

Марија Љуштина

ИЗАЗОВИ СРЕДЊЕГ БРОНЗАНОГ ДОБА: ВАТИНСКА КУЛТУРА И БАЛКАНСКИ СУСЕДИ

1838

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Марија Љуштина (1975) дипломирала је, магистрала и докторирала на Одељењу за археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Као доцент на Одељењу за археологију учествује у извођењу наставе на курсевима о млађој праисторији Европе. Бави се проучавањем бронзаног и гвозденог доба југоисточне Европе. Аутор је више радова публикованих у домаћој и страниј периодици, као и монографским публикацијама, из области насеобинске археологије бронзаног доба и студија керамике, погребних пракси у млађој праисторији, као и различитих економских аспеката живота праисторијских заједница.

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2022

1838

И

зазови
средњег бронзаног доба:
ватинска култура и
балкански суседи

Марија Љушићина

Марија Љуштина
*Изазови средње бронзане доба:
вајинска култура и балкански суседи*
Београд 2022.

Издавач
Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача
др Данијел Синани
декан Филозофског факултета у Београду

Рецензенти
др Мартина Блечић Кавур
др Александар Булатовић
др Александар Капуран
др Војислав Филиповић

Лектура и коректура
Звездан Јовановић

Превод на енглески
Ксенија Дуњић Павловић

Дизајн корица
Ивана Зорановић

Слика на корици
Жидовар код Орешца у јужном Банату
(документација Филозофског факултета у Београду)

Припрема и шtamпа
Досије студио, Београд

Тираж
200

ISBN 978-86-6427-209-4

Реализацију овог истраживања и публикавање резултата финансијски је подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-68/2022-14/ 200163).

Садржај

- 9 | УВОД

- 15 | СРЕДЊЕ БРОНЗАНО ДОБА – ПРОЦВАТ У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ
- 16 | Хронолошка решења за средње бронзано доба југоисточне Европе
- 16 | Мађарска и Хрватска
- 18 | Румунија
- 26 | Источни Балкан и релације са егејским светом
- 37 | Процват живота на теловима

- 53 | ВАТИНСКА КУЛТУРА У XXI ВЕКУ
- 53 | Век истраживања ватинске културе
- 75 | Керамика – најзаступљенији покретни материјал и симбол ватинског друштва
- 88 | Слично али различито. Регионалне групе ватинске културе
- 95 | Насеља и њихове друштвене импликације
- 102 | О погребној пракси на тлу ватинске културе
- 105 | Консолидација хронолошког опредељења ватинске културе

- 111 | НА МОРАВСКОЈ ТРАНСВЕРЗАЛИ. ВАТИНСКА КУЛТУРА И ГРУПА БУБАЊ-ХУМ IV-ЉУЉАЦИ
- 112 | Моравска група ватинске културе?
- 113 | Носиоци групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци као суседи ватинске културе
- 113 | Препознавање стила и културних интеракција кроз керамички материјал
- 126 | Решења за јасније дефинисање групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци

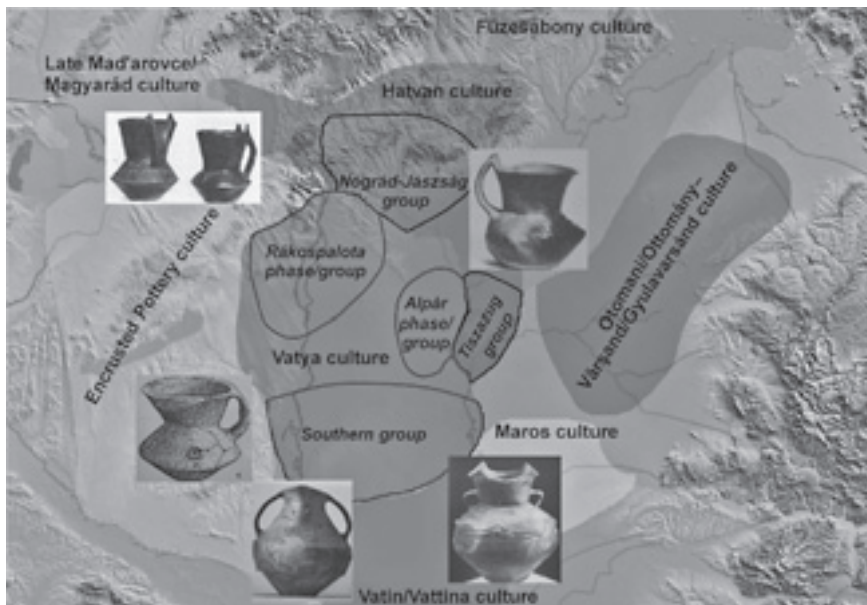
- 131 | ЗАПАДНА СРБИЈА У ФОКУСУ:
ВАТИНСКА КУЛТУРА У ЗАПАДНИМ ДЕЛОВИМА СРБИЈЕ
КРОЗ ПРИЗМУ ТРАДИЦИОНАЛНИХ ПОСТАВКИ И
ЧИЊЕНИЦА У XXI ВЕКУ
- 134 | О специфичним појавама у погребним праксама бронзаног
доба западне Србије
- 140 | Насаља и керамички стил из насеобинских контекста
- 146 | Са суседима Ватина и њиховим наследницима
- 149 | ВАТИНСКА КУЛТУРА И СУСЕДИ
У СЕВЕРОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ
- 154 | Од керамичког стила до учвршћених хронолошких основа
- 156 | О специфичностима погребне праксе
у североисточној Србији
- 159 | Кремација у друштву металурга?
- 159 | Гробни инвентар
- 161 | Символичко значење дршки типа Магура
- 162 | Хронолошко опредељење насеља и некропола
у североисточној Србији
- 167 | ЗАКЉУЧАК. ИЗАЗОВИ И ОДГОВОРИ
- 175 | БИБЛИОГРАФИЈА
- 197 | CHALLENGES OF THE MIDDLE BRONZE AGE:
THE VATIN CULTURE AND BALKAN NEIGHBOURS
Summary

Инспирација за ову књигу били су, са једне стране, ауторитети из прошлости, који се нису либили да уобличе постојећа знања о бронзаном добу. На другој страни стоји група археолога, којој припадам и сама, који својим активностима доприносе бољем познавању бронзаног доба данас. Количина и квалитет информација којима данас располажемо неупоредиво су већи у односу на време када су створана капитална дела, као што су „Праисторија на тлу СР Србије” (1973.), „Праисторија Војводине” (1974.) и четврти том „Праисторије југославенских земаља” (1983.). Другачија су истраживачка питања која се данас постављају пред археологе, као и циљеви спрема којих се осмишљавају нова истраживања. Околности су другачије, чини се да је изазова знатно више, али резултата не мањка. Захваљујући томе, нека питања су разрешена, многе поставке су претрпеле промене чак и у неколико наврата. Мој истраживачки изазов био је да учиним омаж утемељивачима млађе праисторије, али и препознам искорак у познавању средњег бронзаног доба, које смо заједно направили током првих деценија XXI века.

Увод

Археолошка слика Карпатске котлине на прелазу раног у средње бронзано доба веома је шаролика. Чини је већи број култура, дефинисаних на првом месту на основу разлика у керамичком стилу. Без обзира да ли се прихвати као исправан концепт који су изнели К. Кристиансен и Т. Б. Ларсон (Kristiansen, Larsson 2005: 125) о томе да разлике у керамичком стилу означавају политичке територије, одражавајући политичке ентитете од генерално узевши 100–200km у пречнику, и дају називе локалним културама као што су култура инкрустоване керамике, Витенберг (Wietenberg), Ваћа (Vatya), Ветеров (Veterov), Отомани (Otomani/Ottomány), Мориш (Máros/Mureş), Мађаровце (Mađarovce/Magyarád) и Хатван (Hatvan), своје место међу овим „керамичким културама” има и ватинска култура (Прилог 1).

Концепт културе поприште је сукоба међу различитим теоретским режимима у историјату антропологије и археологије. Такве дебате су стога историјски „барометар здравља” и полемичка снага ових дисциплина. Оне су до сад често биле постављене у оквиру концептуалне стратегије опозита, и током година је било произведено неколико система и теоретских оквира (Kristiansen 1998: Fig. 14; Jones 2004; Kristiansen 2004: 259–278). Ако се скуп предмета различитих типова који су у уској асоцијацији и који покривају читав спектар људских активности доследно понавља у ограниченој области и у оквирима датог периода (тј. ако има ограничену дистрибуцију у простору и времену), он се може дефинисати као култура и узима се као карактеристичан за одређено људско друштво (cf. Bray, Trump 1982: 25; Renfrew, Bahn 2004: 118). Оваква широка дефиниција културе, постулирана још 20-тих година XX века од стране В. Г.

Прилог 1: Културе са насељима типа тел Карпатског басена, период Косидер (Fishl, Remenyi 2013: Fig. 4)

Чајлда, подразумева да су у том случају нематеријална својства културе једнако значајна као и материјална, иако се једино материјална сведочанства могу археолошки поново успоставити. В. Бреј и Д. Трамп (Bray, Trump 1982: 25, 70) сликовито описују праисторију као грађевину чији су градивни елементи праисторијске културе. Мора се признати да ти елементи нису чврсти у оној мери, у којој бисмо желели. Примери из историјских времена или етнографије показују да изједначавање културе са друштвом није савршено, премда је то најбоље што археолог може достићи без помоћи других дисциплина. Битке око природе материјалне културе биле су повезане са цикличним променама у доминантним теоретским оквирима археологије, али је временом постајало све јасније да су се парови појмова који су се користили у опозицији (на пример: идеализам насупротив материјализму, нормативне идеје насупротив социјалној функцији, активно мишљене насупротив пасивном симболу, пракса насупротив представи) вероватно односили на комплементарна својства културе и друштва. Из овог схватања током 90-их година XX и почетком XXI века потекло је све веће интересовање за хватањем у коштац са централним својством археолошког сведочанства – материјалном културом (Kristiansen 2004: 259–260).

У свом бављењу ватинском културом и на територији где се она прати у најчистојој појавној форми, и на периферији, препознајем се као припадник неформалне групе праисторичара из читавог света који настављају да користе појам и термин археолошка култура. Археолошке културе се употребљавају како би се унео смисао међу потенцијално кохерентне скупове артефаката. Ова континуална пракса ослањања на један концепт, који у теоријском смислу није ни активан ни успешан, прати се иако је већина археолошких култура била дефинисана у првој половини XX века. То је случај и са ватинском културом. Основна класификација археолошких података у широке, просторно и временски кохерентне блокове не обухвата само археолошке културе, већ и друге категорије, као што су „цивилизације”, „традиције”, „групе”, „хоризонти”, „технокомплекси” и „стилске зоне”. Како год да се именују, изгледа да су истраживачки алати као што су археолошке културе уграђени у интелектуално ткиво археолошке дисциплине. Они су и један од главних ликова у праисторијским наративима. Под тим се подразумева да за многе археологе концепт „културе” задржава оправданост независно од опсежне критике, премда само као методолошки инструмент – неопходан, али не претерано добродошао (Roberts, Vander Linden 2011: 1–2). На овом месту мора се нагласити да је, прагматично гледано, у проучавању раног и средњег бронзаног доба Карпатског басена и централног Балкана употреба археолошких култура као методолошке алатке добродошла, чак и неизбежна.

Бронзанодопска ватинска култура у археологији је позната, у смислу културне појаве издвојене на основу специфичне материјалне културе, већ од почетка XX века. Томе је на првом месту својим радом допринео Феликс Милекер (Felix/Bódog/Srećko Milleker), кустос Градског музеја Вршац и истраживач епонимног и бројних других локалитета у јужном Банату. Покретни материјал на основу ког је ватинска култура дефинисана, а пре свега керамички материјал са својим специфичним стилем, потиче највећим делом са налазишта насеобинског карактера. С обзиром да се територија Војводине издваја солидном истраженошћу насеља и сматра кључном за решавање проблема ватинске културе, управо су се насеља из ове регије и њихова стратиграфија нашли као предмет истраживања докторске дисертације писца ових редова (Ljuština 2012). Циљеви тог рада били су да се применом стратиграфског метода на материјалу, првенствено керамичком, који потиче са насеобинских локалитета ватинске културе дође до конкретнијих закључака о генези, дефинисању детерминанти и развоју стила, хронолошким оквирима и интерној периодизацији. У скорије време, вредност ватинске керамике препозната је

као важан сегмент истраживања у оквиру пројекта о европској керамици бронзаног доба, чији је резултат публикација *Crafting pottery in Bronze Age Europe: the archaeological background of the CRAFTER project*, eds. V. Vučković, V. Filipović, B. Stojanović, R. Risch (Paraćin 2021).

Премиса о постојању разлике у керамичком стилу како у смислу издвајања једне културе у односу на остале, тако и унутар једног културног ентитета (регионалне варијанте и/или хронолошке категорије), обавезује да се стил дефинише. Стил је комплексан концепт који се примењује у већем броју дисциплина и тешко га је прецизно дефинисати. Овај термин се можда најчешће користи у уметности и књижевности, где има два примарна значења: начин изражавања (за разлику од садржаја или изражених идеја), и различитост, оригиналност и карактер тог изражавања. Па ипак, у антропологији и археологији, посебно у оквиру проучавања керамике, ово одвајање садржаја и израде (или технике) у дефиницијама стила није одржано (Rice 2005: 244). Према историчару уметности Е. Гомбриху (E. Gombrich), стил је било који особен и стога препознатљив начин на који је неко дело изведено или начињено. Археолози и антрополози дефинишу „стилистичке зоне” као просторне једнице представљене заједничким начинима производње и украшавања артефаката (Renfrew, Bahn 2004: 586).

Очито је да археолози и антрополози користе термин стил примарно у смислу декоративног стила, у значењу површинског дотеривања предмета. Други елементи стила, као што су технике израде, такође су значајни, али још увек нису систематски истражени у студијама керамике. За археологе су стилови – нарочито керамички стилови – дуго били важни за реконструисање историјског и културног односа људи који су насељавали археолошке локалитете; студија случаја Панонске низије у раном и средњем бронзаном добу, са низом „керамичких култура” одличан је пример за то. Премда су друга артефакта, као што су остаци архитектуре, камена индустрија, или текстил, важна за ове радове, керамика је играла најважнију улогу. Њена свеprisутност на археолошким локалитетима основни је разлог за то. Друга погодност коју керамика нуди јесте чињеница да кораци у изради и украшавању керамике стварају кумулативно сведочанство о изборима и процедурама које грнчар бира током процеса израде. Што је веће сведочанство о изборима, то је већи потенцијал за решавање комплексности стилистичког понашања (Rice 2005: 245).

Приметно је да археолози имају тенденцију да избегавају експлицитне дефиниције стила, па је стил често ефективно или недефинисан или негативно дефинисан (Rice 2005: 245). Историјат истра-

живања ватинске културе добар је пример како управо недовољно прецизно дефинисан керамички стил може довести до произвољног тумачења културних манифестација, па чак и њихове злоупотребе. Па ипак, задовољство је навести мишљење (Gómez-Gras et al. 2021: 72) према ком керамика представља симбол ватинског друштва, захваљујући квалитету, формама и украшавању.

Иако је симболичка вредност керамике неспорна, озбиљан је број чинилаца ватинског друштва који остају недовољно расветљени (cf. Ljuština 2011). Генерација истраживача којој припадам дала је свој допринос борби за боље познавање свеукупног културног миљеа средњег бронзаног доба, у ком су живели носиоци ватинске културе. Захваљујући све већем броју радиокарбонских датума прецизније се износе хронолошки оквири за суседне регије и јасније дефинише природа интеррегионалних односа и контаката. Неке од вишедеценијских недоумица у вези са јужним, балканским суседима ватинске културе добиле су своје разрешење. Као последица тога, отвориле су се нове недоумице, али и постигао барем хронолошки консензус, захваљујући коме је професионална комуникација у знатној мери олакшана. Стиче се утисак да се данас са већом извезношћу може тврдити које су трагове у материјалном запису оставили носиоци ватинске културе, и ко су заиста њихови суседи, а не генерације које живе годинама након што ватинске културе више нема. Изазовима средњег бронзаног доба на тлу Србије и одговорима које археолози данас имају на њих посвећен је овај рад, иако се његов знатан део односи на ширу регију, захваљујући којој је и познавање локалних манифестација средњег бронзаног доба постављено на солидније основе. Неке регије испредњачиле су мултидисциплинарним приступом проучавању металних налаза и извора сировина, неке бројем апсолутних датума за поједине локалитете, па је заједничка добробит несумњива.

Средње бронзано доба – процват у југоисточној Европи

Прва половина II миленијума пре нове ере показала се као период процвата у многим регијама Европе. Уопштено гледајући, може се замислити да су заједнице ватинске културе и њихови суседи у југоисточној Европи живели у природном окружењу листопадних шума (са зимзеленим дрвећем на већим узвишењима), травнатих равница и мочварних низија. Простране алувијалне равни које су окруживале велике насеља на *шеловима* обезбеђивале су услове за земљорађу и сточарство у знатном обиму. Претпоставља се да је друштво било организовано у складу са неком врстом друштвене хијерархије. Мрежа утврђених насеља типа *шел* контролисала је овај регион од стратешког значаја, који се налази на главној рути из Централне Европе ка Црном мору и Медитерану. Метални предмети пронађени су у знатнијем броју, док интензивни контакти са егејским светом у периоду 1750.–1500. године пре нове ере указују на снажну економију и циркулисање добара и људи (Gómez-Gras et al. 2021: 71–72 са литературом). Ове опште карактеристике могу се појединачно тестирати за сваку културну област, као и предложена хронолошка решења унутар којих се крећу истраживачи бронзаног доба.

Хронолошка решења за средње бронзано доба југоисточне Европе

На формирање слике о средњем бронзаном добу у југоисточној Европи у великој мери утиче његово временско опредељење. Различите истраживачке традиције и историјске околности у оквиру којих се одвијало проучавање бронзаног доба огледа се у шароликости хронолошких система за различите регије. Хронолошка позиција читавог периода током истраживања се мењала како захваљујући методолошком искорак који је археологија начинила употребом радиокарбонских датума, тако и у складу са измењеним интерпретативним оквирима који су се последично појавили. Различите регије имале су разноврсне начине за долазак до решења проблема почетка и краја бронзаног доба, али и интерне поделе на рано, средње и касно бронзано доба. Развој који је довео до појаве бронзаног доба у Карпатском басену почео је знатно раније у односу на традиционалне поставке. Претпостављено је да се прелаз од бронзаног ка гвозденом добу може очекивати у IX–VIII в. п. н. е., што сугерише могућност да је бронзано доба трајало пола миленијума дуже него што се претходно претпостављало. Ако је тако, који потпериод је трајао дуже: рано, средње или касно бронзано доба? Које су категорије датума или дијагностичке карактеристике путем којих се то може одредити са сигурношћу? Другим речима, где лежи грешка начињена у претходним истраживањима? Низ питања наставља да провоцира дебате, које су далеко од постизања закључка. Охрабрује чињеница да генерације археолога ипак уважавају промењено стање ствари и показују спремност да се изборе са изазовима.

Мађарска и Хрватска

Поделу бронзаног доба у Мађарској на рано, средње и касно детаљно је дефинисао И. Бона (Bóna 1961). Он је тврдио да је миграција праисторијских заједница као резултат имала појаву нових култура, што је довело до формирања три периода/развојних фаза унутар оквира бронзаног доба. Мађарско средње бронзано доба, према традиционалном тумачењу, јесте доба телова (Bóna 1975; Bóna 1994). Све до последње декаде мађарски истраживачи су се залагали за јасне границе између периода бронзаног доба. Појава телова и њихових јасно препознатљивих култура датована је у прелаз раног у средње бронзано доба. Нестанак култура које су насељавале телове, услед продора културе гробних хумки на прелазу средњег у касно бронза-

но доба, као претпоставку је имао долазак нове популације (Csányi 2003: 161–163; Fischl, Reményi 2013: 726).

Према хронолошкој подели П. Рајнекеа (P. Reinecke), рано бронзано доба Мађарске почиње пре Vz A1 (2800. г. п. н. е.), траје кроз период Vz A1 (2300.–2000. г. п. н. е.) и завршава се у прелазном периоду Vz A1/A2 (2000. г. п. н. е.). Средње бронзано доба одговара периоду Vz A2, а Косидер (Koszider) период којим се завршава средње бронзано доба, одговара фази Vz B1. Почетак касног бронзаног доба Мађарске истовремен је са почетком средњег бронзаног доба средње Европе (1500./1450. г. п. н. е.) (Fischl, Reményi 2013: 726).

Данас истраживања настанка и нестанка тел-насеља у Мађарској говоре у прилог прилично континуиране историје бронзаног доба, унутар ког су потфазе тесно повезане, а не издвојене у посебне периоде. Демографске промене и концентрисање насеља, што је довело до формирања најнижих слојева већине телова (културе Нађрев (Nagyrév) и Њиршег (Nyírség)), почели су у периоду Vz A0-A1, око 2400./2300. г. п. н. е. (Gogáltan 2005). Чини се да су ова структура насеља и социо-економски процеси у вези са тим трајали до фазе Vz B1. Према овом становишту, не може се исцртати јасна гранична линија између раног и средњег бронзаног доба у Мађарској. Развој је почео средином раног бронзаног доба и досегао врхунац у средњем бронзаном добу, што одговара раном бронзаном добу П. Рајнекеа (Fischl, Reményi 2013: 726).

У последње време, мађарски истраживачи сматрају да се не може повући јасна граница између средњег и касног бронзаног доба. На то указује чињеница да се живот на теловима није угасио у неком одређеном временском хоризонту. Живот се на некима од њих завршио средином фазе Vz A2 (мађарско средње бронзано доба 2), али неки телови остају настањени током почетка периода културе гробних хумки. Депоновање бронзаних остава типа Косидер такође се може разумети као појава која се може пратити током дужег временског периода. Сматра се да је можда дошло до мањих миграција, као што је појава носилаца културе инкрустоване керамике у источној Мађарској, као и културе гробних хумки, али оно што чини разлику између ова два периода јесу карактеристичне промене у развоју средњег бронзаног доба (Fischl, Reményi 2013: 726).

Хроностратиграфски, бронзано доба у Мађарској одговара суббореалу (4500–2800 ВР или 2800./2500.–900./800. г. п. н. е.). Као што је већ наведено, његова општа одлика је климатско погоршање у поређењу са Атлантиком (периодом доминације храста) са постглатцијалним климатским оптимумом. Клима је постала хладнија и са

знатно више кише. Фаза суббореала даље се дели и постоји разлика између ране, средње и касне фазе суббореала. Подела је заснована на скандинавским подацима о полену, који се савршено уклапају са новом поделом бронзаног доба Мађарске, чија су основа радиокарбонски датуми (Gyulai 2010: 93; Fischl, Reményi 2013: 727).

Када је у питању суседна област северне Хрватске, која обухвата територију између река Саве, Дунава и Драве, период средњег бронзаног доба није претерано добро документован, па се стога паралеле и објашњења појава траже у суседним земљама, нарочито у Мађарској. Прелазни период од раног ка средњем бронзаном добу карактерише тзв. лиценска (Litzen) керамика. Назив за ову групу настао је на основу начина декорисања керамичких посуда уз помоћ врпце. У Хрватској је лиценска керамика увек у асоцијацији са другим културним групама, најчешће са ватинском и културом инкрустоване керамике северне и јужне Трансданубије. Примера ради, у насељу Новиград на Сави код Славонског Брода истражен је слој са јамама са лиценском керамиком. У њима је лиценска керамика нађена заједно са керамиком ватинске културе и јужнотрансданубијском инкрустованом керамиком. Један од најпознатијих локалитета са лиценском керамиком у Славонији је Подгорач код Нашица, где су јаме са лиценским керамичким материјалом садржале и трансданубијску инкрустовану керамику и керамику групе Серемле (Karavanić 2007: 37–38). Став је Ј. Шимић (Šimić 2000: 92–99) да на просторе ватинске културе јужнотрансданубијска инкрустована керамика стиже најраније у фази Vz A2, а траје све до фазе Vz B2. У сагласности са овим мишљењем је и периодизација З. Марковића (Marković 2003). З. Марковић је према различитим орнаменталним техникама и мотивима сачинио периодизацију лиценске керамике у северној Хрватској и издвојио 4 фазе: 1. прото-лиценска керамика из фазе Vz A1; 2. класична фаза лиценске керамике A1/A2; класична фаза лиценске керамике A2; класична фаза лиценске керамике B. Последње две фазе кореспондирају са раном и тзв. Ловас фазом ватинске културе (Marković 2003: 117–150).

Румунија

Дајући општи преглед бронзаног доба на тлу Румуније, Молдавије и Бугарске и разматрајући хронолошке проблеме, Н. Борофка је у свом прилогу за формирање опште слике бронзанодопске Европе из 2013. године (Boroffka 2013) нагласио да је број расположивих радиокарбонских датума у овим земљама и даље незадовољавајући, а не покрива ни све фазе и културе. Из тог разлога се углавном користе релативне хронологије, док се апсолутни датуми уобичајено

	West-Central Romania		South Romania, North Bulgaria, Dobrudja		East Romania, Moldova
			Babadag		
Early Iron Age		Gáva	Čatalka		Gáva
	Cugir-Band		Channeled pottery	Čerkovna	Chisinău Corlăteni
1200					
Late Bronze Age	Cruceni-Beleş	Igrița, Ciumești	Zimnicea-Plovdiv	Bistreț-Ișalnița	Noua Sabatinovka Coslogeni
		Noua			
1500					
Middle Bronze Age	Vatina	Mureș	Verbicioara	Gârla Mare	Monteoru
	Otoman	Wietenberg		Tei	Costișa
		Suciu de Sus			Multi-ribbed pottery
2000					
Early Bronze Age	Brushed pottery		Glina		Delacău-Babino
	Tumular Graves (Soinus, Ropja, Livzite)	Schneckenberg		Zimnicea	Foltești
			Ezerovo		Globular Amphora
3000					
	Baden-Cotofeni		Ezero		Cernavoda

Прилог 2: Хронолошка табела за водеће културе бронзаног/старијег гвозденог доба у Румунији, Бугарској и Молдавији (Boroffka 2013: 879, Fig. 47.2)

обезбеђују поређењем са суседним регионима (Boroffka 2013: 879, Fig. 47.2)(Прилог 2). У складу са тим, дати су следећи хроношки оквири: рано бронзано доба (око 3000/2500.–2000/1900. г. п. н. е.), средње бронзано доба (око 2000/1900. – 1500/1400. г. п. н. е.), касно бронзано доба (око 1500/1400. – 1200/1100. г. п. н. е.) и старије гвоздено доба (око 1200/1100. – 800/700. г. п. н. е.)(Boroffka 2013: 881–891).

Значан допринос ревидирању постојећих поставки о хронологији, у складу са 118 новодобијених радиокарбонских датума, дао је Ф. Гоглтан у свом раду из 2015. године (Gogáltan 2015). Рад је саставни део публикације о хронологији бронзаног доба Карпатског басена, која је проистекла из истоимене конференције одржане 2014. године у Тргу Мурешу, Румунија.

Данас се у Румунији бронзано доба може поставити угрубо између 3000/2500. г. п. н. е. и 1200/1100. г. п. н. е., иако треба поменути да (калајна) бронза долази у широку употребу тек од средњег бронзаног доба, које почиње око 2000/1900. г. п. н. е. Док се централноевропска периодизација П. Рајнекеа и Х. Милер-Карпеа (нарочито за старије гвоздено доба и халштатски период) и даље често користи за налазе од бронзе, културе дефинисане на основу керамичког стила уобичајено се само смештају унутар релативнохронолошких оквира (cf. Прилог 3)(Boroffka 2013: 880).

Као одличан пример може се узети источнотрансилванска култура Витенберг. У складу са тренутним стањем истражености, култура Витенберг има три различите фазе (рану, класичну и касну) (Dagóci, Ursuțiu 2015: 4–6, Pl. 1) које се препознају према променама у форми и декорацији керамике. Ова култура покривала је унутрашњу карпатску регију у периоду између XX и XV века пре нове ере (Bálan et al. 2016: 87). Радиокарбонски датуми за рану фазу културе Витенберг указују на XX век п. н. е. као почетни датум, а прву половину XVIII века као завршетак, посебно када се у обзир узму датуми за класичну фазу (Bálan et al. 2016: 80). Релативна хронологија за класичну фазу културе Витенберг успостављена је захваљујући следећим чињеницама. Током ове фазе контакти са источним делом Карпата су ослабили. Са друге стране, прва размена између заједница култура Витенберг и Теи (фаза III) почела је током овог стадијума. Класична фаза Витенберга синхрона је са Монтеору Ia-IIa. Пуно материјала класичне фазе пронађено је на насељима Отомани III и IIIA, на локалитету Дершида (Derșida), у слојевима 4 и 5, пронађена је керамика Отомани III. Према неким мишљењима, класични Витенберг је истовремен са раном културом Ноуа. Ова фаза корелира са фазама Reinecke Bz A2-B1, Boná MB 3, Mozsolics B III и Gogáltan BM II-III.

Већина радиокарбонских датума за успостављање апсолутне хронологије класичне фазе публикована је у скорије време. Највероватније је да су се промене између ране и класичне фазе збиле средином XVIII века п. н. е. Ова фаза трајала је до прве половине XVI века п. н. е. (Bálan et al. 2016: 82). Касна или фаза IV/D културе Витенберг првобитно је била укључена у Vz D, док је касније опредељена у касно бронзано доба I (Reinecke Vz B2-C). Нови елементи касне витенбершке керамике указују на њену истовременост са групама Техалуц-Хайдубагош (Cehăluț-Hajdúbagos) и касном фазом моришке. На насељу Деуш (Deuș) помињу се фрагменти керамике културе Сучиу де Сус II (Suciú de Sus II). Накратко се касна фаза културе Витенберг развијала паралелно са манифестацијама културе Ноуа у Трансилванији, што је већ видљиво у источном делу унутрашње карпатске зоне. Фаза IV/D корелира са фазама Reinecke Vz B2-C, Boná SB 1, Mozsolics B IV и Gogáltan BT I. Касна фаза следи за класичном фазом, а смењена је од стране носилаца културе Ноуа, датоване у период 1500.–1200. г. п. н. е. Према радиокарбонским датумима за културе Ноуа и касни Витенберг, завршна фаза културе Витенберг трајала је од XVI до прве половине XV века п. н. е. (Bálan et al. 2016: 87).

У складу са конвенционалним поимањем хронологије и периодизације, почетак средњег бронзаног доба на источној граници Карпатског басена био је означен појавом неколико култура, као што су Периам-Пећка, Ватин, Отомани и Витенберг (cf. Nestor 1960: 101–102). Ова конвенција је широко прихваћена и данас (cf. Vulpe 2001: 247–272; Pora 2005: 51–183), са изузетком који се односи на моришку културу (Периам-Пећка) (Soroceanu 1991) чија прва фаза је приписана последњим секвенцама раног бронзаног доба (EVA Ib-III). Када се посматра релативна хронологија, структура средњег бронзаног доба обухвата три фазе (I, II и III), са потфазама. Што се тиче апсолутне хронологије, керамички стилови су датовани у прву половину II миленијума пре нове ере (2000/1900.–1500/1450. п. н. е.) (Palincaș 2014: 301, Fig. 1; Gogáltan 2015: 70, Fig. 1).

Током петнаест година, колико је протекло од првог синтетичког рада Ф. Гоглтана посвећеног хронологији (Gogáltan 1999) до његовог поновног осврта на ову проблематику (Gogáltan 2015), био је публикован врло ограничен број радиокарбонских АМС датума који се односе на манифестације средњег бронзаног доба у Карпатском басену. Срећом, неке регије су испредњачиле. Треба поменути источну Мађарску (Uhnér 2010: 347–352; Jaeger 2010: 315, Ryc. 1; Jaeger, Kulcsár 2013: fig. 20–22; Duffy 2014: 291–296) и источни део Карпатског басена и његове хронолошке везе са зоном источно од Карпа-

та (Boloohan 2010: 229–244; Popescu 2013: 179–203; Boloohan et al. 2015; Popescu, Văjenu 2015: 35–43), успостављене захваљујући и минуциозним студијама веома разноврсног археолошког материјала, од керамичких посуда, преко предмета од бронзе, до израђевина од кости и рога.

За источни део Карпатског басена, већина расположивих апсолутних датума потиче са насеља типа тел на локалитету Пећика-Шанцул Маре (O'Shea et al. 2005: 86–87, fig. 9; Nicodemus, O'Shea 2015: tab. 1, fig. 1; Nicodemus et al. 2015: tab. 1; cf. Gogâltan 2015: 70). Пошто је иницијално публиковано 14 датума (O'Shea et al. 2005: 86–87, fig. 9), након последњих кампања број датума досегао је 77 (Gogâltan 2015: 70). Према руководиоцима истраживања, Е. Никодемус (А. Nicodemus) и Џ. О'Шеју (Ј. М. O'Shea), најстарија фаза насељавања треба да буде опредељена у рано бронзано доба, пошто је датована у период 1950–1920. г. п. н. е. Специфичност археолошког материјала је „веома јако огрубљивање спољне површине, названо „постајање рустичним”, али и метличасто огрубљивање (Besenstrich) или стил коре дрвета” (Nicodemus, O'Shea 2015: 695, fig. 3–4). Почетак средњег бронзаног доба означен је 6. и посебно следећим 5. (6) слојем, где керамички стил карактерише класична фаза моришке културе: „Барокни стилови прво су препознати у фази 5б, а постали су изразито чести у фази 5а (почетак око 1875/1850. г. п. н. е., калибрирано) и касније, представљајући период процвата на Пећики” (Nicodemus, O'Shea 2015: 695; cf. Gogâltan 2015: 70).

Уз изузетак локалитета групе Корнешти-Црвенка, Корнешти-Јаркури (Cornești-Iarcuri), нема расположивих апсолутних датума за друге керамичке стилове средњег бронзаног доба у Банату – Балта Сарата (Balta Sărată) и Дубовац-Жуто Брдо-Грла Маре (Gârla Mare). Датуми за Корнешти-Јаркури су: Poz-45915: 1955–1751 cal BC (95.4%) (Heeb et al. 2012: 56, p. 21). Знатан број АМС датума за Корнешти-Јаркури био је презентован од стране Е. Хардинга на конференцији „Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: Fortifying Bronze Age Landscapes held in Kiel, Germania, 24–27 March 2015”. Ови датуми потврђују очекивања за хронологију овог керамичког стила: XX-XVI век п. н. е. (Gogâltan 1999: Pl. 16–17; Gogâltan 2015: 72). Такође, са неколико изузетака (Gogâltan 2004: 79–15; Marțiș 2008: 37–46; Ljuština 2013: 79–117; Ljuština 2015: 57–106), репрезентативни археолошки налази нису до сада публиковани (cf. Gogâltan 2015: 72).

Сматра се да је до завршетка овог периода у Банату и доњем Поморишју дошло неко време након 1500. г. п. н. е. (Gogâltan 2015: Fig. 1). Нови радиокарбонски датуми омогућили су нови увид у тај про-

цес. Последњи средњебронзанодопски слој на Пећики-Шанцул Маре смештен је у време између 1615. и 1545. г. п. н. е. (Nicodemus, O'Shea 2015: tab. 1). Овај резултат је близак вредности добијеној за гробни контекст Ваћа-Косидер (Vatya-Koszider) или културе гробних хумки на тел насељу Кокуч-Боло-домб (Kakucs-Balla-domb): Poz-36175 – 3230±35 BP, 1608–1430 (вероватноћа 95.4%) cal BC (Jaeger, Kulcsár 2013: 312–313, tab. 1, fig. 19). Тел насеље културе Отомани на локалитету Тоболиу (Toboliu) престало је са животом у периоду 1600.–1500. г. п. н. е. Ови датуми су такође потврђени уз помоћ три нова радиокарбонска АМС узорка из некрополе на локалитету Пећика-Локалитет 14 (Sava, Andreica 2013: 49–76; Sava, Ignat 2014: 7–35), где су добијене следеће вредности: DeA-5017 (Сх. 92) 3279±38 – 1642 (91.1%) 1493 cal BC (Fig. 18), DeA-5018 (Сх. 98) 3185±38 – 1532 (94.1%) 1392 cal BC (Fig. 19) и DeA-5019 (Сх. 67) 3271±49 – 1659 (95.4%) 1439 cal BC (Gogâltan 2015: 72, Fig. 20). Очекујемо да ће контекст ових налаза публиковати В. Сава и сарадници, али већ је сада јасно да они означавају почетак касног бронзаног доба (касно бронзано доба/LBA I) у доњем Поморишју. Појава керамичког стила Кручени-Белегиш у банатској равници може се поставити у исти хронолошки оквир (касно бронзано доба I)(Gogâltan 1998: 181–205). Постоји пет узорака са локалитета Ђирос-Мескал (Giros-Mescal) и Фоени-Гомила Лупулуи II (Foeni-Gomila Lupului II). Ти узорци су укључени у докторску дисертацију А. Сентмиклошија (Szentmiklosi 2009), који на велику жалост више није међу нама. Апсолутни датуми за прву фазу керамичког стила Кручени-Белегиш иду у распону од 1600. до 1400. г. п. н. е., док су датуми за другу фазу генерално каснији од 1400. г. п. н. е. (Gogâltan 2015: 72, Fig. 21).

Узимајући у обзир тренутно стање истражености, апсолутна и релативна хронологија средњег бронзаног доба у румунском Банату и доњем Поморишју може се заснивати на новим резултатима са Пећике-Шанцул Маре. Археолошки материјал откривен на локалитету има огроман потенцијални утицај на разумавање три релативне фазе средњег бронзаног доба: МВА I (2000/1900–са. 1900 BC), МВА II (са. 1900–са. 1700 BC) и МВА III (са. 1700–са. 1550 BC)(Gogâltan 2015: 73, Fig. 10). Па ипак, артефакта и даље чекају коначну публикацију.

У помињаном раду који представља ревизију хронологије раног и средњег бронзаног доба на источној граници Карпатског басена, Ф. Гоглтан износи неколико занимљивих закључака. У овом раду дискутовао је о 118 нових радиокарбонских датума, који потичу из контекста опредељених у период између касног бакарног и ране фазе касног бронзаног доба, са територије западне и централне Румуније. У поређењу са 178 датума које је пре 15 година анализирао за читав

Карпатски басен, мора се признати да је учињен значајан помак. Са друге стране, 91 од тих нових датума потиче са свега два локалитета, Пећика-Шанцул Маре (Pecica-Şanţul Mare) и Фоени-Газ (Foeni-Gaz), са озбиљним последицама по хронолошки преглед. Бројни знакови питања који су се појавили приликом поређења двеју хронолошких табела приказаних у прилозима 10 и 23 (хронолошки системи за западну Румунију и Трансилванију у Gogâltan 2015: Figs. 10; 23) присутни су услед недостатка радиокарбонског датовања и слабог познавања стратиграфских података, што је све одраз тренутног стања истражености. Релативне хронологије су изузетно корисне када постоји свега неколико апсолутних датума, али оне нам остављају погрешан утисак доброг разумевања археолошких ситуација и контекста. Показало се да је тешко успоставити везу између релативне хронологије и ограниченог броја радиокарбонских датума. У неким ситуацијама, знатан број радиокарбонских датума произвео је сумњу у тачност релативних хронологија, развијених искључиво на типолошким критеријумима. Публиковање нових датума добијених у заштитним ископавањима која су последњих година спровођена у источној Мађарској довело је до озбиљних поремећаја у претходно успостављеним макрорегионалним културним везама. У будућности, еволуција керамичких стилова мора се прво размотрити у светлу индивидуалних чинилаца. Овај преглед још једном показује да и даље имамо више питања него одговора на неке од бронзано-допских културних аспеката на источној граници Карпатског басена (Gogâltan 2015: 79–80). Па ипак, најважнији недостаци сада су видљиви и треба их трансформисати у приоритете у будућим подухватима и пројектима.

У складу са претходно наведеним, истраживачки тим предвођен Џ. О’Шејем (O’Shea et al. 2019) је у међувремену анализирао нови скуп узорака са шест локалитета моришке културе – насеља типа тел на локалитетима Семлак-Ливада луи Онеа (Semlac-Livada lui Onea) и Рабе-Анка Сигет (Anka Sziget), и некрополе на локалитетима Остојићево-Стари виногради, Батоња (Battonya-Vörös Október MTSZ), Серег (Szöreg), Тапе (Tápe-Széntégláégető) – са циљем што прецизнијег хронолошког позиционирања како појединачних локалитета тако и различитих фаза моришке културе. Ови нови датуми омогућили су увид у читав период развоја моришке културе и боље разумевање њених последњих фаза из средњег бронзаног доба. Тиме је олакшано успостављање хронологије за наредни период. Нова серија датума дала је потврду корисности релативне хронологије развијене захваљујући типолошкој анализи керамике са Сереге и указала на чврсту синхронизацију насеља и некропола из доњег и средњег Поморишја.

Источни Балкан и релације са егејским светом

Југ Карпатског басена и централнобалканска зона органски су повезане са источним Балканом, чиме је омогућен контакт са егејским светом. Археолошко истраживање праисторијских локалитета спроводи се у Бугарској од краја XIX века, и од почетка је углавном било у вези са сондажним истраживањима телова у Тракији, која је остала најбоље археолошки истражена област у Бугарској. 50-тих година XX века, са формирањем „карановског хронолошког система” развој праисторијске Тракије могао се повезати са културним процесима у егејском свету (Alexandrov 2018: 87 са литературом). Слој Караново VII био је повезан са раним бронзаним добом. Већ током 60-тих година XX века, бугарски и егејско-анадолски истраживачи сматрали су да је почетак бронзаног доба био у вези са појавом арсенске бронзе. Сигурно стратиграфско сведочанство за таква артефакта било је нађено током ископавања тела Езеро. Тринаест грађевинских хоризоната раног бронзаног доба на овом локалитету омогућило је синхронизацију ранобронзанодопске хронолошке секвенце у Тракији са егејско-анадолском секвенцом, а највише са Тројом. Археолошка истраживања на теловима Нова Загора са осам слојева раног бронзаног доба, Дјадово са седамнаест слојева раног бронзаног доба, Јунаците са такође седамнаест слојева раног бронзаног доба, и Галабово са најмање тринаест слојева из раног-средњег бронзаног доба обезбедила су стратиграфске податке за регионалну секвенцу раног бронзаног доба. Тиме је створена основа за потподелу на три фазе: рано бронзано доба I (фаза Езеро), за које је током последњих година предложена чак и ранија, претходећа фаза синхронизирана са феноменом Чернавода III-Болераз; рано бронзано доба II (фаза Михалич) и рано бронзано доба III (фаза Св. Кирилово). Средње бронзано доба заступљено је на свега неколико локалитета, од којих је најважнији тел Галабово. Апсолутно датовање ова два периода обезбедило је више од 200 радиокарбонских датума. Ова компакта серија датума, која потпуно покрива период 3500.–1500. г. п. н. е., долази са ранобронзанодопских насеља Езеро, Дјадово, Јунаците, Драма, Караново, из ранобронзанодопских равних и гробова под тумулима, са локалитета Дубене, са средњебронзанодопских локалитета Галабово, Татул и Чокоба, и из конструкција са рововима на локалитетима Черна гора и Биково. Ова трипартитна схема бронзаног доба Тракије такође је била примењена у регионима северно од планине Балкан и у југозападној Бугарској (Alexandrov 2018: 88–89 са литературом). Развој раног и средњег бронзаног доба у овим зонама у вези је са археолошким културама Чернавода, Коцофени, Костолац,

Вучедол, Теи, Вербићоара, Ватин итд. Ове културе су до средине XX века идентификоване захваљујући истраживањима у јужној Румунији и Србији, где су системи за периодизацију били под снажним утицајем „централноевропске” школе. То узрокује одређене тешкоће, с обзиром да се исти културни феномени, нарочито они на почетку и крају бронзаног доба, у различитим земљама сматрају деловима различитих периода захваљујући разликама у хронолошким приступима (Alexandrov 2018: 90). Мора се нагласити да такозване археолошке културе, групе или културни аспекти у региону генерално гледано нису прецизно дефинисани. Углавном су идентификовани на основу керамичких облика и орнаменталних стилова, док су карактеристике као што су гробне или насеобинске структуре веома ретко укључиване. Недостаје теоријска дискусија о терминологији која се користи. Унутрашње или стране паралеле у највећој мери су ограничене на аналогije у једном облику или орнаменту, док се статистичка поређења, на пример учесталост керамике, једва да и појављују у веома селективно публикованом материјалу који данас постоји (Boroffka 2013: 880–881).

Данашња Бугарска је смештена између две велике и археолошки добро истражене културне зоне – егејско-анадолске и централноевропске. Ове зоне имају одвојене, али добро разрађене хронологије и периодизације. Два хронолошка система, која постоје од почетка XX века, разликују се у поимању почетка и краја бронзаног доба. Док „егејско-анадолски” истраживачи сматрају прве покушаје побољшања квалитета металних артефаката помоћу легирања бакра (Cu) арсеником (As) почетним стадијумом бронзаног доба, „централноевропски” истраживачи смештају почетак периода у време појаве предмета од „праве бронзе”, израђених од легуре бакра (Cu) и калаја (Sn) (Alexandrov 2018: 85–86). Употреба калаја почела је у Европи крајем III миленијума п. н. е. Упркос томе, овај рани стадијум није никако подразумевао развијену технологију бронзе. Већина металуршких процеса вероватно је била и даље у експерименталној фази, а повећање броја успешних изведених процеса топљења остало је тешко и изазовно. По свој прилици, сличне околности биле су и током периода 2100.–1700. г. п. н. е., који се сматра раним бронзаним добом у централноевропској терминологији, а средњим бронзаним добом у југоисточној Европи. У овом периоду долази до појаве прве калајне бронзе и у највећем броју регија југоисточне Европе. Једино су у Егеји посведочени предмети од калајне бронзе у контекстима од друге половине III миленијума п. н. е., на пример у насељима у Троји, Полиохнију на Лемносу или Мохлосу на Криту. Најстарији предмет од калаја у Европи, мали прстен из Термија на Лезбосу, такође је

датован у 2500. г. п. н. е. Међутим, на грчком копну калајна бронза појавила се у већем броју у II миленијуму. Исто важи и за Бугарску, где је нађено неколико секира са усадником и пљоснатих секира од калајне бронзе, које се датују између 1900. и 1700. г. п. н. е. У овом тренутку у суседној Румунији не постоје калајне бронзе које се могу сигурно датовати у време пре 1850. г. п. н. е. Важно је истаћи да се раније калајне бронзе могу наћи на источној обали Црног мора у региону Кавказа, где се чини да су постале честе у првој половини III миленијума п. н. е. у култури Кура Аракс. Занимљиво је да, иако се предмети од легиране калајне бронзе као што су бодежи, игле и наушнице високог квалитета појављују раније у централној него у југо-источној Европи, потпуно развијена и распрострањена технологија бронзе може да се препозна тек од 1700. г. п. н. е. (Nessel, Pernicka 2018: 135, са литературом).

Пошто се појава „арсенске бронзе” може везати за половину IV миленијума п. н. е., а шире распрострањење „праве бронзе” за средину и другу половину III миленијума п. н. е., постоји хронолошки раскорак од око 1000 година између два система када је у питању почетак бронзаног доба. Са друге стране, повезивање периодизације бугарске праисторије и већине бронзанодопске, са поменутиим системима, у вези је са географским положајем као и степеном истражености појединих региона (Alexandrov 2018: 87). У складу са претходно реченим, у Бугарској номенклатура периода бронзаног доба прати терминологију суседних земаља на југу; са друге стране, у Румунији и Србији доминира употреба Рајнекековог хронолошког система сачињеног за јужну Немачку. На овом месту изузетно је важно нагласити да су научници који се баве бронзаним добом Бугарске приметили да у областима јужно од планине Балкан постоје налази који представљају сведочанства директних контаката са егејским бронзаним добом, тако да оријентација ка номенклатури коришћеној за Грчку и Анадолију има смисла и за област доњег Подунавља (Krauß 2018: 151 са литературом), али је приметно и да се бугарско бронзано доба у рецентним радовима класификује на сличан начин као и румунско. Главна разлика је ранији апсолутни датум за почетак раног бронзаног доба, потврђен радиокарбонским датумима са локалитета Езеро, око 3200/3100. г. п. н. е., другим речима готово пола миленијума раније него даље ка северу. Овде се и период након 1200/1100. г. п. н. е. сматра старијим гвозденим добом, које се завршава око IX/VIII века п. н. е. (Boroffka 2013: 880).

Почетак раног бронзаног доба на северном Балкану директно је повезан са проблемима који су довели до завршетка бакарног доба. У последње време, научници су дискутовали о више различитих фак-

тора – климатским променама, демографској смени и миграцији из региона Волге и Дона – који су довели до опадања и пропасти система бакарног доба на Балканском полуострву. Захваљујући тим процесима, енеолитска друштва су ушла у стање дубоке економске, социјалне и демографске кризе. Ти нови услови утицали су на корените промене у стилу живљења, промене у употреби извора сировина и потрази за новом земљом за насељавање. Сходно томе, контакти између седентарних и трансхумантних група довели су увођења новог доба. Контакте између старих и нових група карактерише дуг период социјаних и економских промена, приметних у систему насељавања, трговини, металургији, престижним добрима, култним местима итд. Као резултат, током раног бронзаног доба постепено се формирала нова култура, у којој су енеолитске традиције играле само малу улогу. Током прелазног периода Балкан је добио нови положај. Тракија, директно повезана са Медитераном, постепено је освојила посредничку улогу између егејско-анадолског света, севернопонтске регије и централне/југоисточне Европе (Vasileva, Minkov 2018: 97).

Почетак раног бронзаног доба у бугарским земљама везан је за први велики културни ентитет у Европи, хоризонт Чернавода III–Болераз (3500.–3200/3100. г. п. н. е.), који је обухватио области од Аустрије на западу, до Црног мора на истоку, и од јужне Пољске на северу до северне Грчке на југу. Рецентна истраживања у источној Тракији износе сведочанства за постојање веза између овог региона и културног комплекса Чернавода III–Болераз. Најважнији контакти иду у правцу севера/североистока, повезујући Тракију са културом Чернавода III у доњем Подунављу и културом Усатово северозапад-ног Понта. Неколико гробова под тумулима са сребрним накитом, међу најранијим у Бугарској, могу се повезати са овим контактима и чак са миграцијама са севера. Југозападни део Бугарске показује јасне односе са средњим Подунављем, што је илустровано зделама/поклопцима типа Братислава, који досежу јужно до Епира и Тесалије (Alexandrov 2018: 90).

Ранобронзанодопске фазе Езеро и Михалич датују се у период 3200./3100.–2500./2400. г. п. н. е. (Alexandrov 2018: 91). Поређењем налаза, најстарији бронзанодопски слојеви на телу Езеро (Дипсиска могила) у Тракији могу се повезати са слојем Кумтепе Ib и Тројом I–IIb у северозападној Анадолији. У складу са тим, у Бугарској је тај хоризонт приписан ступњевима Езеро А – рано бронзано доба I и Михалич – рано бронзано доба II (Крауџ 2018: 155). Почетак овог периода обележен је миграцијом популације из северозападнопонтског региона, познате као култура гробних јама (јамнаја култура). Носио-

ци ове културе донели су посебну погребну праксу сахрањивања покојника под тумулима. Ова популација подрла је у доње Подунавље, Банат и источну Мађарску, као и источну Тракију. Већина прецизно датованих налаза од племенитих метала из овог периода (спирални украси за косу и перле од злата и сребра) пронађена је у гробовима под тумулима, као што су Мадара, Горан-Слатина, Венец, Дражево, Камен-Габрова могила и Тројаново. На крају овог периода, контакти између Тракије и егејског света су се појачали, о чему сведоче керамички налази. У исто време, западна Бугарска ушла је у централно-балкански и средњеподунавски културни блок Баден/Костолац-Коцофени-Вучедол, са интензивним контактима са северном Егејом (Alexandrov 2018: 91 са литературом).

Следећи хоризонт Троја III-IV такође је добро заступљен у Тракији. У керамичком инвентару се појављује више предмета који су или локалне имитације тројанских форми или су прави импорт. То је тип уског суда са шиљатим дном и двема великим дршкама, који је Хајнрих Шлиман означио као *depas amphikypellon*, и још неколико форми егејског бронзаног доба. Многе од ових посуда већ се тиме што су рађене на витлу разликују од локалне ручно рађене керамике. Ова егејска керамика или керамика рађена под егејским утицајем нађена је у највишим слојевима неколико бронзанодопских насеља (Krauß 2018: map 1) и карактеристична је за тзв. хоризонт Свети Кирилово – рано бронзано доба III, који се може синхронизовати са слојевима Троја III-V као и Филакопи I на кикладском острву Мелос (Krauß 2018: 153 са литературом); према Манинговој хронологији (Manning 2010: 11–28, T. 2.2), то је већ средњехеладски период. Стога се, на основу радиокарбонских датума, фаза Свети Кирилово треба хронолошки одредити у XXII и XXI век п. н. е. До скоро је било познато веома мало датума са трачких телова из овог периода, зато што су њихови горњи слојеви често поремећени каснијим радовима и слабије истражени. Керамика на витлу, која се може довести у везу са добро датованим материјалом из Микро Вунија на Самотраци, позната је са локалитета Галабово, Јунаците, Нова Загора и Раскопаница и може се хронолошки везати за XX и XIX век п. н. е. (Krauß 2018: 154 са литературом). У последње време су публиковани радиокарбонски датуми који друге трачке налазе смештају у прву половину II миленијума п. н. е. Типичан спектар налаза овог периода потиче са локалитета Чокоба. Овај материјал је традиционално смештан у тзв. фазу Нова Загора, која се у ужем смислу сматра средњим бронзаним добом. До сада је разлика између фаза Свети Кирилово (рано бронзано доба III) и Нова Загора (средње бронзано доба) прављена путем керамичког импорта, који се смештао или у хоризонт Троја III-V или у Троја VI (Krauß 2018: 155 са литературом).

Производња металних предмета, нарочито оних од калајне бронзе, знатно је појачана у Тракији током фазе III раног бронзаног доба (фаза Свети Кирилово, коју С. Александров поставља раније, у период 2500./2400.–2200./2100. г. п. н. е.) и средњег бронзаног доба (2200./2100.–1600./1500. г. п. н. е.) (Alexandrov 2018: 91). Калупи за ливење пронађени у насеобинским контекстима сведоче о добро развијеној локалној производњи металних предмета. У исто време, односи са егејским светом били су интензивирани, на шта указују велике количине импортоване керамике рађене на витлу или локалне имитације такве керамике. Интегрисање неких делова Тракије у егејско-анадолски културни и економски круг отвара питање веза овог региона и трговачких путева познатих као „велики каравански пут”, као и постојања егејско-анадолских трговачких колонија у Тракији, као што су Михалич, Асара-Констанција и Галабово. Ови процеси су највидљивији на локалитету Дубене, са ког потичу префињени предмети од племенитих метала, који показују утицаје егејско-анадолског јувелирства, које је можда било пренето у централну Европу (Alexandrov 2018: 92 са литературом).

На интензивне контакте са Анадолијом током раног бронзаног доба III указује група торквеса са „савијеним ушицама и додатним навојем око тела” из североисточне Бугарске, на пример из Великог Трнова (Alexandrov 2018: kat. 154–155), Шумена (Alexandrov 2018: kat. 156–157), Добрича (Alexandrov 2018: kat. 151–153) и Поморја (Alexandrov 2018: kat. 149) пронађених са „капљичастим” наушницама ливеним од злата, као и наушнице од златног лима из Јанкова (Alexandrov 2018: kat. 106–116). Директне паралеле из Изиктепеа, Караташа и других локалитета у централној и Северној Анадолији вероватно означавају трговачку руту из овог региона преко западне обале Црног мора до доњег Дунава и Трансилваније, области богате лежиштима злата. Наушнице типа Мохлос из Шумена (Alexandrov 2018: kat. 148) треба сматрати директним импортом са Крита, што би говорило о још једној трговинској рути са Крита до доњег Дунава/Трансилваније преко унутрашњости источне Тракије (Alexandrov 2018: 92–93 са литературом).

У исто време, западна Бугарска припада културном кругу који укључује културе касни Вучедол, Мако-Њиршег и Шомођвар-Винковци са централног Балкана и средњег Подунавља, које према средњоевропској терминологији, одговарају Рајнекеовом периоду Vz A1. Контакти са егејским светом могу се видети на налазима из Петрича (Alexandrov 2018: kat. 97–105) и са локалитета Рупите (Alexandrov 2018: kat. 66–96, fig. 6) у југозападној Бугарској. Једнаку пажњу заслужују и златне и сребрне наушнице типа Леукас, чија

места налаза формирају руту у правцу север-југ од Ампоице у Трансилванији на северу, преко Орјахова и Тарнаве (Alexandrov 2018: fig. 7) у северозападној Бугарској, локалитета Јунаците у северозападној Тракији и Петрич у југозападној Бугарској, завршавајући се на југу на острву Леукас у западној Грчкој (Alexandrov 2018: 93). Дистрибуција овог типа накита досеже до обале Јадрана, до Велике Груде, као на исток до локалитета Журиловка у северној Добруци. Централно-европски контакти могу се приметити на златним украсима за косу из Ловеча (Alexandrov 2018: kat. 48–53, fig. 8) са сличним налазима из Дубене и са некропола Францхаузен и Гемајнлебарн у Доњој Аустрији (Alexandrov 2018: 94 са литературом).

Ранобронзанодопски налази из јужне и југоисточне Тракије, који су били интерпретирани као импорти или локалне имитације анадолских или егејских предмета, постали су бројнији у последње време. Међу тим налазима су керамичке посуде за чување уља, вина и ретких зачина, као и накит и ситни предмети од глине. *Depas amphikypella* (Vasileva, Minkov 2018: kat. 142–143), „ходочасничке буклије” (pilgrim flasks) (Vasileva, Minkov 2018: kat. 192), „сиријске боце” (Vasileva, Minkov 2018: kat. 193), керамика са црвеним премазом, амфоре (Vasileva, Minkov 2018: kat. 194), пехари, мале једноухе посуде и „чајници” откривени на различитим локалитетима у Тракији, били су интерпретирани као импорти и њихове имитације (Vasileva, Minkov 2018: 98 са литературом). Са тих локалитета потичу и антропоморфне и зооморфне фигурине, као и модели точкова, представе секира и минијатурна глинена колица – све претежно произвођено локално, према моделима из Егеје, Анадолије и суседних регија. Појава локалних имитација заснива се на директним контактима трачких популација са егејским и анадолским друштвима (Vasileva, Minkov 2018: 99).

Као што је показано у претходном делу текста, културни контакти и утицаји у III миленијуму могу се пратити на једном од најинтересантнијих поља ранобронзанодопске економије – јувелирству. Иако локалне ношње одражавају локалне традиције, накит сведочи и о страним утицајима који потичу од трговинских односа. У уметности финог ковања се интеракција Тракије и околног света може пратити у два основна правца. Први је правац север-североисток, до доњег Дунава и северозападног Понта. Прва сведочанства ових контаката могу се наћи на почетку раног бронзаног доба, са спиралним украсима за косу израђеним од бакра, злата и сребра пронађеним у гробовима под тумулима. Други правац одражава однос са егејско-анадолским светом. Разноврсан и раскошан накит из Егеје илуструје дух времена, означен као „освит цивилизације”. Сличне тенденције

у изради накита Киклада, минојског Крита, и грчког копна и западне обале Анадолије, потврђују постојање заједничке путање у уметничком занатству финог ковања. У Тракији се развио накит под тим утицајем, нарочито из северне и североисточне Егеје, о чему сведочи појава различитих украсних предмета. Огрлице од сребрних и златних перли и привезака ношене у Тракији биле су сличне онима из Егеје, а одећа је била украшена златним апликација и сребрним елементима, као и бронзаним иглама. Трачки јувелири имитирали су медитеранске предмете и на њима засновали и развили нове, оригиналне комаде накита, који су постали круцијални за уметнички стил тог периода (Vasileva, Minkov 2018: 99 са литературом).

У првој половини II миленијума п. н. е., Балкан је у географском и културном смислу заузимао позицију између егејског средњег бронзаног доба и континенталног раног бронзаног доба. Директни контакти са северозападном Анадолијом и Егејом посведочени су посебним посудама: импортованом керамиком, која је могла служити за чување омиљених намирница са југа, или бити резултат преузимања специфичних обичаја из тих региона. То је такође утицало и на локалну керамичку производњу, која је углавном уједначена у широј области северно и јужно од доњег Дунава. Јасне везе се на северу могу видети у металним оставама, које одражавају ритуалну праксу централноевропског и карпатског раног бронзаног доба (Krauß 2018: 159).

Проблем средњег бронзаног доба у Бугарској и даље нема задовољавајуће решење, како по питању апсолутне хронологије, тако и у смислу материјалних остатака на којима би ова хронолошка секвенца била заснована. Нуди се неколико модела за решавања ових проблема (cf. Бояджијев 2003; Панайотов 2003), али ни један није без мањкавости. Варијанте како да се усагласе хронологија и периодизација бронзаног доба Бугарске иду од предлога реструктурирања културног садржаја одређених периода (култура Нова Загора/Јунаците се укључује као последња етапа у рано бронзано доба), преко измене апсолутне хронологије одређених периода (средње бронзано доба почиње раније, али и продужено траје, чиме се оставља отвореним питање културног садржаја друге половине овог периода, пошто нема налазишта и материјала који би покривали другу половину), до идеје о подели бронзаног доба на четири или само два периода, у оквиру којих би био остављен „прелазни период” за неке културе, које су за сада непознате (Бояджијев 2003: 23–24).

Разматрајући проблематику балканског средњег бронзаног доба, Р. Краус (Krauß 2018) је поставља у знатно шири културно-историјски контекст. Наводи да средње бронзано доба на Балкану обух-

вата период између XXII/XXI и XVI/XV в. п. н. е. У највећем броју случајева, ранобронзано допска насеља типа тел у Тракији, старом културном пејзажу између Балкана, Егеје и Црног мора, била су напуштена током овог периода. Посматран из шире перспективе, овај временски период је окарактерисан стабилношћу у широј регији Медитерана, Блиског истока и Европе. То је и време Средњег царства у Египту. У средњој Европи уњетичка култура са богатим гробовима у Лојбингену и Хелмсдорфу доживљава пун процват, а на југу Ибе-ријског полуострва развија се култура Ел Аргар. Тада се развијају и старе минојске палате у јужној Егеји – најстарија цивилизација са државним уређењем у Европи. Око 1600. г. п. н. е. дешава се преокрет у многим регионима старог света, указујући на различите начине да се та ера приближава крају. Какву је улогу у томе играла вулканска ерупција на Тери јесте и биће једно од највише разматраних питања у истраживању бронзаног доба овог региона. Наставши на Пелопонезу, микенска култура наследила је критско-минојску културу. У периоду 1800.–1500. г. п. н. е. у централној Европи долази до појаве појачаног насељавања језерских обала у северним Алпима, упркој знатним климатским колебањима са различитим утицајима на еколошки систем. Између 1600. и 1550. г. п. н. е. у централној Европи је након дуготрајне употребе ритуално положен „небески диск из Небре”, а у југозападној Европи је дошло до пропасти друштва Ел Аргар. Промене су препознатљиве и на Балкану, где се први микенски импорти северно од Егеје појављују у XVI веку п. н. е. Па ипак, почетак и крај средњег бронзаног доба не препознају се као радикални преокрети. Материјална култура бронзаног доба развијала се континуално, постепено се мењала погребна пракса, а арсенска бронза била је замењена правом бронзом – легуром бакра и калаја. Насеља типа тел, гробови са инхумацијом и употреба арсенског бакра типични су за рано бронзано доба. Касно бронзано доба карактеришу насеља са ниским степеном централизације, гробови са кремацијом и потпуно успостављање металургије калајне бронзе. Прелаз између ова два света означен је управо средњим бронзаним добом (Крауџ 2018: 151–153 са литературом).

Средње бронзано доба у северном и централном делу западне Бугарске у вези је са културама Теи I-III, Вербићоара I-III и Ватин. Овај период, који почиње фазом Vz A2 централне Европе, такође познатом и као хориозонт Апа-Хајдушамшон, представља процват металургије бронзе и златарства. Односи између средњоевропских култура Уњетице, Визелбург и Хатван и данашње Бугарске јасно се виде на основу златног накита из гроба 7 у тумулу Овчарци (Alexandrov 2018: kat. 219–231) и тела Галабово (Alexandrov 2018: kat. 196), са па-

ралелама у поменутиим културама и „краљевским” гробовима код Ленки Мале (Łęki Małe) у Пољској, у Хелмсдорфу у Саксонији и Лојбингену у Тирингији. Такође, ови контакти су видљиви на украсима за косу из Тополовца у северозападној Бугарској (Alexandrov 2018: kat. 165–167, fig. 9), који такође имају сличности са предметима из Карпатске котлине и средњег Подунавља. Средину II миленијума пре нове ере (почетак Рајнекеове фазе Vz B или периода Косидер у централној Европи) карактерише неколико великих остава: Влчитрн (Alexandrov 2018: kat. 299–311) и Свиштов (Alexandrov 2018: kat. 199–217, фиг. 10) у централном делу северне Бугарске и Першинари у јужној Румунији, што се такође може везати са трговинским рутама из Егеје до Трансилваније. У скорије време много дискутована група лунуластих апликација из северне Бугарске – Табашка пећина (Alexandrov 2018: kat. 243, fig. 11) и Еменска пећина (Alexandrov 2018: kat. 133–134), Велико Трново и Панајот Хитово, израђених од сребра и електрума – такође припада овом периоду. Упркос покушајима да се ови предмети повежу са нешто ранијим периодима, сличности са средњехладским комплексом чине се знатно убедљивијим. Такође треба поменути и појаву такозваних елитних гробова, како мушких тако женских, са изузетно богатим инвентаром, као што су гробови из Овчараца (Alexandrov 2018: kat. 219–231), Изворова (Alexandrov 2018: kat. 232–238) и тумула Шекерца у Камену (Alexandrov 2018: kat. 239–242)(Alexandrov 2018: 94 са литературом).

Насеља из средњег бронзаног доба Бугарске била су прилично мала и била су насељена краће у поређењу са бакарним и раним бронзаним добом. На малобројним насељима која се у литератури дефинишу као телови, слојеви из средњег бронзаног доба су релативно танки. Они се не могу сматрати просто наставком ранобронзано-допске традиције насељавања телова. Не постоје омиљене позиције за насељавање, с обзиром на постојање насеља и у плодним речним долинама, као и на стрмим обронцима планина и на брдима. Специфичност насеља од раног до средњег бронзаног доба су концентрични системи ровова, интерпретирани као ритуална места. Већина оваквих конструкција пронађена је у скорије време у току ископавања која прате изградњу путева. Будућа истраживања ће одредити да ли су ове структуре распрострањене даље у балканској зони или су биле особеност трачке равнице (Krauß 2018: 156 са литературом).

Погребни ритуали средњег бронзаног доба на тлу Бугарске до сада нису детаљно проучени. Постоји могућност да је девет гробова са згрченцима откривених у близини насеља у Врагици (област Бургаса) припадало овом периоду. Гроб из Раднева са инхумацијом у испруженом положају био је сигурно покопан између XIX и XVII века п. н. е. Сведочанство о поменутом прелазу од ранобронзано-

допске погребне праксе са инхумацијом до каснобронзанодопских кремација може се пронаћи на некрополи Дубене. Под малим тумулима са каменим насипом налазе се инхумирани покојници у испруженом положају као и кремације са и без урне. Некропола у Дубене омогућава увид у ритуалну праксу раног до средњег бронзаног доба (Krauß 2018: 157 са литературом). Неки од тумула садржали су оставе предмета уместо гробова, укључујући накит и алатке израђене од племетних метала. Мали златни бодеж из тумула бр. 5 из Дубене је посебан не само због употребе злата, већ због свог облика (Krauß 2018: кат. 60). Необично скраћен предњи део сечива и његов троугаони пресек са равним доњим делом налик је савијеном, али такође без врха, бронзаном бодежу из оставе из Еменске пећине. Функционални састав оставе из Еменске пећине (Krauß 2018: fig. 4, kat. 121–132) показује изузетну сличност са ранобронзанодопским оставама у централној Европи.

Разматрајући друштвено устројство раног и средњег бронзаног доба Бугарске, С. Александров (Alexandrov 2018: 95) је претпоставио да је било организовано као поглаварство. Поглаварства карактерише постојање племенских елита и племенских савеза. Могуће је да се оваква организација одражава у концентрацији драгоцених предмета. То нису само оставе из Влчитрна, Свиштова и Панајот Хитова, већ и такозвани елитни гробови мушкараца и жена, као што су Овчарци, Изворово и Камен-Шекерца. „Илијада”, од касног бронзаног доба надаље, помиње владавину царева у Тракији. Позната су и имена неколико трачких царева, а најбогати и најпознатији међу њима био је Резос, кога су напали и убили у сну Одисеј и Диомед у тројанском рату (десето певање Хомерове „Илијаде”).

У периоду 2500.–1500. г. п. н. е., током ког се у Карпатској котлини формирају и доживљавају процват насеља типа тел, територија источног Балкана била је део добро успостављеног система трговинских путева, који је укључивао трговачке колоније и повезивао егејско-анадолске цивилизације са регионима богатим златом у Трансилванији. Ови контакти укључивали су размену идеја, добара, сировина и технологија. Различити импорти и престижна добра пронађени у Тракији, сличност у стиловима израде накита, као и постојање трговачких колонија у Тракији представљају сведочанства о важној улози коју је Тракија играла у тим динамичним процесима (Vasileva, Minkov 2018: 97, са литературом). Главни путеви ишли су преко источног дела Балканског полуострва и западног црноморског региона, где су маритимни путеви такође били важни. Са коришћењем ових путева се престало на крају овог периода, вероватно

услед појачане доминације микенских друштава на источном Медитерану и почетка експлоатације лежишта злата у источним Родопима (на пример Ада Тепе (Alexandrov 2018: kat. 314–343)). Источни Родопи су вероватно били најважнији извор злата за Микену у другој половини II миленијума пре нове ере (Alexandrov 2018: 95). Као што је већ наведено, бронзанодопски центри – насеобински локалитети са траговима који указују на значај у производњи и дистрибуцијина добара, на источном Балкану се нису налазили на теловима. К. Фишл и Р. Краус (Fischl, Krauß 2016), анализирајући динамике периода телова у Карпатском басену и источнобалканском региону, изнели су занимљиву теорију према којој напуштање традиције насељавања телова у једној области одговара појави локалитета типа тел у другој.

Процват живота на теловима

Вишеслојна насеља типа тел (Прилог 4) представљају најкарактеристичнију форму насеља у раном и средњем бронзаном добу Карпатског басена. На неким од њих су потврђени елементи фортификације. Постојање утврђења може се узети као добар индикатор у мерењу нивоа друштвеног и економског развоја заједнице. Стратификовани систем насеља са утврђеним централним насељима за производњу и дистрибуцију омогућио је организовану и широко распрострањену дистрибуцију нове производње метала, поглавито престижних добара, оружја и накита (David 1998: 249; Kristiansen 1998: 370–378; Harding 2000: 291–307; Kristiansen, Larsson 2005: 125; Gogåltan 2003; Gogåltan 2005; Gogåltan 2008a; Gogåltan 2008b; Gogåltan 2010).

Прилог 4: Насеље типа тел на локалитету Жидовар у Орешцу, јужни Банат, поглед са истока (Ljuština, Dmitrović 2015: Fig. 2).

Појам и значење речи *џел* детаљно разматра Ф. Гоглтан у свом раду из 2002. године (Gogâltan 2002). У основи, он објашњава појаву телова као резултат одређених економских и природних околности, које су у вези са друштвеним и когнитивним процесима. Ефекти ових околности видљиви су у дуготрајном насељавању на истом месту. Вештачки створени брежуљци са насељима нису изолован феномен. Темељно вредновање једног тела једино се може извршити ако се у обзир узму повезани системи насеља, погребни ритуали, металургија, праксе депоновања и трговине на великим удаљеностима. Стога појам тела аутоматски повезује структуру насеља, друштвене, економске, и одређене факторе животне средине. Ако се телови не разматрају само као вишеслојна насеља, већ као „пакет” који укључује наведене социо-економске карактеристике, таква проширена дефиниција тела може се користити у сврху класификовања територија свих културних група током средњег бронзаног доба Карпатског басена, без обзира да ли су имале вишеслојна насеља или не. У том смислу појам централног места (вишеслојног или утврђеног насеља), који укључује насеља повезана са централним местом, може се користити као синоним.

Хијерархија између централног и околних насеља у структури насељавања може бити сагледана и у смислу одраза хијерархијских односа у друштву. Тел и утврђено насеље као централно место и ланац повезаних спољних и субординираних насеља претпоставља хијерархију унутар друштва и присуство поделе рада. У случају субординираних насеља, рачуна се на пољопривредну производњу. Централно насеље служило је за живот елите и као место где се производи сакупљају и редистрибуирају. Субординирано насеље, које је повезано са централним насељем, такође је могло бити зона за специјализоване занате (Fischl, Reményi 2013: 728–729 са литературом).

На основу критеријума које је прецизирао за различите категорије насеља типа тел, Ф. Гоглтан (Gogâltan 2003; 2005; 2008b: 40–41, Fig. 1) је до 2003. године прикупио податке о 188 насеља из раног и средњег бронзаног доба у Карпатском басену. Његов трећи хронолошки хоризонт (Прилог 5), датован приближно између 2300. и 1950. г. п. н. е., означава тренутак појаве већине бронзанодопских телова. За културу Ватин I овај аутор везује насеља типа тел на локалитетима Корнешти-Деалул Корнет (Cornești-Dealul Cornet), Фоени-Гомила Лупулуј (Foeni-Gomila Lupului) и Орешац-Жидовар. За исти хоризонт везује и ретке случајеве у оквиру групе Горнеа-Орлешти (Gornea-Orlești), као што је Фоени-Ћимитирул Ортодокс (Foeni-

B.C.	South Germany and Austria	Carpathian Basin (Hönsel)	Hungarian and Romanian chronology	Continental Greece	Chronological Horizons of the Bronze Age tells	Bronze Age cultures
1500	B 2	MD III früh	LB I	LH II B	5 th horizon	Vatya III, Gerjan, Late Mađarovec
1600	B 1	MD II	MB III	LH II A	4 th horizon	Otomani II, Vatya II, Füzesabony II, Vatina II (Feudvat, Cornești-Crvenka)
1700	A 3	MD I		LH I		
1800	A 2	FD III	MB II	MH III		
1900			MB I	MH II	Early Mađarovec	
2000	A 1	FD II	EB III	MH I		3 rd horizon
2100			EB II	EH III		
2200	A 0	FD I	EB I	EH II	2 nd horizon	Nyirseg, Nagyrev, Sanislau
2300	2500	FD I	EB II		↓	
2400			EB I			

Прилог 5: Хронологија раног и средњег бронзаног доба Карпатског басена (Gogáltan 2008b)

Cimitirul Ortodox). Четврти хоризонт телова, хронолошки опредељен приближно у период од 1950. до и након 1700. г. п. н. е., показује ширење већине бронзаноопских телова, чак и у зони културе Мађаровце. У јужном делу Карпатског басена, у близини Дунава налазе се насеља типа тел која припадају ватинској култури на локалитетима Мошорин-Феудвар и Орешац-Жидовар (Прилог 4). Дунав је повезивао Црно море са централном Европом. Ова река, у делу тока након скретања са запада ка југу, представљала је основну руту за кретање добара и људи, која је требало да буде контролисана системом фортификованих тел-насеља. Пети и последњи хоризонт, чији почетак је опредељен у време око 1650. г. п. н. е., а крај пре 1500. г. п. н. е, карактерише формирање веома малог броја нових тел-насеља. Као и у касном неолиту, око две хиљаде година пре тога, пред крај средњег бронзаног доба овај тип становања одједном нестаје. С обзиром да је на више фортификованих локалитета потврђено да су она напосто напуштена, без трагова деструкције, стара теорија о крају бронзаноопских тел-насеља у Карпатском басену као последици великих миграција из централне Европе сигурно је под великим знаком питања (Gogáltan 2008b: 42–52 са литературом).

Од 188 тел-насеља у Карпатском басену, 26 има сигурно потврђене одбрамбене елементе. За око 100 насеља може се, на основу перспекције и топографских карата, претпоставити постојање одбрамбеног система. За свега око 50 насеља нема информација о одбрамбеним елементима. Стога Ф. Гоглтан (Gogâltan 2008b: 52) тврди да је постојање елемената фортификације карактеристично за бронзанодопска тел-насеља у Карпатском басену.

Омиљена локација за таква насеља и градњу њихових одбрамбених система уобичајено је била у вези са природним елементима заштите, као што су: речни токови, мочваре, високе и стрме терасе. Утврђена зона била је прилично ограничена и у већини случајева штитила је акропољу. Комплексан начин насељавања организован у оквиру вишеслојних насеља – будућих телова – јасно показује да су се она разликовала од насеља са само једним културним слојем и скромним грађевинама, као што су земунице. Централни положај оваквих насеља потврђен је, на првом месту, елементима фортификација. То сугерише постојање политичког ауторитета који је контролисао добро разграничену територију. Она је укључивала пољопривредне области, пашњаке, зоне за обраду дрвета и налазишта глине, али је и претпостављала могућност да се контролишу главне комуникације (Gogâltan 2008b: 52). Занимљиво је мишљење које Т. Ковач (Kovács 1994b: 25) износи о стамбеној архитектури ових насеља. Он сматра да распоред, величина и облик кућа од плетера и лепа, подигнутих око рама од усправних стубова, и обиље налаза који потичу из њих, одражавају сеоску економију преузету са Балкана и „пресађену” у овај регион. Ограничени простор велике већине телова утицао је на формирање претпоставке да су се главне економске активности (земљорадња и сточарство) одвијале у оквиру тзв. „сателитских насеља”, а не на теловима. Утврђени центри имали су улогу да заштите околне области, а да истовремено имају главно место у изради предмета од метала и животињских рогова и костију. У исто време, може се сугерисати да су телови имали неку врсту религијске функције за те заједнице (Gogâltan 2008b: 52).

У каквим климатским околностима је дошло до формирања насеља типа тел и на који начин је природно окружење утицало на овај процес? Рана фаза суббореала одговара мађарском раном бронзаном добу. Током овог периода, историју насељавања хладнијег и влажнијег Карпатског басена карактеришу ретко насељене области малих заједница културе Мако (Makó). Структура ових насеља указује на активност заједница са екстензивном економском стратегијом. Након искоришћавања плодног земљишта и других ресурса из природ-

ног окружења, ове заједнице би напуштале своју земљу у потрази за новом. Екстензивна економска стратегија можда је била култивација уз рашчишћавање терена, комбинована са пасторализмом и узгојем великих домаћих животиња у различитом обиму код сваке од заједница или региона. До избора оваквих стратегија егзистенције вероватно је дошло јер је Карпатски басен био слабо насељен малим заједницама (Fischl, Reményi 2013: 727).

Штавише, према општим опсервацијама историјске демографије, екстензивна економија функционише најефикасније за оне заједнице које живе у слабо насељеним областима, у којима постоји изобиље ресурса. Ипак се мора узети у обзир да заједнице које користе екстензивну економску стратегију у областима где су ресурси обилни обично испољавају брз демографски раст. Популациони пораст доводи до тога да се расположиви, некада обилни ресурси смањују. Може се пратити даље смањење земљишта расположивог за насељавање и из тог разлога редовно мењање места за живот постаје ређе и у мањем обиму. Увећане популације потраживале би веће обрадиве површине. Стога би земљиште слабијег квалитета такође морало да буде култивисано, иако удаљеније од насеља. Сматра се да све ове околности захтевају нове методе и технике за ефикаснију и интензивнију употребу расположивих ресурса, посебно због тога што ни земљиште слабијег квалитета није више било на располагању у великом обиму. Интензивна плужна земљорадња и паралелно са њом пораст у броју узгајаних животиња могу се јасније препознати од друге фазе раног бронзаног доба. Као резултат ширења нових феномена, дошло је до радикалних промена у економији и коришћењу земљишта. Да би се осигурао сточни фонд и његова вучна снага, биле су потребне веће површине за испашу. Истовремено, интензивна пољопривреда могла је да повећа расположиву површину земљишта и да земљиште учини обрадивим, што претходно, уз употребу ранијих метода, није било могуће. Испоштено, незасејано земљиште за обраду није се могло вратити у употребу пошумљавањем, јер је било коришћено за испашу. Као резултат тога, такво земљиште ђубриле су животиње које су на њему пасле, па је оно на тај начин оживљавано. Резултати анализе полена без сумње указују на сужену површину под шумом (Fischl, Reményi 2013: 727 са литературом). У овакве оквире могло би се уклопити стање затечено на терену, у ком се ранобронзано-допска културна манифестација која претходи ватинској култури у Банату дефинише као хоризонт Горнеа-Орлешти (Gornea-Orleşti). Овај хоризонт је карактерисан керамичком продукцијом са декорацијом у виду отисака текстила и трагова метлице. Остаци насеља су

веома слаби, о објектима и просторној организацији не зна се готово ништа. Стога се чини оправданим да се објашњење за такву врсту остатака може наћи у малим заједницама и њиховим насељима невеликог обима и кратког трајања.

Како заправо изгледа то стање затечено на терену? Подручје Војводине у периоду формирања култура раног бронзаног доба не представља јединствени културни масив. Н. Тасић (Tasić 2004: 34) је утврдио да се у Срему, на основама финалне фазе вучедолске културе, формирала винковачка култура, док се у Банату формирала стилски другачија култура, моришка (Мокрин-Перјамош-Пећка), на југу од ње Панчево–Доња варош/Ватрогасни дом (са специфичном неорнаментисаном керамиком, али и метличастом/*Besenstrich* и *Stempel* керамиком, са утиснутим орнаментом), а нешто касније рана ватинска култура. Она је за кратко време интегрисала велики простор и делом прешла на југу Саву и Дунав. Тасић је већ у свом раду из 1995. године (Tasić 1995: 30) изнео став о постојању „предватинске културе”, још недовољно издиференциране на основу матријала са ископавања у Панчеву (Ватрогасни дом).

На територији јужног Баната, где су у раном бронзаном добу од остатака вучедолске културе пронађени само спорадични фрагменти керамике, али не и насеља, није дошло до развоја винковачке културе. Ову територију, као и јужни део румунског Баната, заузели су носиоци степске јамне културе (cf. Koledin et al. 2020; Jarosz et al. 2021; Włodarczyk 2021) или са друге стране касне културе Коцофени. На овој основи развила се једна специфична култура са грубом керамиком украшеном метличастим орнаментом (*broomstroke motif*, *Besenstrich*) или отисцима текстила (*Textilmuster*). Она је у литератури позната под различитим именима: Фоени, Горнеа-Воднеац, керамика украшена метлицом или жигосаном (*Stempel*) декорацијом (Tasić 2004: 27). Овом хоризонту припадали би налази са локалитета Барице-Бугарска хумка, са више локалитета у ареалу Тителског платоа, са Ата у Вршцу и Жидовара у Орешцу (Ljuština 2012).

Овај културни феномен Ф. Гоглтан назива Горнеа-Орлешти (Gornea-Orleşti). Крај групе Горнеа-Орлешти (опредељена у рано бронзано доба III и синхрона са првом фазом моришке културе) према овом аутору мора се повезати са појавом ватинске културе у румунском Банату. Ф. Гоглтан сматра да се асимилација староседелачке са новопридошлом популацијом може доказати на основу доњих слојева на Сокодору (Socodor) и на насељу Корнешти (Corneşti). Стога је предложен нови назив за ову врсту налаза – материјал типа Корнешти или Сокодор, како би се избегла конфузија између ватин-

ске и културе Вербићоара. С обзиром да је та врста налаза везана за постојећу ситуацију у српском Банату, коректно би било назвати је Корнешти-Црвенка (Gogâltan 1996: 46–47; Daróci, Ursuțiu 2015: 2–6).

Увидом у материјал на ширем подручју Карпатског басена, дошло се до закључка да је појава поменутог препознатљивог рано-бронзанодопског материјала надрегионални феномен. Рано бронзано доба III у Трансилванији такође карактерише појава декорације утискивањем текстила заједно са метличастим орнаментом, и сматра се просторним проширењем групе Горнеа-Фoени у Трансилванији. К. Ј. Попа и Р. Тотојану (Popa, Totoianu 2010: 377) сматрају да је тзв. група Јернут (Iernut), како је дефинисана од стране Х. Ђугудеана (H. Ciugudean), неприхватљива, пошто на епонимном локалитету Јернут нема керамике украшене отиском текстила. Сходно томе, сугерисано је да се, док не дође до проналаска који ће значити искорак, користи назив Горнеа-Фoени и за унутар-карпатски простор. Налази који се везују за ову групу за сада су концентрисани искључиво у средњем току реке Муреш (Deva, Balomir de Câmp, Șibot, Alba Iulia, Micești итд.), уз један издвојени налаз у југоисточној Трансилванији (локалитет Золтан). Ови налази сматрају се изразом одређених феномена који се појављују на периферији култура Нађрев (Nagyrev) и Хатван (Hatvan), са којима су у вези.

Унутар карпатског лука, на територији Румуније, *Textilmuster* декорација представља веома раширену појаву током раног бронзаног доба III. Осим на већем броју локалитета у Трансилванији (Popa, Totoianu 2010: 27–28), појављује се у Банату (Periam, Foeni-Cimitirul Ortodox, Giroc-Mescal, Valea Timișului-Rovină, Gornea-Vodneac, Iaz-Dâmb, Breaznița de Ocol, Pața), Олтенији (Ostrovul Corbului, Oscele Mari-Zdup, Orlești-Silea), на југу Кришане (Arad-Buiac) и северу Кришане (Pișcolt-Ógát) и Марамурешу (Ciumești). *Textilmuster* декорација траје и на почетку средњег бронзаног доба, појављујући се у локалној групи Висаг-Јаз (Visag-Iaz; локалитет Ostrovul Corbului), у хоризонту Отомани I (хоризонт I на локалитетима Otomani-Cețățuie, Carei-Bobald, Sălacea), на локалитетима култура Корнешти-Црвенка (Socodor, Ciuta-Cornul Dealului, Cornești, Cicir-Spinul lui Stanca) и Вербићоара I. Осим тога, област у којој се појављује *Textilmuster* декорација обухвата и Мађарску, Аустрију и Словачку (Popa, Totoianu 2010: 27–30 са литературом).

Метличасти орнамент је друга компонента која карактерише период краја раног бронзаног доба, и сматра се да његова генеза може да се прати још од енеолита и културе Коцофени. Украшавање метлицом појављује се у поствучедолским групама (Makó, Nyírség,

Glockenbecher-Csepel, Jevišovice B), истовременим са трансилваниским раним бронзаним добом I и II, односно културама Нађрев, Хатван, рани Комаров, Вербићоара I, а у Банату са крајем раног бронзаног доба II. У Трансилванији је препознато на великом броју локалитета (Pora, Totoianu 2010: 31–32). Ова врста орнамента појављује се на материјалу раног бронзаног доба на северозападу Румуније, у Банату (Gornea-Vodneas, Gornea-Țărmuri, Foeni-Sălaş, Foeni-Cimitirul Ortodox, Giroc-Mescal, Sânnikolau Mare, Valea Timișului-Rovină, Silagiu-Pârpora, Cleșinț), на југу Кришане (Aluniș), у Олтенији (Osnele Mari-Zdup, Orlești-Silea, Curmătura, Lokusteni, Ostrovul Corbuilui-sectorul B). Његово трајање и у средњем бронзаном добу потврђено је налазима на локалитетима културе Мориш I (први ниво на Периаму), Корнешти-Црвенка (Cicir, Socodor), у другој фази некрополе у Мокрину и на Серегу (Szöreg), односно приликом истраживања на Семлаку (Semlac), на локалитетима културе Отомани (слојеви 4 и 5 на Sălacea-Dealul Vida), односно у културама Ђомортан (Ciomortan), Костиша (Costișa), Витенберг (Wietenberg) и Теи (Tei)(Pora, Totoianu 2010: 33–34).

Попа и Тотојану (Pora, Totoianu 2010: 118) у Трансилванији издвајају две потфазе раног бронзаног доба III: рано бронзано доба IIIa – Горнеа-Фоени I (Foeni I-Osnele Mari-Aiud), Ђомортан (Ciomortan), и рано бронзано доба IIIb-Горнеа-Фоени II (Gornea-Orlești-Micești), Ђомортан. Група Ђомортан у југоисточној Трансилванији представља посебан феномен. Анализирајући керамички материјал, Попа и Тотојану (Pora, Totoianu 2010: 377–378) закључују да је имала корене у локалној групи Жигодин, уз додатак централноевропских елемената. Ова група претходи култури Витенберг у области југоисточне Трансилваније и имала је директан удео у стварању културе Костиша (Costișa) у Молдавији. Почетак средњег бронзаног доба у југозападној Трансилванији разликује се од других области. У области Цара Хецегулуи (Țara Hațegului), на локалитету Пештеана (Peșteana), истражено је насеље датовано у средње бронзано доба I на основу материјала повезаног са групама Корнешти-Црвенка или Висаг-Јаз у Банату.

Може се рећи да је на југу Мађарске, а у Србији у Потисју и делу Бачке, културном феномену Горнеа-Орлешти бар донекле савремена култура Мако – финални одраз вучедолског стила (cf. Daróci, Ursuțiu 2015: 3–6, Pl. 1). Н. Тасић (Tasić 2004: 27) је тврдио да налаза Мако културе нема у јужном Банату, објашњавајући то одсуство истовременом егзистенцијом културног феномена Панчево-Ватрогасни дом, сматрајући га материјалним изразом најраније фазе раног бронзаног доба. Водећи облици су двоухи пехари, али је хронолошки вео-

ма значајан један крчаг на стопи са елементима пост-вучедолског доба (Мако група)(Tasić 2004: 27). Међутим, ако се узме у обзир да је данашње познавање присуства културе Мако у Банату ипак нешто веће, логичнији је закључак да су култура Мако и феномен Панчево-Ватрогасни дом само делимично синхрони на овој територији. Драгоцен је налаз са локалитета Дупљаја-Риваче (Ljuština 2012: prilog 3), опредељен у културу Мако. На тај начин била би добијена потврда постојање фазе раног бронзаног доба Баната II (Gogâltan 1996: 47) и у јужном делу српског Баната. Насеља културе Мако пронађена су на локалитетима Фоени-Салаш (Foeni-Salaş), Фоени-Ћимитирул ортодокс (Foeni-Cimitirul ortodox), Парца (Pața) и Стамора Моравица (Stamora Moravița)(Gogâltan 1996: 44, T. I), са којих потиче керамички материјал са најближим аналогијама за локалитет Риваче. И на каснеолитском-раноенеолитском насељу типа тел на локалитету Ујвар-Гомила (Uivar-Gomila) пронађен је материјал културе Мако (Woidich 2009), чиме се слика о раном бронзаном добу Баната допунила. И у хоризонту раног бронзаног доба на Жидовару препознати су елементи аналогни онима са Ујвара, уз доминантан материјал са карактеристикама хоризонта Панчево-Ватрогасни дом (Ljuština 2013). Оваква стратиграфска ситуација могла би да се узме као потврда делимичног хронолошког преклапања хоризоната раног бронзаног доба Баната II и III (Gogâltan 1996). У прилог оваквом сагледавању раног бронзаног доба Баната иду и налази са локалитета Јабука-Лева обала Наделе (Gačić 1985: 18). Стиче се утисак да овај керамички материјал има сличности (разгрнути ободи, аплициране траке) са материјалом са насеља Снпетру Ђерман (Sânpetru German) (Gogâltan 1996: T. II, III) опредељеног у фазу рано бронзано доба Баната IIb, али да према неким елементима (заравњени ободи) наликује и налазима са некрополе Беба Веке (Beba Veche)(Gogâltan 1996: T. IV, V), која се везује за I фазу моришке културе и рано бронзано доба III.

Керамички налази са локалитета Панчево-Ватрогасни дом нису изолована појава. Из непосредне близине града Панчева, са локалитета Караула, Топола, Канал азотаре, као и из села Јабука и Иваново, потичу случајни налази пехара истог типа, који су необјављени, а чувају се у Народном музеју у Панчеву. У близини Панчева, у селу Омољица, такве пехаре налазимо у ранобронзанодопском слоју тел-насеља на локалитету Златица (материјал није објављен у целини; Трбуховић 1968а). У Белој Цркви, на налазишту Врачев Гај-Бресје (необјављено; материјал се чува у Градском музеју у Вршцу), и у Скореновцу, на налазишту Грмушина хумка (Гарашанин 1973: 231, T. XL)(оба налазишта су некрополе раног бронзаног доба и баденске групе), овакви пехари налазе се као прилози у скелетним гробо-

вима (Grčki-Stanimirov 1996: 72). У кратком прегладу млађих праисторијских култура југоисточног Баната, Ј. Узелац публикује један двоухи пехар из Беле Цркве, који припада раном бронзаном добу и типу Панчево-Ватрогасни дом (Узелац 1991: Т. VI/1), али без даљих података, наводећи да, осим у Скореновцу, таквих налаза има и у Ковину (Узелац 1991: 24). Важно је поменути да неки аутори чак и у рецентним радовима налазишта раног бронзаног доба из Панчева и Скореновца приписују култури Бубањ-Хум III (Стојић, Јацановић 2008: 53), за шта нема основа. Елементи раног бронзаног доба, који би се могли везати за хоризонт Панчево-Ватрогасни дом (двоухи пехари благе профилације, чије дршке полазе са обода или га благо надвисују) могу се пронаћи и у уском појасу десне обале Дунава, на локалитетима: Кличевац (Стојић, Јацановић 2008: 152) и Трњане-Код гробља (Стојић, Јацановић 2008: 290).

О насељима ових заједница из друге половине III миленијума тренутно се не може рећи много више. У последњим вековима III миленијума у ширем региону дешава се промена. Економске промене (интензивнија пољопривреда) омогућиле су оснивање трајнијих и већих насеља, што је на дуже стазе резултирало формирањем вишеслојних телова од почетка Vz A1 (2300. г. п. н. е.) (Fischl, Reményi 2013: 727). Фантастични развој бронзано-допских заједница био је потпомогнут климатским условима. Рани стадијум суббореала завршава се око 2000. г. п. н. е. (почетак Vz A2, мађарско средње бронзано доба). У то време просечна температура може се повезати са порастом у годишњој количини падавина. Интензивна економија и повољнији климатски услови довели су не само до тога да земљорадња буде погодна за издржавање одређене заједнице, већ и да се током средњег бронзаног доба може пратити пораст металуршке производње. Експанзија у трговини и размени кореспондира са квалитативним и квантитативним скоком у производњи метала са центром у Карпатима, и почетком око 1750./1700. г. п. н. е. Ово представља аутохтону производњу металних предмета високог стандарда. Појавила се масивна продукција метала, како у смислу опсега, тако и у смислу квалитета, до тада непозната у централној Европи (Kovács 1994a; Kovács 1994b; Kristiansen, Larson 2005: 123, 125).

Сматра се да је економски развој досегао тако висок ниво тамо где је произвођен знатан вишак производа. Расположиви ресурси, којих је било у изобиљу и који су се интензивно користили, могли су да услове даљи демографски раст. У Карпатској котлини су се до средине III миленијума п. н. е. развили услови за плужну земљорадњу: потврђено је присуство и усева и доместификова-

них животиња за преношење терета, а била су кориштена и кола са упрегнутим теглећим животињама. Стога је прилично сигурно да су људи крајем III миленијума већ користили плуг. Највећи део домаћих махунарки управо је уведен од стране тел-култура средњег бронзаног доба. На Балканском полуострву, као и у источном делу централне Европе, једнозрна пшеница била је главна хлебна врста житарице, док је у централној и западној Европи то био двозрни *Triticum dicoccum* (Gyulai 1994: 66–67; Gyulai 2003: 66; Gyulai 2010: 100). Највећи удео у археоботаничком материјалу који је потекао из средњембронзаноходских хоризоната са тел-насеља у мађарском Подунављу имале су житарице, а одмах уз њих биле су махунарке. Међу узорцима је било и остатака коровских биљака, дивљег воћа и врста које су чиније природну вегетацију у датом периоду. Људи који су настањивали утврђене или неутврђене телове развили су живу пољопривредну активност. Нису били специјализовани за производњу појединачне врсте житарица, већ им је пољопривредна производња почивала на неколико стубова. О значају култивисаних биљака у животу насеља најбоље сведоче залихе намирница, које су се састојале од житарица, нађених на локалитетима, конкретно око огњишта, у складишним посудама и лонцима. Најзначајније врсте житарица биле су шесторедни јечам, једнозрна и двозрна пшеница. Примећено је да неке регије преферирају одређену врсту житарица, али објашњење за ту појаву није нађено. Географско одвајање не означава и културну разлику, с обзиром да бронзаноходске заједнице нису живеле изоловано једне од других. Вероватно да је избор житарице био начињен у складу са прилагодљивошћу на микроклиматске и услове земљишта у природном окружењу, и да је код људи постојала свест о томе које биљке обећавају најбољи род у датим условима. Од махунарки су потврђени: сочиво, грашак, грахорица и боб. Занимљиво је приметити да, где год је нађена велика количина јечма, и количина грашка била је велика. Могуће је да то указује на корене још увек живе традиције да се преко јечма сеје грашак (Gyulai 2010: 101–102).

На демографски раст указују повећане димензије и број насеља пред крај средњег бронзаног доба. Паралелно са овим процесом, постају уобичајене некрополе са неколико стотина гробова. Средњи стадијум суббореала (2000.–1500./1450. г. п. н. е.) истовремен је са средњембронзаноходским процватом Карпатског басена (Прилог 6) (Fischl, Reményi 2013: 727 са литературом).

Почетак касног периода суббореала (1500./1450. г. п. н. е., почетак мађарског касног бронзаног доба и средњоевропског средњег

Бронзано доба у Мађарској = суббореал, доба Бик I (Balk I)		
4500-2800 bp, 2800/2500-900/800 BC		
2000 BC		1450 BC
Рани суббореал	Средњи суббореал	Касни суббореал
Након климатског оптимума у претходном периоду пад температуре, обилније падавине	Пораст температуре, обилније падавине	Климатско погоршање
↓	↓	↓
Екстензивне методе, мала густина насељености	Повећање биомасе	Опадање продуктивности и приноса
↓	Повећање вишка производа	↓
Богати основни ресурси	База за размену Специјализација	Смањивање ресурса
↓	Структурирано друштво/редистрибутивни систем	↓
Пораст популације	+ Интензивније економске методе (употреба плута, пораст броја домаћих животиња)	Социјални стрес
↓		↓
Концентрација насеља	Златно доба телова	Пад система телова

Прилог 6: Теоретски модел средњег бронзаног доба у Карпатском басену (модификовано према Fischl, Reményi 2013: 728, Fig. 1)

бронзаног доба Vz B2) донео је погоршање климатских услова. Погоршање климе могло је довести до пада у продуктивности, што је изазвало стрес у друштвима. Додатно, као последица демографског пораста и екстензивних економских метода, дошло је до смањења некада обилних ресурса, који су на крају исцрпљени. Могуће је да је овај процес довео до краја живота на теловима, а претпоставља се и на субординираним насељима која су била повезана са теловима (Fischl, Reményi 2013: 728, Fig. 1).

Прави телови са дугом и масивном стратиграфском секвенцом у Карпатском басену били су распрострањени унутар добро дефинисане еколошке зоне. У већем делу Трансилваније није констатован ни један, док су у исто време на десној обали Дунава препознате густе мреже телова култура Нађрев и Ваћа. Већина телова нађена је дуж Тисе и њених рукаваца, на територији култура Нађрев, Ваћа, Хатван, Физешабоњ, Отомани/Отомањ и Мориш. Дистрибуција телова прекрива део Велике мађарске низије, која пружа географске услове за дуготрајно насељавање (Fischl, Reményi 2013: 728).

Па ипак, зона телова не покрива у потпуности област такозваних тел-култура. У северној, планинској зони култура Ваћа, Хатван и Физешабоњ, класична насеља типа тел готово потпуно су одсутна. У планинским долинама позната су значајна, велика и интензивно настањена утврђена насеља. Она имају стратиграфску секвенцу насељености у својим изолованим језгрима, познатим под називим унутрашње утврђење. Пошто је њихова стратиграфија танка, не могу се уврстити у класичне телове. У литератури се називају псеудо-теловима. Археолошки материјал, укључујући и погребне праксе, и културни ентитети планинских подручја, испољавају велику сличност са ситуацијом констатованом на правим теловима. Могуће је да су псеудо-телови и утврђена насеља припадали истој културној и економској мрежи (Fischl, Reményi 2013: 728).

Стратиграфске секвенце знатне дебљине на правим теловима указују на популацију која је живела на истом месту дуго времена. Једна од основа за живот на истим месту током дугог временског периода јесте земљорадња која може да обезбеди храну за дуг период. Еколошки услови таквог система били су присутни у горенаведеној „идеалној зони” (Fischl, Reményi 2013: 728), коју је у почетку карактерисало хладније и кишно време суббореала, у Карпатском басену названог прва фаза европске букве, а које је постало нешто сувље до средине овог периода. Међу врстама дрвећа смањио се удео европске букве, док се удео храста и лешника повећао (Gyulai 2010: 93).

Унутар „идеалне зоне” прави телови су се појавили у периоду Vz A1. Псеудо-телови ван „идеалне зоне” појавили су се касније, најинтензивније на крају периода Vz A2 и током Vz B. Њихова танка стратиграфија стоји у вези са њихових географским положајем, па према томе ван „идеалне зоне”. Ова насеља су са својим субординираним локалитетима створила густу мрежу пред крај касне фазе мађарског средњег бронзаног доба, у периоду Косидер. То је такође могло да утиче на озбиљан демографски раст (Fischl, Reményi 2013: 728).

Природни услови на овим подручјима ван „идеалне зоне” нису били погодни за узгој житарица. Стога је могуће да су утврђена насеља у долинама у планинском подручју заснивала своју економију на другим производима, захваљујући којима су учествовала у економској мрежи тел-култура. Планинске области могле су бити погодне за сточарство, али је могуће и да је главни извор за опстанак била трговина сировинама за производњу предмета од камена и метала. Према географском положају тих локалитета може се сматрати да су долазили до профита путем трговачких трансакција које су се одвијале међу суседним културама. Услед недостатка писаних извора

морају се анализирати други типови сведочанстава како би се стекао бољи увид у унутрашњу структуру друштва. Да би се створио комплексан модел бронзанодопског друштва, потребно је испитати структуру насеља, погребне обичаје, праксе депоновања, систем веровања, уз разматрање услова природног окружења, употребе земљишта, технолошког нивоа истраживаног периода и трговинских односа (Fischl, Reményi 2013: 728–729 са литературом).

Мађарска методологија истраживања телова углавном је била ограничена на откривање стратиграфије локалитета сондирањем, у сврху типолошко-хронолошке класификације налаза. Није било хоризонталних истраживања на теловима. Из тог разлога подаци са археолошких истраживања су ограничени, што подржава поменути претпоставку о хијерархији насеља и подели рада (Fischl, Reményi 2013: 729). Постоји неколико добрих примера, који су изложени у наставку рада К. Фишл и Л. Ремењија (Fischl, Reményi 2013). Рецентни радови Т. Кинлина и сарадника (cf. Kienlin 2018; Kienlin 2021a; Kienlin 2021b; Gävan, Kienlin 2021) могу се узети као одличан пример удружене примене различитих метода проспекције и археолошких ископавања у изучавању телова Карпатске котлине, како у данашњој Мађарској, тако и у Румунији. То је истовремено доказ да се ситуација мења набоље. Додатно, скорашње повећање доступности радиокарбонских датума довело је и до новог истраживачког корака, којим су стављени на проверу теоријски оквири употребљавани у изучавању телова (Staniuk 2021). Секвенцама радиокарбонских датума пришло се из визууре да су до скоро кориштени за *a priori* тумачење друштвеног развоја, а не као емпиријски потврђена запажања. Да би се превазишао тај проблем, било је потребно поново проценити постојећи скуп података како би се утврдило да ли је формирање телова представљало хронолошки истовремен развој и да ли су регионалне хронолошке секвенце у складу са независним датовањем. Закључно, предложени модел показао је да је рано и средње бронзано доба у Карпатском басену обележила појава првих насеља на теловима око 2200. г. п. н. е. (cal BC). Ово је праћено појавом првих некропола. Ова прва фаза насељавања би на крају резултирала формирањем дуготрајних насеља. Друга фаза насељавања догодила се око 1950. г. п. н. е. (cal BC), што је такође праћено појавом нових некропола. Контексти који су били датовани указују на то да је око 1500. г. п. н. е. (cal BC) већина насеља напуштена. Једина продужена активност забележена је на насељима у региону Баната. Упркос појави климатских промена око 1600. г. п. н. е. (cal BC), локалитети су и даље били у употреби око 100 година пре него што су били напуштени (Staniuk 2021: 1–19).

Без обзира на истицање постојања система утврђених насеља и напредне технологије у изради наоружања, ипак јачу импресију о животу заједница средњег бронзаног доба Карпатске котлине и појаса северног Балкана остављају квалитетна и минуциозно декорисана трпезна керамика, преносива огњишта, широки спектар лонаца за кување, тава за печење, посуда за складиштење и другог керамичког материјала, пршљенци за предење, предмети од резбарене кости, рога или камена, и понеки предмет од бронзе, који нуде детаљну слику свакодневног живота током вековне мирне егзистенције, непоремећене ратом, изузев локалних чарки, ових заједница које су се бавиле земљорадњом, сточарством и ловом. У овом светлу тел-културе средњег бронзаног доба Карпатског басена види Т. Ковач (Kovács 1994b: 25), а међу њима се поуздано може препознати и ватинска култура.

Ватинска култура у ХХI веку

Век истраживања ватинске културе

Историјат истраживања ватинске културе изузетно је занимљив и у потпуности одсликава развој српске археологије, а до извесне мере и развој археологије у другим земљама бивше Југославије, као и у Румунији током ХХ века. Највећи допринос истраживању историјата ватинске културе дао је Ф. Гоглтан (F. Gogâltan), посебно у свом раду о средњем бронзаном добу у Банату и групи Корнешти-Црвенка (Cornești-Crvenka)(Gogâltan 2004), где је дао критички приказ тренутног стања истражености и интерпретације налаза ватинске културе. Стога је рад Ф. Гоглтана послужио као инспирација за наставак истраживања о томе како је ватинска култура третирана у радовима истраживача бронзаног доба југоисточне Европе током периода проучавања дужег од једног века (Ljuština 2011; Ljuština 2012). Иако су тежишта истраживања у првим деценијама ХХI века наизглед измештена са специфичне проблематике ватинске културе, ипак је садејство истраживача из шире регије резултирало квалитативним помацама у више истраживачких сфера.

Радови Ф. Милекера са краја ХIХ и почетка ХХ века постали су основа за даље проучавање. Библиографију Ф. Милекера о праисторији Баната, закључно са 1928. г. детаљно је изложио О. Менгин (Menghin 1928: 15–17). Треба запазити да су Милекерова открића, а на првом месту монографија о „ватинском старом насељу” (Milleker

1905), довела истраживаче који су се касније бавили бронзаним добом да у стручној литератури користе термин култура или група типа Ватин. Дакле, ватинска култура Ф. Милекеру дугује свој назив, али не и хронолошко опредељење, с обзиром да насеље на Ватину ставља на крај бронзаног доба, тачније у свој „период процвата” у халштатски период са апсолутним датумима IX–V век п. н. е. (Milleker 1905: 67–68). У каснијем прегледу о праисторији Баната, Милекер (Milleker 1942: 17–42) ватинску културу (називајући је вршачком) третира у оквиру одељка о процвату бронзе, где даје само кратак историјат истраживања, преглед утврђених насеља (од којих је за неке припадност овој култури спорна), и металне налазе.

Можда су највеће неразумевање и конфузију у вези са епонимним локалитетом Ватин изазвали опис и величина локалитета изнети од стране Милекера (Milleker 1905: 4), према којима је локалитет дуг готово 2km. Стога је важно размотрити неколико чињеница које никада нису узете у обзир. Прво треба поменути да је Милекер дефинисао величину локалитета искључиво на основу налаза из отворених јама за вађење песка. Периферни налази са источне и западне стране, према којима је одредио дужину локалитета, припадају гробовима различитих културних група и периода прошлости. Културни слој у највећем делу налазишта не прелази 1m и на основу Милекерових опсервација може се закључити да је већина артефаката из различитих културних епоха потиче са дубине 50–120cm (Milleker 1905: 4–7). Бројне су и друге сумње и нејасноће које прате епонимни локалитет, али и саму ватинску културу како је данас дефинисана. Посебан проблем је чињеница да је локалитет у највећој мери уништен, премда степен девастације никад није био прецизно утврђен. Као резултат тога локалитет никада није био категорисан и нема законску заштиту. Изузетна збирка од преко 15 000 предмета пореклом са Ватина никада није добила научни нити музеолошки значај који завређује. Може се закључити да Ватин, осим имена, практично није обезбедио никакав значајан допринос дефинисању културе које је по њему добила назив (Jovanović et al. 2012: 50).

Исправно хронолошко опредељење ватинске групе у средње бронзано доба изнео је 1928. г. О. Менгин, али је дискутабилно шта под термином вршачка или ватинска група подразумева овај аутор. Менгин (Menghin 1928: 25) у фусноти 2 наводи да овај културни феномен ватинском групом назива 1916. г. К. ф. Миске (K. v. Miske, у раду: Versuch eines chronologischen Systems der ungarischen Bronzezeit. Archiv f. Anth. XV, 1916, 253). Пошто Менгин (Menghin 1928: 24–25) наводи да налаза исте културе има још доста у вршачком музеју

(некрополе са урнама у Толвадији, Мунару Св. Петар, Дубовцу, Паланци, затим насеља у Мунару Св. Петар, Гају, Вршцу-Физешталу и Темишвару-Нађфалви, одакле потиче и једна остава), може се закључити да је обим појма ватинске културе за њега био знатно шири него данас, и да је обухватао и налазе жутобрдске, белегишке и групе Серемле (Szeremle)-Бијело Брдо. Не треба да чуди то што за Менгина (Menghin 1928: 26) вршачка/ватинска културна група чини једну подгрупу „угарске” провинције бронзаног доба, за разлику од „панонске” културе. Тзв. панонска керамика је групни назив за низ керамичких група, предложен од стране Ф. Ромера још 1876. г., и широко прихваћен у тадашњој археологији. Током деценија је приметан рад на издвајању неколико главних група и њиховом бољем дефинисању (cf. Vinski 1958: 21). Отуда Менгинов покушај да спиралну декорацију и идоле са сукњом вршачке/ватинске културне групе посматра у светлу нових подстрек из Егеје пре него као традиције култура тракасте керамике из Румуније и Бугарске (Кукутени и бугарска тел-култура)(Menghin 1928: 26).

Истовремено В. Г. Чајлд (Childe 1928: 53) наводи да је нашао керамику сличну оној из поља са урнама горњег Дунава (ступњеви Hötting и Knovitz) међу урнама из Сурчина и Дубовца. Он препознаје да та керамика припада једном доцнијем степену него панонска, у којој имплицитно треба тражити и ватинску, и кличевачку; кличевачки степен је хронолошки опредељен до половине II миленијума п. н. е. У методолошком смислу јако је важна Чајлдова ограда од изнете конструкције у којој ватинска култура претходи дубовачко-жутобрдској и белегишкој; конструкцију узима као одрживу једино ако се може доказати стратиграфски. Овај научник (Childe 1928: 53) завршава свој прилог о значају Србије за праисторију Европе фантастичном опаском да је „све претходно изложено чиста теорија и да се мора наћи ма где у данашњој Србији један други Перјамош (мислећи на неки локалитет тел-типа) где би се могао контролисати ред слојева који се налазе у Винчи III и где би се однос поменуте керамике (наводећи да су типови из Кличевца и панонских поља са урнама сјајно заступљени, иако у поремећеним горњим слојевима локалитета Винча-Бело брдо) могао тачно одредити према осталој панонској керамици“.

Бронзанодопска инкрустована (?) керамика ватинског типа из горњих слојева на Винчи привукла је и пажњу Ф. Холстеа (Holste 1939: 5, 20), али само узгред. Са данашње тачке гледишта чини се важним Холстеово запажање о једној посуди са Винче. Према овом аутору (Holste 1939: 21), једна посуда, нађена на дубини 1,70m на

Винчи (IV, 1986), одговара посудама које су типичне за бронзано-допску културу западне Мађарске са најстаријом инкрустованом керамиком. Увидом у примарни извор (Васић 1936: 119) испоставило се да посуда о којој је реч, тј. пехар на слици 198 (пехар је цео, сиво-црно печен, углачане сјајне површине, висине 7,4cm, лоптастог трбуха, конкавног врата са разгрнутим ободом и вертикалном дршком која спаја трбух и обод), није уврштен у „панонску керамику”. М. Васић је овај облик пехара довео у везу са винчанским амфорицама са угнутим вратом, али је већ и он навео да дршка указује на утицај „панонске керамике”. Из данашње визууре форма ове посуде највише одговара форми пехара типичног за моришку културу (cf. Girić 1984), иако се везује за насеље ватинске културе на овом локалитету (Tasić 1977; Tasić 1984a; Тасић 1984д; Ljuština 2012). Овај налаз је веома драгоцен за успостављање релативнохронолошких односа између ова два културна ентитета.

Своје мишљење о позицији ватинске културе у односу на „панонску” изнео је и Б. Јанкулов. За овог аутора керамика са Ватина код Вршца представља досегнут врхунац богатства и лепоте бронзано-допске керамичке производње. Он зато предлаже алтернативни назив „ватинска” у односу на „панонска” – термин предложен од стране Ф. Ромера (Јанкулов 1936: 6–7). Покушавајући да створи заокружену слику о генези ватинске културе, Јанкулов (Јанкулов 1936: 10–11) наводи да је мешовита ватинска керамика настала укрштањем двеју керамичких традиција – трачке (тракаста, бојена керамика) и илирске (инкрустована, са геометријским орнаментом). Овај концепт је даље развијен замишљу да су Илири вероватно потиснули агрикултурне Трачане на источне, више крајеве Баната, а сами, као рибари, запосели баровите низије. Ако се изузму етничке конотације, чини се исправним мишљење овог аутора да се доњобанатска ватинска мешовита керамика ширила, идући Дунавом до Оршаве, а са друге стране, преко сремских налазишта, уз Дунав. Он је препознао јужни Банат као матичну територију ватинске културе, област Ђердапа као зону контакта са другим културним феноменима, и област Срема уз Дунав као регију где такође треба тражити ватинске локалитете.

Први велики допринос познавању ватинске културе дао је својим делом Миодрог Грбић (Ljuština 2017a), научник који је представљао мост између генерације М. М. Васића и археолога генерације М. Гарашанина (cf. Milosavljević 2020: 96–97). За Међународну унију академија Грбић је, у заједници са Н. Вулићем, издао свеску о Музеју принца Павла (Народном музеју) у Београду – *Corpus Vasorum Antiquorum* (Vulić, Grbić 1937). У одељку посвећеном бронзаном добу

налази се публикована керамика ватинске културе, приписана стилу Б. У београдском Музеју принца Павла материјал стила Б са територије Војводине потиче са локалитета Омољица и Панчево (cf. Ljuština 2015; Ljuština 2017a; Ljuština 2019b). Карактеристичне форме су лончићи/пехари са две дршке, чији орнамент чине канелуре, гирланде и вреже. Стил Ц представља развој стила Б, обogaћен белом инкрустацијом (Vulić, Grbić 1937: 5). Д. Гачић у раду посвећеном лику и делу М. Грбића (Гачић 2005: 19) наводи да, иако је 1931. г. Грбић (заједно са Н. Вулићем) припремио за *Corpus Vasorum Antiquorum* свеску музеја у Вршцу, она се необјављена налази у Грбићевој заоставштини у Архиву САНУ у Сремским Карловцима. Очигледно да је Грбићева добра упућеност у налазе из вршачког музеја утицала на његове ставове изнете у обимној монографији о Војводини (Грбић 1939).

Захваљујући свом образовању у Чешкој, Грбић је био обазрив при решавању идентитетских питања археологијом, прилазећи археолошкој култури као политетичном феномену, премда је у пракси бивало и другачије. Археолошке културе су, углавном, дефинисане кроз фрагменте праисторијских посуда и њихове изразите карактеристике. Самим артефактима, односно материјалу, придавао је већи значај у односу на начин ископавања. Публиковање материјала учињено кроз дескрипцију предмета се, из Грбићеве перспективе, видело као крајњи модел објективне научности (Milosavljević 2020: 97). Претходно изнете опсервације могу се прихватити као тачне, али је вредно тестирати их на конкретним примерима из Грбићевог више него широког истраживачког опуса. Када је у питању ватинска култура, нарочито је занимљиво проучити Грбићеве ставове о генези култура, као и етногенези неких од палеобалканских народа (cf. Грбић 1958), о чему ће бити речи у наставку текста.

Грбић у прилогу о праисторији Војводине наводи три културе бронзаног доба: мокринску, ватинску и вршачку. На тај начин он прави разлику између открића у Ватину и Вршцу. Без превише разрађених критеријума за детерминисање, Грбић је приписао ватинској култури налазе из Панчева (Грбић 1939: Т. III/8–10, 13) и Омољице (Грбић 1939: Т. III/7,11, 12), а вршачкој култури налазе из околине самог Вршца (Грбић 1939: Т. III/14–16). Три посуде дате за илустрацију вршачке културе заправо су са непознатог налазишта; из данашње перспективе, посуде 14 и 15 припададе би белегишкој култури, а пехарчић 16 – групи Корнешти-Црвенка. За ватинску културу Грбић (Грбић 1939: 57) наводи да је добила је име по великој некрополи код Ватина у близини Вршца, и да се њен развој може пратити на основу керамике са епонимног локалитета, која има и млађу фазу.

Он истиче да се пре II светског рата сматрало да је ватинска култура ограничена само на јужни део Панонске низије, али да је каснијим радовима она откривена и у унутрашњости Србије. Центар ватинске културе смешта у српско Подунавље. Када су у питању остаци на насеобинским локалитетима, помиње земунице и станишта од меког материјала, као и отпадне јаме и силосе. Насеља се утврђују, а за насељавање се бирају природна узвишења. Поменути је биритуалност на некрополама (Грбић 1939: 57).

Када су у питању детерминанте за ватинску керамику, Грбић је издвојио следеће карактеристике форме и орнаментике. Керамика је, у односу на моришку, богатија и формама и декором. Типични су пехари (назива их лончићима) са две „зечије ушке”, што су високо моделоване и оштро преломљене дршке полумесечастог пресека, типа *ansa lunata*. Поменути су и различито моделовани ободи (елипсоидно извучени), једноухе шоље са косо постављеном дршком, чунасте посуде, керамичке кашике, као и статуете животиња. Орнамент се састоји из урезаних паралелних линија, са карактеристичним гирландама и врежама. Бронзаних предмета нема много, а хронолошки се везују за средње бронзано доба. Сачували су се у употреби камени бушени чекићи, заобљени и глачани, а у употреби су и кремено и коштану оруђе (Грбић 1939: 57). На сличан начин су презентовани елементи ватинске културе и у каснијим радовима, уз мање допуне. У орнаментици се помињу хоризонталне канелуре на трбуху посуде, као и ређе присутне вертикалне и тордиране канелуре. Има редова са тачкицама, троугаоних зареза, вертикалних снопића и округлих широких удубљења. Такође су назначена језичаста и брадавичаста испупчења, као и мање ушице. Има грубих великих лонаца. Типично је да се у орнаментици нигде не појављује инкрустација (Грбић 1953: 74).

Грбић у раду из 1939. г. (Грбић 1939: 58) ватинску културу опредељује у средње бронзано доба. Вршачку културу сматра продужењем ватинске традиције. Промене у керамичком стилу су трансформација дршки типа *ansa lunata* у дршке типа *ansa cornuta*, и обогаћење орнамента новим мотивима и белом инкрустацијом. У описима вршачке керамике могу се препознати одлике керамике жутобрдске и белегишке културе.

Грбићеви чланци из 50-их година XX века (Грбић 1953; Грбић 1956; Грбић 1958) одредили су читаву проблематику ватинске културе: порекло, простирање, хронологију. Полазећи од резултата нових истраживања у Иланди, он актуализује идеју о постојању две групе које следе једна другу. Прва је дефинисана налазима са ископавања из Панчева и Омољице, а друга кроз коришћење бело инкрустоване ке-

рамике. Помињући мало ископавање некрополе са урнама у Иланци у Банату 1948. године, вођено од стране М. Славнић, чије ће резултате тек неколико година касније публиковати М. Маријански (Маријански 1957), М. Грбић (Грбић 1953: 73) наглашава да је формална и декоративна керамичка садржина из више гробова на тој некрополи имала и ватинске и дубовачке елементе. Одмах се појавило питање означава ли то временски, тј. вршачки прелаз из старије ватинске фазе у млађу дубовачку, или територијални спој оба поментута стила која су се на том подручју сретала и мешала. За некрополу у Иланци правилно је претпоставио да ће послужити дефинисању феномена банатске керамике са отиском врпце, која је касније дефинисана као белегишка култура. За вршачку керамичку групу се претпостављало да представља прелазни тип између ватинске и дубовачке, и да уједно означава временски фазу у релативној хронологији панонске керамике, а не територијалну мешавину. Налази из Иланце су с једне стране потврдили ову претпоставку, али се са друге стране појавила сумња да се ради о споју две суседне и истовремене керамичке групе, а не о прелазу између две временски одељене фазе. Грбић је ипак био склонији да некрополу у Иланци не тумачи као потврду интеракције две заједнице које су биле носиоци различитих керамичких стилова (Грбић 1953: 73–75). Данас је много јасније да Иланца представља полигон за размишљање о релацијама дубовачко-жутобрдске и белегишке културе. Детаљну студију о овим односима начинио је А. Сентмиклоши (Szentmiklosi 2006).

Када је у питању хронолошко опредељење ватинске културе, Грбић (Грбић 1953: 75) поставља двостуко питање. Почине ли ватинска група већ у раном бронзаном добу, а сигурних доказа за то нема, или тек у средњем, и завршава ли се у првом случају пре средњег бронзаног доба, или се наставља? Аргументација коју износи утврђује га у ставу да је она трајала током средњег бронзаног доба (Грбић 1953: 75; Грбић 1958: 37).

Имајући у виду да је територија простирања ватинске културе обухватила Банат, један део Србије, Славоније и Босне, Грбић (Грбић 1956: 21; Грбић 1958: 36–37) је дошао до закључка да ова манифестација средњег бронзаног доба није у ствари једна „панонска” култура, него „илирска”. Грбић (Грбић 1956: 19–21) истиче да материјал са Љуљака представља преватинску фазу у Шумадији. Преватинска керамика се развила у ватинску у средњем бронзаном добу, са врло мало типова, од којих је најраспрострањенији двоухи пехар. Ове дршке су се касније развиле у тзв. зечије ушке. Аргументација да ватинска керамика није панонска, састоји се из тврдње да се она у Па-

нонији налази само изузетно и у каснијој фази. У Банат доспева са запада, из Србије и Босне, и доведена је у везу са новом експанзијом Илира. Она се генетски развија касније у керамици вршачког типа касног бронзаног доба. Из тог разлога њено порекло треба тражити на Балкану (хоризонт Арменохори), а не на средњем Дунаву (Грбић 1958: 37). Само налазиште у Ватину, због мешаних елемената керамичког стила, остављено је по страни приликом тражења типолошких паралела (Грбић 1953: 74).

Форсирајући „илирску” компоненту у генези ватинске културе, Грбић (Грбић 1958: 35) оповргава тезу о генетској повезаности ватинске и моришке културе. Анализирајући керамику, закључује да су једино двоухи пехари типолошки слични и пружају услове за генезу, уз подвлачење да нема стратиграфске потврде за генетску везу. Ватинска керамика је распрострањена на југозападу од моришке. Ватинска и моришка група територијално се не покривају, те Грбић оставља отворену опцију међусобних утицаја ових двеју култура, ако већ нису генетски везане, а додирују се на уском појасу (Грбић 1958: 36, 38).

Пошто у време када Грбић пише своје радове тзв. преватинска керамика још није била нађена у Банату, где се појављују већ јасно дефинисани ватински облици, овај аутор је пронашао довољно елемената за реконструкцију збивања на прелазу III у II миленијум п. н. е. на следећи начин. Ватинска керамика је као већ дефинитивно формирана продрла у Банат на почетку раног бронзаног доба око 2000. г. п. н. е. и трајала све до око 1500. г. п. н. е. У погледу материјалне културе она настаје спонтано у планинама западно од Мораве и Вардара као Преватин између 2500. и 2000. г. п. н. е. Она је зато илирска по географској распрострањености и по каснијој етничкој припадности. Њена експанзија у Банат само је једна епизода у низу честих похода планинских култура формираних у брдским пределима између Мораве и Вардара са једне стране, и јадранске и јонске обале са друге. Ова експанзија око 2000. г. п. н. е. на исток у Подунавље доспела је само до области Ђердапа и већ је на бугарској и румунској територији нема (Грбић 1958: 37).

За дубовачко-жутобрдску керамику, за коју сматра да је генетски преко вршачке фазе везана за ватинску културу, М. Грбић (Грбић 1958: 37–38) отвара питање да ли појава ове керамике у тим крајевима (пошто овај културни феномен продире и даље на исток, у Бугарску и Румунију) значи нову културну и етничку експанзију из помених планинских крајева, или је то будућа културна основа трачких племена, која су око 1500. г. п. н. е., у обрнутом смеру, почела да надиру у илирске крајеве према западу. На овом месту се Грбић заплео

у етничке конотације нечега што је у датом тренутку имао дефинисано само као керамички стил. Ако је ватинска култура илирска, а дубовачко-жутобрдска трачка, и ако су оне у генетској вези, онда су Илири преци Трачана, па читава конструкција делује готово као генеалогичка код Апијана (Ljuština 2017a: 33).

Без обзира што данас овакве конструкције делују недовољно научно утемељено, чак и наивно, задивљујуће је како је Грбић потпуно интуитивно, без помоћи егзактних дисциплина каква је физика и датовање радиоактивним угљеником, полазећи од премиса које више не опстају, дошао до закључака, као што је хронолошко опредељење, на чијем трагу се налази данашња наука. Огроман квалитативни допринос познавању ватинске културе Грбић је дао чак и једном фуснотом, на коју се аутор овог рада веома често позива. На том месту (Грбић 1958: 37, фуснота 16) Грбић полемише са ставовима Д. Гарашанин и М. Гарашанина изнетим у „Раду војвођанских музеја 3” (Гарашанин Д. 1954; Гарашанин М. 1954). Он каже да ови радови успешно проширују везе и паралеле за бронзано доба Војводине, али да у веома малој мери додирују питање порекла ватинске керамике. У чланку Д. Гарашанин (Гарашанин Д. 1954) указује на заједничке елементе бронзаног доба Србије и Војводине, покушавајући да начини корак ка решавању релативнохронолошког односа локалних група овог периода, третирајући нове налазе из хумке у Добрачи и Белотићу, као и гробни налаз из Старчева и материјал из Белегиша. Најстарији би били налази из Белотића, док би гроб из Старчева представља најмлађу етапу у развоју који се прати. Овај гроб је опредељен у ватинско-вршачку фазу; данас је јасно да се ради о Белегишу I. За овај културни феномен је Д. Гарашанин исправно претпоставила да је био делимично паралелан са дубовачко-жутобрдском групом (Гарашанин Д. 1954: 71). М. Грбић наглашава да таквим идентификовањем ватинске и вршачке групе М. и Д. Гарашанин уносе забуну, јер се то идентификовање односи само на конкретне локалитете и никако не на групе. Тзв. ватинска група стварно је чиста на налазиштима у Панчеву и Омољици, док је у самом Ватину већ блиска Вршцу. То још не оправдава промену назива једне културе, који је уобичајен и који је у дотадашњим публикацијама управо приказан материјалом из Панчева и Омољице. О далекосежним последицама ове фусноте биће још речи у наставку текста.

Иако се у историјату истраживања ватинске културе име Б. Гавеле не издваја као име аутора који је дао важан допринос њеном дефинисању, периодизацији или хронологији, потребно је обратити пажњу како је он третирао налазе са Жидовара, без сумње једног од

најважнијих локалитета ове културе. У монографији о келтском опидуму на Жидовару (Gavela 1952b), Гавела је публикувао керамичке посуде ватинске културе под заједничким називом „панонска керамика”. Међутим, већ у првом извештају са обновљених ископавања, наводећи као један од разлога за даља истраживања на Жидовару потребу да се разјасни и потпуније расветли порекло панонске керамике у културној стратификацији овога насеља, Гавела (Gavela 1964: 40, 43) истиче како та врста покретног материјала припада вршачко-ватинској групи, односно илирској (руководећи се тезама М. Грбића) или трако-илирској културној компоненти. Током првих ископавања, вођених 1948. и 1949. године, откривен је само покретни материјал вршачко-ватинске групе, да би већ током кампање 1964. г. за овај културни феномен били везани и остаци надземних објеката. Додуше, том приликом је овај аутор погрешно приписао откриће гвозђа и гвоздене легуре нивоима старијег жидоварског насеља вршачко-ватинске групе и њено датовање померио у периоде старијег гвозденог доба (Gavela 1964: 44–45). То нису били довољно јаки аргументи за хронолошко опредељење, с обзиром да у својим каснијим радовима вршачко-ватинске налазе третира као бронзанодопске (Гавела 1970: 120–121).

М. Гарашанин се ватинском културом бавио како у студијама посвећеним неким посебним проблемима, као што је хронологија, тако и у делима која представљају синтезе о бронзаном добу (Гарашанин М. 1951; Гарашанин М., Гарашанин Д. 1951; Гарашанин М. 1953; Гарашанин М. 1954; Гарашанин М. 1956; Garašanin М. 1958; Гарашанин М. 1973; Garašanin М. 1983a; Garašanin М. 1983b). Д. Гарашанин је у својим и заједничким делима следила замисли М. Гарашанина о развоју и периодизацији ватинске културе (Гарашанин М., Гарашанин Д. 1951; Гарашанин Д. 1952; Гарашанин Д. 1954; Garašanin Д. 1967; Гарашанин Д. 1972; Гарашанин Д. 1975).

М. Гарашанин је већ у својим раним радовима критички приступио периодизацији бронзаног доба Војводине изнетој од стране Вулића и Грбића (Vulić, Grbić 1937: 3, 5), заснованој на типолошким одликама керамике. Ова периодизација се као систем тесно везује за хронологију бронзаног доба Мађарске коју је створио В. Г. Чајлд (Childe 1929). М. Гарашанин је свој допринос дао уносећи студију металних предмета као важан елемент за успостављање хронолошких система (Гарашанин М. 1951: 46–47). У раду из 1951. М. Гарашанин (Гарашанин М. 1951: 48–49) издваја три велике области (подунавско-посавска, поморавска и западна Србија) у којима се у праисторији култура развијала упоредо, али са локалним специфичностима. За-

нимљиво је да ватинску културу ни под називом војвођанско-панонска група бронзаног доба Гарашанин у наставку текста не помиње, ни у одељку текста о раном бронзаном добу (осећајући да се у Подунављу ради о нечему што је пост-вучедолско), а ни у одељку о средњем бронзаном добу, бавећи се искључиво дубовачком групом.

Разматрајући хронологију бронзаног доба у Банату, М. Гарашанин је издвојио две еволутивне етапе ватинске културе: рана је означена као Панчево-Омољица, а касна као Ватин-Вршац (Гарашанин М. 1954: 59; Гарашанин М. 1956: 7–9; Garašanin М. 1958: 78). У оквиру балканско-анадолског комплекса раног бронзаног доба, који је издвојио, М. Гарашанин (Гарашанин М. 1956: 5–9) примећује типичну форму судова са две наспрамне дршке, која се на почетку металног доба налази на целом југоистоку ширећи се и у Потисје, источни део средње Европе и доње Подунавље. Ови судови по правилу су пехари код којих дршке повезују обод и трбух суда, но који се у детаљима своје израде и форме разликују. Суд са две дршке налази се и у ватинској групи, у обе њене фазе, панчевачко-омољичкој и ватинско-вршачкој, са специфичним варијантама форме и орнаментике. М. Гарашанин (Гарашанин М. 1956: 10) сматра да је импулс за ову нову форму материјалне културе дошао са југоистока, остављајући могућност једне или више фаза тог импулса.

Према новијим проучавањима М. Гарашанина (Гарашанин М. 1973: 335, 626; Garašanin М. 1983а: 506, 516), након ове две фазе које припадају средњем бронзаном добу, следи још једна, касна фаза ватинске културе коју карактеришу некрополе типа Иланца. По М. Гарашанину (Гарашанин М. 1973; Garašanin М. 1983а) и Д. Гарашанин (Гарашанин Д. 1972: 17–18, 37; Гарашанин Д. 1975: 47), овим трима стилским фазама (Ватин I–III) обухваћена је комплетна еволуција ватинског културног феномена. Материјал касне фазе, назване Белегиш-Иланца, накнадно је редефинисан и издвојен као посебан културни феномен Белегиш од стране Н. Тасића (Тасић 19626). Прихватљиво је мишљење које је изнео Ф. Гоглтан (Gogáltan 2004: 85–86) да две фазе еволуције ватинске културе уведене од стране М. Гарашанина 1954. године, заправо представљају регионални развој истоветне културе. Гледано из данашње визуре, треба нагласити да су поставке М. Гарашанина биле базиране на малобројним до тада истраженим налазиштима са израженом вертикалном стратиграфијом. Добар пример представља инсистирање на променама у стилу забележеним у стратиграфији локалитета Златица у Омољници, где се ревизионим ископавањима В. Трбуховића дошло до података о суперпозицији керамике са жљебљном волутом у односу на керамику украшену

канелуром (Trbuhović 1968b: 95). Занимљиво је напоменути да Трбуховић керамику ватинске културе опредељује у групу керамике са жљебљеним орнаментом – тзв. војвођанско-панонску групу (Trbuhović 1968b: 62), истичући неоправданост њеног назива „ватинска” од стране М. Грбића.

Уз истраженост локалитета каква је постојала почетком 70-их година XX века, М. Гарашанин (Гарашанин М. 1973: 320) је територијално распрострањење ватинске културе видео у области Војводине, при чему се њено језгро сигурно налазило у области југословенског и румунског Баната. Ипак је у овом подручју тешко увек извршити сасвим прецизно разграничење. Сигурно је да на истоку, према Олтенији, ватинска група долази у додир са групом Вербићара, чији се елементи налазе и у српском Подунављу. Према северу разграничење је прилично нејасно, па се овој групи свакако не смеју са сигурношћу приписати извесни налази из северног Баната, нпр. налази из области села Рабе (cf. Грчки-Станимиров, Станимиров-Грчки 1998, са литературом). На југу је прилично нејасан однос према дубовачко-жутобрдској групи, чију пластику, у некрополи у Вршцу и насељу у Дупљаји, налазимо на претпостављеној класичној територији ватинске групе. М. Гарашанин не искључује могућност да се ради о извесним померањима граница појединих група у току њиховог макар делимично синхроног развоја. Сигурно је да на западу ова група обухвата целу територију јужног Срема, ширећи се према северу и у Бачку, како показују налази из Каћа, док се у исту групу без сумње треба уврстити и низ локалитета источне Славоније. Важно је подвући то што М. Гарашанин, за разлику од М. Грбића, не препознаје ватинску културу у централном делу Србије. Према Гарашаниновом мишљењу, ватинска култура не продира дубље на југ од дунавске долине, где се на десној обали Дунава налази на њене елементе, као што је то случај са локалитетом Винча-Бело брдо (cf. Васић 1936; Јовановић 1961). Напротив, даље на југу развија се у исто време параћинска група, док се елементи који могу бити везани за ватинску јављају на тој територији тек спорадично и као сасвим ретке појаве (Гарашанин М. 1973: 321).

Када су у питању регионалне специфичности унутар ватинске групе, Д. Гарашанин (Гарашанин Д. 1972: 18) је, руководећи се ставовима З. Винског о регионалном груписању налаза у сремској и источнославонској зони (регионална подгрупа панонске керамике или тип Ловас), изнетим о раду о оставама из Ловаса и Вуковара (Vinski 1958: 23), истакла да се ватинска група територијално шири и у Срем, где је заступљена у једној посебној варијанти. М. Гарашанин (Гарашанин М. 1973: 320) не показује толику склоност да сремску варијанту

издвоји из целине ватинске културе. Занимљив је податак пронађен код Н. Мајнарић-Пандић (Мајнарић-Пандић 1984: фуснота 72) да је С. Димитријевић славонско-сремску групу ватинске културе, запазивши њен регионални карактер, назвао хртковачком варијантом. Овај податак потиче из необјављеног рукописа С. Димитријевића, предатог Институту за хрватску повијест за I свезак „Повијести хрватског народа”.

Д. Гарашанин већ у раду из 1972. г. посебно третира западно-српску варијанту, којој, упркос уској повезаности са ватинском групом, због специфичног начина сахрањивања – гробова под хумкама, треба дати нешто другачију етничку интерпретацију (Гарашанин Д. 1972: 18; Гарашанин Д. 1975: 47–48).

Заслуга за издвајање тзв. западносрпске варијанте ватинске културе ипак се приписује М. Гарашанину (Гарашанин М. 1973; Garašanin М. 1983b). Гарашанинов избор да локалитете из западне и централне Србије издвоји не као групу или фазу ватинске културе, већ као варијанту (термин „варијанта” ретко се користи у српској археологији) сведочи о томе да је и М. Гарашанин имплицитно наговестио да се ради о засебном културном ентитету. Овакав концепт је знатно касније експлицирао Ф. Гоглтан (Gogåltan 2004: 85–86). Међутим и даље остаје отворено питање који је најмањи заједнички именитељ у материјалној култури (најочитије у керамичком стилу), чије би постојање ову „варијанту” задржало у оквирима ватинске културе.

Радови Н. Тасића (Tasić 1971; Tasić 1974; Tasić 1976; Тасић 1983; Tasić 1984a; Tasić 1984b) представљају још један кључни моменат у одређењу појма ватинске културе. У прегледу бронзанодопских култура на подручју Војводине, Тасић јасно одваја панчевачко-омољичку од ватинске културе, истичући да рано бронзано доба карактеришу мокринско-перјамошка, Вербићоара (Verbicioara), винковачка и панчевачко-омољичка култура, док се у средњем бронзаном добу јављају ватинска, култура инкрустоване керамике и рана фаза културе Белегиш. Поред тога, може се рачунати и са једним продором културе гробних хумки (Hügelgräberkultur), из централних и северних области Панонске низије (Tasić 1971: 13; Tasić 1974: 187). У својим каснијим радовима хронолошки оквири ватинске културе померају се дубље у прошлост. Хоризонт култура Винковци, Мокрин и Ватин представља *terminus post quem* за културе средњег бронзаног доба југословенског Подунавља, те тако ватинска култура не траје дуже од краја Bz A2 и почетка средњег бронзаног доба (Bz B1 П. Рајнекеа) (Tasić 1989: 92, 100–101; Tasić 1995: 7). Када је у питању територијално опредељење ватинске културе, овај аутор, анализирајући ставове

других који су се овом проблематиком бавили (Гарашанин 1973: 320–321; Morintz 1978: 21–22), прихвата суженију територију, која захвата јужне области Баната, део Срема и Бачке, као и северозападне и северне области уже Србије, обухватајући и подручје Ђердапа (Островул Молдова, Манастир код Госпођиног Вира)(Tasić 1974: 207, 220; Тасић 1983: 59).

Н. Тасић је један од првих аутора који је покушао да се избори са проблемима термилошке природе који прате ватинску културу. Тасић (Tasić 1974: 208, 254) истиче да је термин вршачко-ватинска група погрешан, јер су у питању две различите културне групе које се развијају и у различитом времену, као што је случај и са термином вршачко-жутобрдска група. В. Трбуховићу (cf. Трбуховић 1959: 200; Trbuhović 1968b: 62, 75) замера што употребљава најпре термин вршачко-жутобрдска група, а затим војвођанско-панонска група. Тасић на овом месту погрешно наводи Трбуховића, користећи термин вршачко-дубовачка, док Трбуховић користи термин вршачко-жутобрдска, али препознаје да ти скупни називи означавају материјал ватинске, Вербићоара (иза чега се у највећем броју случајева крије група Корнешти-Црвенка), дубовачке и старије белегишке групе. Тасић анализира и уопштене термине „панонски пехари” или „панонска култура” (cf. Childe 1928: 53; Гавела 1953: 59, 63), за које наводи да се употребљавају без довољне детерминације, означавајући пехаре међусобно различитих културних група (ватинске, дубовачке, белегишке).

Публикујући серију материјала из српског Баната, Тасић је правно разлику између локалитета који су припадали ватинској култури и оних карактеристичних за културу Вербићоара. Б. Брукнер је био један од првих који је прихватио овакво виђење (Brukner 1974: 7; Brukner 1978: 338), а потом и многи други стручњаци из бивше Југославије. Локалитети из околине Вршца сматрани су за локалитете културе Вербићоара, а граница између ватинске и културе Вербићоара ишла је нешто источније од линије која би спајала локалитете Вршац, Ватин и Жидовар (Tasić 1974). Такво културно одређење засновано је на чињеници да је постојао керамички материјал, посебно у околини Вршца, који се лако разликује од материјала ископаног на самом југу српског Баната, у јужној Бачкој, Срему или Шумадији. Интеграција ових двеју култура у један културни комплекс последица је чињенице да се, нарочито на територији Баната, српског и румунског Подунавља, до те мере меша керамика ова два стила да је тешко издвојити шта припада једној, а шта другој култури. Тако су и настала мишљења о њима да су то „две сестринске културе” (Verciú

1961: 159), да су две фазе једне културе или да су то две културе једног културног комплекса (Tasić 1974: 223; Тасић 1983: 58).

Фокусирајући се на групу Корнешти (Cornești)-Црвенка Ф. Гоглтан (Gogâltan 2004: 87) примећује да је Тасић је говорио о налазима типа Корнешти-Црвенка као о групи материјала који не припада ватинској култури и у ком преовлађују елементи Вербићоаре. Ова група је сматрана за локалну манифестацију, један еволуирани аспект културе Вербићоара, који се хронолошки поставља на крај њене еволуције. На тај начин би се о открићима са југа Баната могло говорити као о „Вербићоара-Ватин” керамици. Проблематичан је био и сам епонимни локалитет Ватин-Бела бара. Посматрајући материјал који је Милекер публиковао и поштујући Тасићеву аргументацију, према којој су канелуре, волуте, спирале и њихови деривати карактеристика керамичког стила ватинске културе, а орнаменти у виду линија који формирају троуглове, гирланде или полумесечасте сегменте припадају мотивима Вербићоаре, могло би се доказати да локалитет Ватин-Бела бара припада култури Вербићоара. Апсурдност ситуације да епонимни локалитет припада другој култури Ф. Гоглтан решава управо уводећи регионалне групе унутар најопштије схваћене ватинске културе. Према мишљењу овог аутора (Gogâltan 2004: 88), локалитет Ватин-Бела бара јесте репрезентативни локалитет ватинске културе, који се налази не на периферији ове културе, већ у њеном епицентру.

Разматрајући проблематику генезе ватинске културе, Н. Тасић (Тасић 1983: 58–59) примећује да је у јужном делу Баната, који би требало да буде кључан за формирање ватинске културе, нејасна ситуација на самом почетку бронзаног доба. Између енеолитских налазишта (баденска и косточачка, пошто на овој територији нема налаза вучедолске културе) и налазишта ватинске културе постоји знатна временска дистанца, за коју Тасић почетком 80-их година није имао материјала за попуњавање ове празнине. Иако уважава став М. Грбића и других истраживача о јужним деловима Шумадије као могућем центру формирања протоватинског културног феномена, из ког би еволуирала ватинска култура, Тасић се ипак не приклања оваквом концепту. Отвореност за другачије поимање он показује узимајући у разматрање касније откривену банатску предватинску културу, још недовољно издиференцирану на основу матријала са ископавања у Панчеву, на локалитету Ватрогасни дом. У раду из 1995. (Tasić 1995: 30) оставља могућност да управо тај хоризонт керамике са метличастим украсом (Besenstrich) буде означен као протоватински. На истом месту овај аутор показује помак у свом поимању

хронолошке позиције ватинске културе, допуштајући да она делом припада почетку средњег бронзаног доба. Занимљива је карта публикована у овом раду (Tasić 1995: 27). Међу налазиштима протоватинске и ватинске културе су: Винча, Омољица, Попов салаш, Жидовар, Ватин, Остриковац-Ђула, Љуљаци-Градина и Госпођин Вир у Ђердапу, док су Градина на Босуту и Белегиш-Градина означени као локалитети винковачке културе.

Даљи развој Тасићевог поимања генезе и хронологије ватинске културе може се пратити у раду о историјској слици развоја култура бронзаног доба у Војводини (Tasić 2004). Кад анализира међусобни однос ватинске и белегишке културе, Тасић (Тасић 2002: 170) долази до прилично радикалног закључка да, поред тога што у својој раној фази белегишка култура наслеђује неке елементе старије ватинске културе, она представља самосталну појаву без изразитих генетских веза. То значи да ватинска култура није значајније утицала на формирање белегишке културе. Помињање утицаја ватинске културе у формирању белегишке културе за овог аутора је спекулативног карактера и засновано на појави тзв. ватинских пехара на некрополама и насељима белегишке културе. Ако се погледају пехари „ватинског стила” са Стојића гумна у Белегишу, означених као тип 1 (из гробова 92 и 154)(Вранић 2002: 97–99), закључује се да није реч о ватинским облицима, већ о нешто млађој појави коју је И. Бона (Bóna 1975: 179) назвао групом Герјен, а која је на тлу Србије позната са некрополе код Остојићева (Girić 1995; Girić 1996). Остали пехари (тип 2а и 2б код Вранић 2002: 97–99) су тзв. панонског типа; у литератури се срећу као „вршачко-ватински”, а у последње време искључиво као белегишки (Тасић 2002: 175).

Помињање феномена групе Герјен у контексту ватинске културе директно води утицају који је И. Бона имао у историјату истраживања ватинске културе. Приликом проучавања средњег бронзаног доба Мађарске и односа са југоистоком И. Бона (Bóna 1975) у поглављу о „кантарос керамици” дискутује о култури Вербићоара и ватинској култури, чије порекло не доводи у директну везу са ранобронзанодопском основом са територије Балканског полуоства и чију јужну компоненту своди на минимум. Са друге стране, не спори да је ватинска култура била у вези са егејско-анадолском цивилизацијом, као важна станица на трговачком путу између севера и југа (Bóna 1975: 187–189). Овакву поставку о ватинској култури као културном феномену југоистока централне Европе, подржао је и Ф. Гоглтан (Gogáltan 1999a; Gogáltan 2004), а са њом се слаже и аутор ових редова.

Знатно је проблематичније заузети став према Бониној групи Герјен, и ту се чини логичним приклонити се аргументацији коју износи Н. Мајнарић-Панџић (Мајнарић-Панџић 1984). Из поглавља посвећеног новоиздвојеној групи Герјен (Бона 1975: 111–119), закључује се да је део материјала, који Н. Мајнарић-Панџић (Мајнарић-Панџић 1984: 66) третира у оквиру сремско-славонске регионалне варијанте ватинске групе, Бона одредио као герјенски. Бона је у дефинисању те нове групе врло велику важност придао управо материјалу и налазиштима из северне Хрватске. Групу сматра сродном перјамошкој, а види је у повлачењу пред продором носилаца ватинске културе. Бона је и најлуксузнији налаз са почетка средњег бронзаног доба у јужној Панонији – наруквицу из Биља у Барањи (Vinski 1959) – приписао „герјенској аристократији”, али се Н. Мајнарић-Панџић (Мајнарић-Панџић 1984: 77) од тога ограђује и истиче да је тешко одредити носиоце тог накита, а да је Бонина идентификација потпуно спекулативна. За њу тај налаз представља још један доказ веза јужнопанонског подручја са радионицама Хајдушамшон-Апа стила из Карпатске котлине, на шта су указали и налази мача типа Апа из Доње Долине и остава из Вајске у Бачкој. Наруквица из Биља је савремена раној фази ватинске културе у славонско-сремском подручју. Према Н. Мајнарић-Панџић (Мајнарић-Панџић 1984: 77), комплетан развој герјенске групе у четири фазе одвијао се у хронолошким оквирима панчевачко-омољичке фазе ватинске културе.

Важна је чињеница да облици и орнаменти везани за Бонину групу Герјен показују врло много сличности са славонско-сремском варијантом ватинске културе. Нема спиралног и уопште криволинијског украшавања, форме су строге, а настављају се традиције перјамошке и ране групе Серег (Szöreg). С обзиром на тешкоће око задовољавајућег дефинисања групе Герјен, не може се говорити ни о њеном разграничењу, ни о контактима са славонско-сремском групом ватинске културе. Ако се покаже оправданим издвајање групе Герјен из комплекса Серег-Пећика (Szöreg-Pecica), како је то предложио И. Бона, неопходно је да се јасно дефинишу карактеристике те групе. Свакако је подручје око Герјена (Герјен се налази на Дунаву, у округу Толна, североисточно од места Толна, око 30km узводно од Баје) врло важно и за проучавање културног развоја на тлу Славоније и Срема, јер се преко тог простора морало одвијати контактирање северније смештених културних група (Мађаровце (Mađarovce), Ваћа (Vatya), групе панонске инкрустоване керамике) са југом Паноније. Културу на подручју око Герјена треба посматрати повезано са налазиштима из Поморишја. Поједини примери присуства ватинског материјала и

утицаја на Герјену указују на делимично синхрону и на извештан начин повезану егзистенцију свих поменутих група (Мајнарић-Панджић 1984: 77–78).

Познавању западног ареала ватинске културе допринели су својим истраживањима на првом месту Н. Мајнарић-Панджић, као и Б. Хензел и П. Медовић. Н. Мајнарић-Панджић оправдано сматра да је ова манифестација средњег бронзаног доба у Славонији и Срему имала различиту еволуцију у односу на исток. У време формирања и трајања панчевачко-омољичке фазе у Банату, развој у Срему, јужној Бачкој и источној Славонији тече нешто другачије. Ослањајући се на перјамошко-мокринске изворе, керамичка врста, која прати развој панчевачко-омољичке керамике, се развија, али задржава традиционалније форме и украсе. Преко Дунава и јужне Бачке се одржавају везе са развојем материјалне културе у југоисточној Мађарској. Обликовање и декорација карактеристичних пехара знатно су скромнији него на панчевачко-омољичкој керамици. Готово у потпуности недостају спирални и волутни украси, канелура и оштра „барокна” профилација позната у Панчеву и Омољници. Налази из Герјена (cf. Bóna 1975: T. 131/2, 11, 12) показују да је славонско-сремска група ране ватинске културе отворена не само преко Бачке према Поморишју него и према Трансданубији (Мајнарић-Панджић 1984: 64, 78; Мајнарић-Панджић 1998: 179–180).

Важно је поменути какав став износи Н. Мајнарић-Панджић о односу ватинске и белегишке културе. Ово становиште опречно је у односу на став који у својим последњим радовима износи Н. Ташић. Према Н. Мајнарић-Панджић (Мајнарић-Панджић 1984: 78–79), археолошки подаци говоре у прилог томе да се настанак белегишке керамике одвијао у крилу ватинске културе. Ватинска култура је у источној Славонији дошла у контакт са лиценском керамиком, што је резултирало настанком тзв. белегишке керамике украшене у псеудоврпчастом стилу (украс изведен помоћу неколико техничких поступака: точкићем, намотаном и сплетеном жицом и сл.). Настанак белегишке керамике требало би да буде најкасније на прелазу фаза Vz B1 у B2. У току фазе B1 срећу се лиценски и ранобелегишки типови керамике повезане са импортованом панонском инкрустованом керамиком (Подгорац, Белегиш, Гомолава, Новиград). Процват те фазе, назване ватинско-белегишком, припада времену Vz B2-C1 П. Рајнекеа, односно фази III Б. Хензела (Мајнарић-Панджић 1984: 78–79). На основама које је поставила Н. Мајнарић-Панджић настављају своја истраживања генерације млађих истраживача у Хрватској (e. g. Dizdār 1996; Karavanić 2007).

Б. Хензел, П. Медовић и њихови сарадници у серији чланака којима су презентовали резултате вишегодишњих истраживања Феудвара са околином доносе важна разјашњења у вези са ватинском културом, бар када је у питању микрорегија ушћа Тисе у Дунав. На Феудвару је идентификовано више стамбених хоризоната приписаних раној етапи ватинске културе, затим класичној фази, па потом једној секвенци у којој постоји тзв. панчевачко-омољички стил, и коначно хоризонту касног Ватина (Медовић, Hänsel 1988–1989; Hänsel, Medović 1991a; Hänsel, Medović 1991b). Оваква вертикална стратиграфија може се применити искључиво као парадигма за регионалну групу којој би припадао локалитет Феудвар (назовимо је западна или сремско-славонска, премда се сам Феудвар налази у јужној Бачкој), а на начин како регионалне групе ватинске културе дефинишу К. Иде (Ihde 2001) и Ф. Гоглтан (Gogâltan 2004). Керамички стил не носи нужно хронолошке конотације, па је стога могуће да на Феудвару материјал са карактеристикама класичног ватинског стила и материјал панчевачко-омољичког стила буду постављени у инверзији у односу на ситуацију у напр. Омољици у јужном Банату. Коначно, и сам П. Медовић (Медовић 1992: 7) износи своје незадовољство степеном познавања ватинске културе. Погрешна и поједностављена слика ове културе указује на њено врло скромно познавање. Ова опаска схваћена је управо као отпор настојању да се стратиграфска ситуација затечена на једном локалитету некритички уопштава и примењује на читавој територији.

Публикације румунских аутора, које су износиле грађу, али и давале њену интерпретацију, у периоду 70-их година XX века допринеле су дефинисању ватинске културе, али понекад стварале конфузију око тога шта ко од аутора подразумева под овим културним ентитетом. Материјал са локалитета из региона Ђердапа од стране једних аутора опредељен је у културу Вербићоара (Boroneaț 1976), док су налази идентични онима које је Н. Тасић определио у културу Вербићоара од стране других аутора (Lazarović 1977; Lazarović, Săcărin 1979) дефинисани као ватински. С. Моринц (Morintz 1978: 17, 22), наводећи локалитете ватинске и културе Вербићоара, не објашњава зашто се територија ових синхроних култура у знатној мери преклапа. Иста замерка стоји и за став српског археолога Ј. Узелца (Узелац 1991: 24; Uzelac 1996: 23–42), чији је допринос познавању бронзаног доба Баната неоспоран, али из чијег се текста и карата распростирања појединих културних феномена, може једино закључити да исток српског Баната припада колико ватинској култури, толико и култури Вербићоара.

Као што је већ наглашено, у последње време највећи допринос бољем дефинисању ватинске културе дао је својим радовима Ф. Гоглтан (Gogâltan 2004 са литературом). Покушавајући да избегне конфузију направљену око дефинисања припадности одређених налаза из средњег бронзаног доба Баната културама Ватин или Вербићоара, Гоглтан је на почетку користио називе материјал типа Корнешти или Сокодор. 1995. г. предложио је да се налази који су у српској литератури дефинисани или као култура Вербићоара (налази типа Корнешти-Црвенка) или као етапа Ватин-Вршац ватинске културе, а од стране румунских стручњака као ватинска култура, назову Корнешти-Црвенка по два локалитета која је сматрао најрепрезентативнијим: Корнешти-Деалул Корнет (Cornești-Dealul Cornet) у Румунији и Вршац-Црвенка у Србији. Према мишљењу Ф. Гоглтана (Gogâltan 2004: 93) група Корнешти-Црвенка је део једне културе за коју се може сачувати, у сврху традиције, назив ватинска култура. Култура Вербићоара је манифестација средњег и касног бронзаног доба Олтеније, а контактна зона између те две културе је Ђердап, где и са једне и са друге стране Дунава постоје локалитети који се тешко могу културно одвојити. Занимљиво је приметити да је М. Гума (Gumă 1997: 43), познајући сав материјал и аргументе које је заступао Гоглтан, преузео назив група Корнешти-Црвенка, али је ова група у његовој интерпретацији независна културна манифестација ватинске културе, која се простирала на истоку српског Баната, у румунском Банату и на север на територији од Муреша до Сокодора.

Ако се посматрају прилози познавању ватинске културе дати од стране српских аутора током последње три деценије, заиста се поставља питање начина на који је она дефинисана. Интересовање за овај културни феномен није било велико, али је код аутора који су се њиме бавили приметна велика произвољност како у методолошком приступу, тако и у интерпретацији, што неумитно води до погрешне употребе, на граници са злоупотребом. Интерпретације које се тичу места и улоге ватинске културе варирају од оних које је третирају као локалну групу или чак само као керамички стил, до оних који у њој препознају велики културни комплекс, који се просторе на читавом централном Балкану и који је важан за етногенезу палео-балканских народа.

Р. Васић (Vasić 2006) дао је кратак критички приказ тренутног стања истражености, али је вешто избегао да да коначна решења појединих проблема. Карта на којој је приказана дистрибуција ватинске керамике (Vasić 2006: 405, Fig. 1) указује да је овим културним феноменом био захваћен већи део данашње Србије, али не обезбеђује

информације о томе који од локалитета заиста припада ватинској култури. Бавећи се хронологијом ове културе, Васић (Vasić 2006: 406), покушава да је учини чвршћом уз помоћ металних налаза. Он је скептичан када се њено постојање хронолошки одређује искључиво у средње бронзано доба, упркос свим солидним аргументима које је Ф. Гоглтан изнео већ у свом прилогу из 1996. (Gogâltan 1996: 46–47), почевши од основе у култури Горнеа-Орлешти (Gornea-Orlești) која је датована у крај раног бронзаног доба. Васић се критички односи према рецентним радовима М. Стојића; критички став о Стојићевим радовима о ватинској култури је у монографији о параћинској култури изнео и М. Пековић (Peковић 2007: 54). Пошавши од иницијално прихватљиве идеје, да ватинска културна група у Поморављу (средњем, а вероватно и у читавом басену Велике Мораве), има регионална обележја која су посебно видљива у керамици, што је свакако добрим делом условљено претходним културним традицијама (Стојић 1992: 218), М. Стојић (Stojić 1998b: 81–104) је побројао више од 70 локалитета са налазима ватинске керамике јужно од Дунава и Саве, укључујући налазишта са појединачним налазима ватинске керамике, ватинским слојевима на вишеслојним локалитетима, као и некрополе, које су осим ватинске керамике имале и елементе других културних група. Његова хронолошка подела на шест фаза (две протоватинске и четири ватинске), заснована на керамици са једнослојних насеља и из затворених целина, није убедљива. Још је мање убедљива идеја о присуству ватинске културе на територији читаве Србије, чак и у околини Лесковца у јужној Србији (Стојић 2004: 193–215; Стојић, Јацановић 2008: 54). Чинило се зачуђујућим (cf. Ljuština 2011 са литературом) што је и у XXI веку постојао одређени број колега који су концепте М. Стојића узимали као прихватљиве. Једно од објашњења таквог стања могао би бити „синдром ауторитета”, потешкоћа приликом покушаја ослобађања од бремена традиционалних поставки. Са друге стране стоји чињеница да комуникација између колега није на очекиваном нивоу и да многе нове поставке са кашњењем стижу до оних којима су потенцијално важне и корисне.

Вертикалну стратиграфију веома је тешко, готово немогуће, успоставити искључиво на основу једнослојних налазишта. Непостојање једног налазишта које илуструје поменути поделу ватинске културе на шест развојних фаза („један други Перјамош” В. Г. Чајлда) онемогућава да се поменути једнослојна налазишта са сигурношћу сврстају у непрекинут хронолошки след.

Имајући увид у тако збуњујући корпус публикованог материјала, није чудно што је Р. Васић (Vasić 2006: 452) закључио да не постоји

јасна слика о томе шта ватинска култура заиста представља у овом тренутку. Недостају неки елементи од суштинског значаја. Ни једно насеље не може се идентификовати као ватинско *sensu stricto*. Истраживања на Феудвару нису спроведена до краја, а није постојала ни публикација истраживања стратиграфске сонде на Жидовару, од чије вертикалне стратиграфије је очекивано да осветли позицију ватинске културе у јужном Банату. На срећу, током последњих деценија учињен је допринос управо на овом пољу (cf. Ljuština 2013; Ljuština 2014; Ljuština, Dmitrović 2015).

У међувремену су истраживачи покушавали да се изборе са сопственим специфичним проблемима, који су потекли услед жеље да публикују материјал са нових ископавања или да изврше ревизију већ публиковане грађе, свако на свој начин. Навешћу само неколико примера, међу њима и сопствени. С. Маринковић (Marinković 2007: 44) се, публикујући налазе са локалитета Орловат-Подумка, држала концепата постављених од стране Н. Тасића и М. Гарашанина. У њеној интерпретацији налаза из средњег Баната појављују се културе Ватин и Вербићоара. Бавећи се импортима из културе Вербићоара на подручју културе Витенберг (Wietenberg) А. Сентмиклоши и С. Тинку (Szentiklosi, Tincu 2010: 11–14) врло одлучно препознају елементе ватинске културе. Ови аутори као изразито ватинску издвајају склоност ка оштријој профилацији посуда, односно биконичном моделовању реципијената. Из тог разлога ватинској култури приписују благобиконичну амфорицу (дефинисану као висећа или посуда за качење Hängegefäße), за коју аналогије налазе у керамичком реперотару са локалитета Ватин, Вршац-Црвенка и Корнешти (Cornești). Вредно је помена да наведене аналогије приписују фази Ватин-Вршац у развоју ватинске културе, очито не прихватајући став Ф. Гоглтана и К. Идеа о постојању регионалне групе Корнешти-Црвенка. Отуда манир орнаментисања керамике урезивањем издужених шрафираних троуглова задржавају у оквирима културе Вербићоара (премда присутан на посуди ватинске профилације), и микро-регију јужног Баната у околини Вршца третирају као контактну зону култура Вербићоара и Ватин, баш као и област Ђердапа. Упркос покушају ревизије публикованог бронзанодопског материјала са локалитета Соколица у селу Остра (Стојић 2000: 15–20), аутор ових редова, заједно са колегиницом К. Дмитривић у ранијим радовима (Дмитровић, Љуштина 2007; Ljuština, Dmitrović 2009; Ljuština 2011), није начинила значајан корак напред у дефинисању тих бронзанодопских налаза на неки други начин; материјал из средњег бронзаног доба са овог градинског насеља из централне Србије (Моравички округ) приписан је ватинској

култури. Алтернатива таквом препознавању културне реалности јесте дефинисање групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци, чију основну карактеристику представљају тзв. пехари типа Љуљаци (Булатовић, Станковски 2012: 241, 260, 343, Т. 14). Оваквим интерпретацијом А. Булатовић и Ј. Станковски (Vulatović 2011; Булатовић, Станковски 2012; Vulatović 2021) начинили су значајан квалитативни помак у дефинисању ватинске културе, макар и негативном дефиницијом, тј. неприхватајући постојање ватинске културе у ужем смислу речи јужно од Саве и Дунава.

Керамика – најзаступљенији покретни материјал и симбол ватинског друштва

Иако можда делује поједностављено у археологији XXI века, концепт према ком керамика представља симбол ватинског друштва, захваљујући квалитету, формама и украшавању (Gómez-Gras et al. 2021: 72), и даље оперативно функционише међу истраживачима бронзаног доба.

Типолошка анализа керамике ватинске културе са матичне територије Војводине обухватала је анализе форми, орнаменталних техника и мотива (Ljuština 2012: 133–141).

Увидом у керамички материјал и комбиновањем формалних и функционалних критеријума, издвојени су следећи основни типови посуда: пехари, зделе, амфорице, лонци, амфоре, двојне или бинокл посуде, чунасте посуде (тзв. посуде за рибу – *Fischgefäße*), питоси, шоље, посуде за сипање, керамички сточићи, поклопци, огњишне посуде – *pyraïnoi* (судови-саџаци), чуварке за жар и судови посебне намене. Већина форми појављује се у већем броју подтипова и варијетета, а постоје и прелазне форме, као што су зделе-кантароси. Неки од ових типова рађени су искључиво у финој/доброј или искључиво у грубој фактури, док се неке форме јављају у обе фактуре. Приликом анализе форме, посматране су: профилације (блага или оштра профилација, изражена биконичност), начин моделовања обода (раван, разгнут, увучен, заравњен, ромбично или елипсоидно моделован), врста и позиција дршки.

Типолошким категоријама нису приписиване никакве ознаке, у виду нумеричких вредности, шифара и сл., јер није стварана никаква нова типологија, а додатно увођење шифара не би било од користи приликом статистичке обраде података. Уз сваку категорију наведени су локалитети на којима је забележено њено присуство, на основу

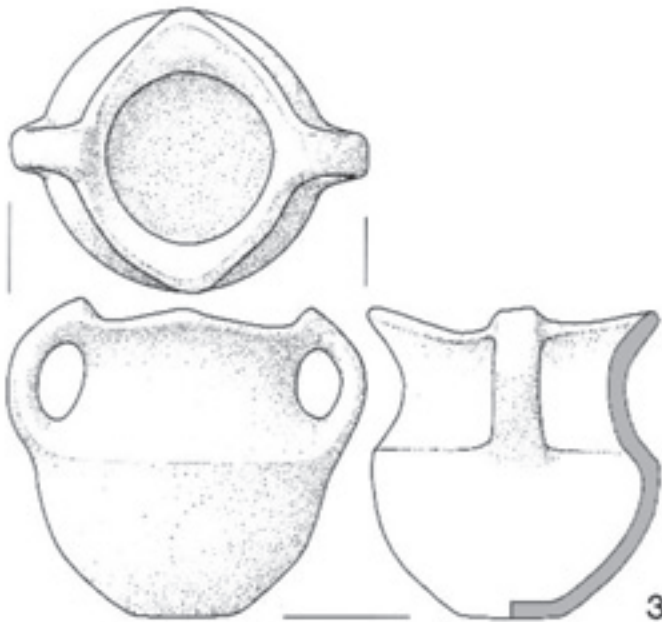

Прилог 7: Кантарос благо профилисаног лоптастог трбуха са Винче (Tasić 1984a: Т. XIII/2)

локалитета: Попов салаш, Феудвар, Бежанија, Омољица, Панчево, Ватин, Жидовар; Винча)(Прилог 7) или бити биконични. Биконични кантароси појављују се као подтип са дршкама типа *ansa lunata* које

публикованог материјал или увидом у непубликовану грађу.

Пехари су посуде из категорије стоне керамике, углавном су рађени у финој фактури, добро глачане до полиране спољне површине. Главни су носиоци ватинског орнаменталног стила. Издвојена су три основна подтипа, на основу присуства или одсуства дршке, у оквиру којих је препознат већи број варијетета. Пехари са две дршке, кантароси, могу имати благо профилисан лоптасти трбух (примери са

Прилог 8: Биконични кантарос са Феудвара (Hänsel, Medović 1991a: Т. 18/1)

надвисују обод (Прилози 8, 9, 10). Имају неколико варијета: кантароси са ромбично моделованим ободом и дршкама типа *ansa lunata* које надвисују обод, биконични кантароси са равно моделованим ободом и дршкама типа *ansa lunata* које надвисују обод, благо-биконични кантароси са јако разгрнутим ободом (примери са локалитета: Белегиш, Добановци, Попов салаш, Јасеново, Феудвар, Бежанија, Омољица, Панчево, Ватин, Жидовар). И у оквиру варијетета приметна је изразита варијабилност, у погледу међусобног односа конуса (дужински однос), положаја и величине дршки, моделовања обода и орнаментике. Биконични кантароси појављују се и са тракастим дршкама које не надвисују обод или га сасвим благо прелазе, и они се најчешће појављују са спуштеним трбусима, тј. масивнијим горњим конусом трбуха (примери са локалитета: Гомолава, Попов салаш, Орловат, Ватин). Појава оваквих пехара карактеристична је за западну зону простирања ватинске културе. Посебан подтип чине биконични кантароси на малој стопи, са тракастим дршкама које прелазе обод. Обод је угнут, врат висок и левкаст, доњи конус је јако спљоштен, а стопа уска. Пошто је по правилу малих димензија, овај подтип се

Прилог 9: Биконични кантарос са Винче (Tasić 1984a: Т. XIII/5)

Прилог 10: Биконични кантарос са Жидовара (Tasić 1984a: Т. XVII/2)

Прилог 11: Пехарчић типа Корнешти-Црвенка са Жидовара (Tasić 1984a: Т. XVII/10)

Прилог 12: Једноухи пехар са Жидовара (Tasić 1984a: Т. XVII/9)

препознаје као „пехарчић Корнешти-Црвенка типа” (Барице, Омољица, Панчево, Ватин, Црвенка, Жидовар)(Прилог 11).

Пехари са једном дршком (врчеви, крчази)(Прилог 12) по правилу понављају форму и орнаменталне обрасце двоухих пехара, што важи и за пехаре без дршки (пехари-чаше), који могу имати биконични или конични реципијент, а јављају се и у подтипу са заобљеним трбухом (Ljuština 2012: 133–134).

Зделе заузимају значајно место у корпусу ватинске керамике. Уз пехаре, носиоци су стила ватинске културе. Појављују се и примерци рађени у финој и у грубој фактури, а форма реципијента може бити калотаста, конична и биконична. Калотасте зделе могу бити непрофилсаног или благо разгнутаг стањеног обода (примери са локалитета: Омољица, Панчево), али се често јављају примерци са равним, хоризонтално задебљалим ободом (примери са локалитета: Барице, Жидовар), или са ромбично извученим ободом и дршкама (примери са локалитета: Бежанија, Орловат, Жидовар). Биконичне зделе могу имати слабије или јаче наглашену биконичност (Прилози 13 и 14), и такође могу бити са ромбично изведеним ободом и двама тракастим дршкама (при-

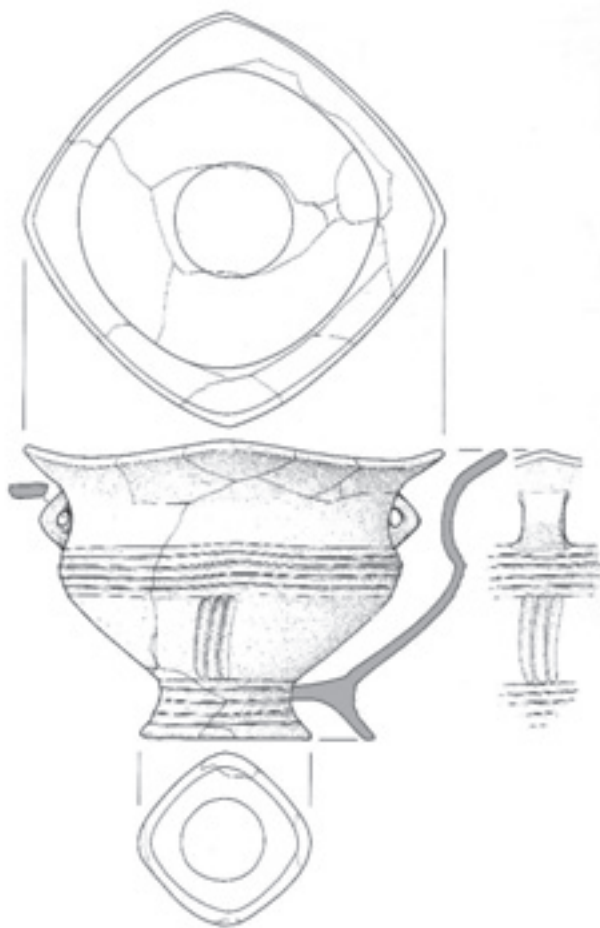
Прилог 13: Благобиконична здела са Винче (Tasić 1984a: Т. XIV/4)

мери са локалитета: Белегиш, Добановци, Феудвар, Панчево, Жидовар; Винча). Постоји и варијетет са јасно издвојеном стопом (примери са локалитета Феудвар)(Прилог 15), као и појава равно изведеног обода.

Зделе-кантароси могу да се дефинишу као подтип биконичних здела, или као посебан тип посуда (прелазна форма

Прилог 14: Биконична здела са Винче (Tasić 1984a: Т. XIV/7)

Прилог 15: Здела на стопи са Феудвара (Hänsel, Medović 1991a: Т. 19/1)

Прилог 16: Здела-кантарос са Винче (Tasić 1984a: T. XIV/2)

Прилог 17: Амфорица са поклопцем са Жидовара (Tasić 1984a: T. XVII/8)

између здела и кантароса). Карактеришу га веће димензије, биконична профилација, изразито разгнут обод и најчешће постојање тракастих дршки на горњем конусу (примери са локалитета: Белегиш, Феудвар, Панчево; Винча)(Прилог 16).

Коничне зделе јављају се као дубље коничне зделе са хоризонтално профилисаним ободом, или као подтип са равним ободом (примери са локалитета Омољица), али и као плитке коничне зделе – тањери са хоризонтално профилисаним ободом (примери са локалитета Жидовар) (Ljuština 2012: 134–135).

Амфорице/амфоре се као тип посуде јављају ређе у односу на зделе и пехаре. Карактеришу их форме сличне пехарима, али без дршки. Честе су варијанте са сферичним или благо спљоштеним трбусима. Често их карактерише јаче изражен цилиндрични врат на који се ставља поклопац (Прилог 17). С обзиром да имају поклопац, функционално би се опредељивале у посуде за чување мањих количина намирница.

Могу бити дефинисане и као висеће или посуде за качење (Hängegefäße)(cf. Szentiklosi, Tincu 2010: 11–14). Припадају финој керамици и носиоци су стила ватинске културе (примери са локалитета: Барице, Феудвар, Бежанија, Омољица, Павлиш, Ватин, Црвенка, Жидовар)(Ljuština 2012: 135).

Лонци су веома заступљени у керамичком репертоару на ватинским насељима, али су стилско-типолошки слабо осетљиви. Појављују се као благо профилисани конични лонци, лонци лоптастог трбуха, крушколики лонци (који могу имати форму која нагиње биконитету,

и тада разгнутији обод). Сви подтипови могу имати тракасте и/или језичасте дршке и орнаментуку изведену утискивањем и аплицирањем пластичних трака (примери са локалитета: Белегиш, Добановци, Феудвар, Омољица, Орловат, Павлиш, Жидовар; Винча)(Прилог 18) (Ljuština 2012: 135).

Амфоре припадају групи посуда затворених форми, а служе за складиштење намирница. Према начину израда блиске су лонцима (мање пречишћена глина и добро печење), с тим што има и примерака рађених у доброј фактури и са углачаним површинама. По правилу су већих димензија. На трбуху могу имати дршке и широке хоризонталне канелуре, које су добра детерминанта ватинског стила (примери са локалитета: Феудвар, Бежанија, Панчево, Жидовар)(Ljuština 2012: 135).

Присуство двојних или бинокл посуда у керамичком материјалу може да се узме као опредељујуће за припадање ватинској култури. Понекад се користи и термин сланик. Пракса употребе двојних посуда посведочена је и у другим бронзанодопским културама Карпатског басена (за културу Жуто Брдо-Грла Маре cf. Crăciunescu 2007: 26–27, kat. 67–71); и у Олтенији, у области културе Теи, посведочена је оваква врста посуда (Morintz, Șerbănescu 1985: 14–15). Врсте керамичких рецепијената које се налазе у пару могу бити различите. Најчешћи је облик зделе, али се појављују и пехари и лонци. Два рецепијента ватинске профилације и орнаментике међусобно се спајају, а између њих се налази вертикална тракаста или пуна дршка (Прилог 19). У керамичком материјалу се најчешће и препознаје тај средишњи део бинокл вазе, са споном и дршком (примери са локалитета: Белегиш, Попов салаш, Феудвар, Павлиш, Ватин, Жидовар; Винча). О функцији ових посуда не постоји коначан став. Могуће је да су те посуде кориштене за транспорт и сервирање два различита садржаја (на пример за две различите врсте хране за раднике у пољу). У материјалу са Жидовара препознати су фрагменти који припадају бинокл-вазама и који имају необичне зупце (Ljuština 2012: pr. 102/6). У

Прилог 18: Лонац са тракастим дршкама и орнаментиком изведеном утискивањем и аплицирањем пластичних трака, Винча (Tasić 1984a: T. XIV/9)

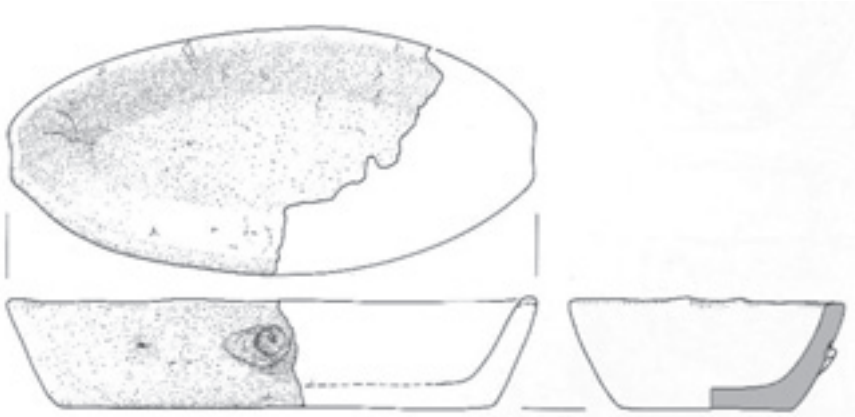

Прилог 19: Двојна посуда са Винче (Tasić 1984a: Т. XIII/1)

питању су делови на споју два реципијента, испод дршке, на слободним бочним странама, који су нарецкани, као да су припремљени за запињање каиша. Дршке типа *ansa lunata* на бинокл-вазама подсећају на керамичку копију дебљег каиша, угнутог по средини. Можда су двојне посуде заиста служиле за транспорт, па су се тако лакше причвршћивале уз обрамицу. Чини се важним запажање да су осе судова различито

постављене у односу на отвор дршке на спони. Код неких се те осе преклапају, а код неких су под правим углом. Ако би се нанизале на обрамицу или неку другу врсту хоризонталног носача, једне би биле подужно уз њега, са оба реципијента у истој линији, а друге би биле постављене попречно у односу на осу штапа. Прве би биле zgodније да се ставе на носач који иде преко леђа неке товарне животиње, а ове друге за обрамицу, на рамену човека (Ljuština 2012: 136).

Чунасте посуде (посуде за рибу – *Fischgefäße*) могу бити елипсоидно или правоугаоно моделованог плитког реципијента и једна су од карактеристика ватинског стила (Прилог 20). Још је Б. Јанкулов (Јанкулов 1936: 4–5), разматрајући ову форму бронзанодопских посуда, истакао да су „све оне јако огарављене од ватре, а у једној је нађена и крљушт од рибе, те је јасно да су у њима рибу пекли”. Специфична форма навела и друге истраживаче на закључак да се ради о посудама за пржење рибе. Та могућност остаје отворена, и не искључује могућност да се ради о трпезној керамици. У прилог оваквом објашњењу иде чињеница да се појављују и примерци рађени у финој фактури, и они грубо моделовани (примери са локалитета: Попов салаш, Феудвар, Бежанија, Омољица, Орловат, Панчево, Жидовар). Један од разлога који говоре против централнобалканског порекла ватинске културе јесте чињеница да се на Љуљацима чунасте посуде појављују тек у трећој фази развоја насеља (Богдановић 1986: 65). Стиче се утисак да је овај тип посуда, чест и на локалитетима других синхроних бронзанодопских култура Карпатског басена (cf. на налазиштима култура Ђулаваршанд и Физешабоњ: *Vóna* 1975: Т. 142/7, 11, 242/7; Csányi, Tárnoki 1994: 190, 193, kat. 178, 205, 206; у оквиру културе Хатван: Csányi, Tárnoki 1994: 140, kat. 187), у Шумадију сти-

Прилог 20: Чунаста посуда са Феудвара (Hänsel, Medović 1991a: Т. 19/6)

гао из Паноније заједно са већ формираним орнаменталним стилем (Ljuština 2012: 136–137).

Питоси припадају групи посуда великих димензија, дебелих зидова, рађених у грубој фактури. Земља од које су питоси израђивани често има примесе песка и дробљене керамике у фактури. Овај тип посуда је функционално опредељен као складишни, с тим што га карактеришу отвореније форме. По правилу је орнаментисан утискивањем и аплицирањем пластичних трака (примери са локалитета: Белегиш, Попов салаш, Орловат, Панчево, Павлиш, Жидовар; Винча) (Прилог 21)(Ljuština 2012: 137).

Шоље су тип посуда чији реципијенти могу бити различито обликовани (благобиконичне, коничне, калотасте), али им је заједничко то што су мањих димензија и што су углавном широко отворени. По дефиницији имају једну дршку (примери са локалитета: Попов салаш, Феудвар, Омољица, Панчево, Жидовар)(Прилог 22)(Ljuština 2012: 137).

Посуде за сипање (кутлаче) релативно су лако препознатљив елемент у керамич-

Прилог 21: Питос са Винче (Tasić 1984a: Т. XIII/4)

Прилог 22: Шоља из Омољице (Vulić, Grbić 1937: Pl. 23/8)

Прилог 23: Кутлача са Ватина (Milleker 1905: X/9)

ком материјалу локалитета ватинске културе (примери са локалитета: Феудвар, Ватин, Жидовар)(Прилог 23). Аналогни налази нису ретки ни ван оквира ватинске културе, на локалитетима различитих бронзанодопских култура Карпатског басена (за културе Хатван, Ваћа, Физешабоњ cf. Kalicz 1968: T. LXV/2, 3; Csányi, Tárnoki 1994: 189, 190, kat. 159, 178; Furmánek 2004: kat. 24a, 24b)(Ljuština 2012: 137).

Керамички сточићи такође представљају једну од лако препознатљивих одлика стила ватинске културе. Могу имати правоугаону или елипсоидну плочу, која може бити равна или конкавна (примери са локалитета: Феудвар, Жидовар). Да су ови сточићи имали култну намену говори чињеница да аналогни налази сточића

са четири људске ноге (примерак нађен на локалитету Попов салаш, дат као илустрација за групу Корнешти-Црвенка, Прилог 26) представљају гробни инвентар у некрополама спаљених покојника културе инкрустоване керамике јужне Трансданубије (cf. Bándi, Zoffmann 1966: T. VII/1)(Ljuština 2012: 138).

Поклопци се појављују и неколико подтипова. Најкарактеристичнији су поклопци за амфорице, коничног горњег дела, са четвртастим плочастим проширењем са рупицама за везивање, и цилиндручним доњим делом (примери са локалитета: Попов салаш, Феудвар, Павлиш, Ватин)(Прилог 17). Има и коничних и цилиндричних поклопаца, као и плочастих, са тракастом дршком (примери са локалитета: Феудвар, Панчево, Ватин)(Ljuština 2012: 138).

Pyraunoi (судови-саџаци) представљају тип огњишне керамике. Два различита подтипа представљају мангали са роштиљ-плочом и груби лонци са плаштом (примери са локалитета: Феудвар, Омољица, Жидовар)(Прилог 24). Преносива огњишта присутна су и у кера-

мици других бронзаноопских култура, као што су: Отомани (Csányi, Tárnoki 1994: 189, kat. 168, 192, kat. 192, 193, kat. 207, 208; Furmánek 2004: 34–35, kat. 26, 71, kat. 103), Хатван (Csányi, Tárnoki 1994: 186, kat. 130).

Чуварке за жар би се могле уврстити у скуп огњишне керамике, и често носе трагове горења (примери са локалитета: Феудвар, Ватин, Жидовар)(Прилог 25). Ако се нађу фрагментоване, не могу се увек поуздано детерминисати као чуварке за жар, јер рупичасту форму имају и цедиљке. И једна и друга врста предмета налази се у стандардном керамичком репертоару бронзаноопских култура Карпатског басена: на налазиштима културе Мађаровце (Furmánek 2004: 33, kat. 22a, 22b), Хатван (Csányi, Tárnoki 1994: 187, kat. 141), Отомани (Csányi, Tárnoki 1994: 190, kat. 177, 191, kat. 187, 188; Furmánek 2004: 72, kat. 111, 73, kat. 112), Ваћа (Csányi, Tárnoki 1994: 189, kat. 157, 158).

Минијатурне посуде понављају форму посуда нормалне величине, тако да се појављују минијатурни лонци, пехари, амфорице, поклопци (примери са локалитета: Феудвар, Омољица, Панчево, Жидовар)(Ljuština 2012: 138).

Категорија посуда са посебном наменом служи за опредељење керамичког материјала који има функцију у некој привредој делатности, каква је нпр. прерада метала. На насељу ватинске културе на Винчи пронађена је ливачка посуда (Ljuština 2017b: Fig. 12/8).

Приликом анализе орнаменталних образаца на керамичком материјалу обрађене су орнаменталне технике и у оквиру њих орнаментални мотиви. На анализираном керамичком материјалу конста-

Прилог 24: Суд-саџак са плаштом, Омољица (Vulić, Grbić 1937: Pl. 23/4)

Прилог 25: Чуварка за жар са Ватина (Miller 1905: X/3)

товне су следеће технике којима је вршено украшавање: канеловање, урезивање, убадање и утискивање, аплицирање пластичних орнаменталних елемената, ребрасто моделовање и жљебљење (Ljuština 2012: 139–141).

Канеловање је једна од најзаступљенијих орнаменталних техника примењених на ватинској керамици. Канеловањем се украшавају како посуде рађене у финој, тако и оне у грубој фактури. Хоризонтално канеловање посведочено је на трбусима пехара (примери са локалитета: Јасеново, Омољица, Панчево, Жидовар) и амфора (Белегиш, Панчево, Жидовар). Има и примера косог канеловања на трбусима пехара и амфорица (Омољица, Ватин, Жидовар).

Урезивање и урезивање праћено убадањем често се примењују у украшавању ватинске керамике, и то првенствено оне рађене у финој фактури (пехари, зделе, амфорице). Орнамент у виду урезаних хоризонталних паралелних линија може бити самосталан, али се чешће среће заједно са неким другим мотивима – урезаним волутама, врежицама, гирландама и/или пластичним испупчењима. Волуте могу бити самосталне или се продужавати у гирланде, које су често праћене тачкастим убодима. Гирланде се појављују и као самосталан орнаментални мотив и заједно са другим урезаним мотивима – шрафираним ромбовима, али и мотивима рађеним у другим орнаменталним техникама – пластичним апликацијама. Ова врста декорације примењује се на корпусима пехара и здела. Комбинације волута и гирланди могу се срести и на разгнутим ободима. Као дериват мотива волута појављује се урезани орнамент који наликује шестицама и који се осим на трбусима, може наћи и на дршкама пехара (примери са локалитета: Барице, Белегиш, Феудвар, Бежанија, Омољица, Панчево, Старчево, Ватин, Жидовар). Урезани концентрични кругови се на пехарима и зделама могу наћи као самосталан орнаментални мотив, или у композитном мотиву, заједно са гирландама и/или волутама, пластичним испупчењима (Жидовар). Као релативно чест пратећи елемент сложенијих урезаних мотива, изведених од паралелних линија, гирланди, волута, појављује се мотив урезаних кратких цртица, најчешће груписаних по три (Феудвар, Бежанија, Жидовар). У групу урезаних геометријским мотива улазе и цикцак линије, као и шрафирани ромбови и троуглови, који се појављују на различитим деловима пехара и здела – на ободу, трбуху самостално или заједно са другим урезаним мотивима, као и на тракастим дршкама (примери са локалитета: Барице, Белегиш, Феудвар, Бежанија, Старчево, Жидовар). Посебну групу урезаних мотива представљају тзв. урезане метопе, које могу бити у виду уписаних квадрата и пра-

воугаоника или метопских поља која нису затворена са све четири стране (примери са локалитета: Белегиш-Стојића гумно, Гомолава, Попов салаш, Феудвар, Ватин, Жидовар). Специфично је и урезивање аркада и снопова урезаних линија којима се попуњавају поља аркаде или простори између њих. Оваква врста орнаменталног обрасца карактеристична је за групу Корнешти-Црвенка (примери са локалитета: Орловат, Томашевац, Ватин, Црвенка, Жидовар)(Ljuština 2012: 139–140).

Жљебљењем, као варијантом дубоког урезивања, понављају се орнаментални мотиви рађени урезивањем (примери са локалитета: Белегиш, Феудвар, Жидовар), а закључено је да се ова орнаментална техника појављује у каснијим фазама развоја ватинске културе, као што је случај и са ребрастим моделовањем (Феудвар, Ватин, Жидовар)(Ljuština 2012: 141).

Утискивање је такође широко распрострањена орнаментална техника. Оно се код fine керамике среће знатно ређе него што је то случај са канеловањем и урезивањем и убадањем. Пример за утискивање на финој керамици је тзв. „наочараста орнамент”, формиран од неколико утиснутих кружних удубљења, окружених урезаним кривим линијама (примери са локалитета: Феудвар, Жидовар), као и тзв. „соларни мотив” удубљеног кружића окруженог тачкама (Попов салаш, Феудвар, Ватин). На керамичким посудама рађеним у грубој фактури утискивање се среће знатно чешће. Утискивањем јагодице прста (или ређе нокта) формирају се тзв. јамичаста удубљења, која су чест украс обода лонаца и питоса, као и њихових вратова, а ређе и трбуха (Орловат, Жидовар). На пластичним тракама којима се украшавају лонци и питоси на делу врата непосредно испод обода такође се срећу јамичаста удубљења (Феудвар, Жидовар)(Ljuština 2012: 140).

Аплицирање пластичних орнаменталних елемената констатовано је како на керамици рађеној у финој фактури, тако и на оној рађеној у грубој. Пластична (тзв. брадавичаста) испупчења често се јављају на пехарима, амфорицама и зделама, и то нарочито у доњим партијама (ако је посуда биконична, непосредно испод прелаза конуса). Симетрично су распоређена, тако да их је увек паран број (два или четири), а понекад се и моделују у пару. Моделована су тако да су благо повијена на доле и често их прате различити урезани орнаменти (примери са локалитета: Јасеново, Омољица, Орловат, Жидовар). Брадавичаста испупчења могу се наћи и на трбусима лонаца (Орловат). Пластично су моделоване и траке украшене јамичастим удубљењима, која се често налазе на делу врата непосредно испод обода лонаца и питоса или трбусима ових посуда (Белегиш, Феудвар, Жидовар)(Ljuština 2012: 141).

Слично али различито. Регионалне групе ватинске културе

Упркос покушајима да се усклади више различитих, али подударних типова података којима се данас располаже, ватинска култура се, као и многе друге археолошке културе у касној праисторији, углавном дефинише на основу једне категорије археолошког сведочанства – керамике. Налази на основу којих је ватинска култура била дефинисана, у првом реду керамички материјал специфичног стила, на матичној јужнопанонској територији, потичу углавном са насеобинских локалитета. Три регионалне групе ватинске културе препознате су на тој територији: панчевачко-омољичка, Корнешти-Црвенка и сремско-славонска (Прилог 26). За сада се овај приступ, према ком се препознају регионалне варијанте, показао као најрелевантнији и прихваћен је у научним круговима (cf. Gómez-Gras et al. 2021: Fig. 1 и Прилог 27 у овом раду; Daróci, Ursuțiu 2015: Pl. 1 и Прилог 3 у овом раду). Наравно, када се буде располагало задовољавајућом серијом радиокарбонских датума, овај метод ће бити стављен на проверу и тек тада ће моћи да буде процењен степен његове поузданости. Кад су у питању проблеми формалних разлика, нарочито керамичких стилова, приоритет је дат регионалним специфичностима, које су проистекле из разлика у супстратима или каснијим спољним утицајима, а не хронолошкој разлици (Ljuština, Dmitrović 2015: 37–38; cf. Ihde 2001; Gogăltan 2004; Ljuština 2011; Ljuština 2019b).

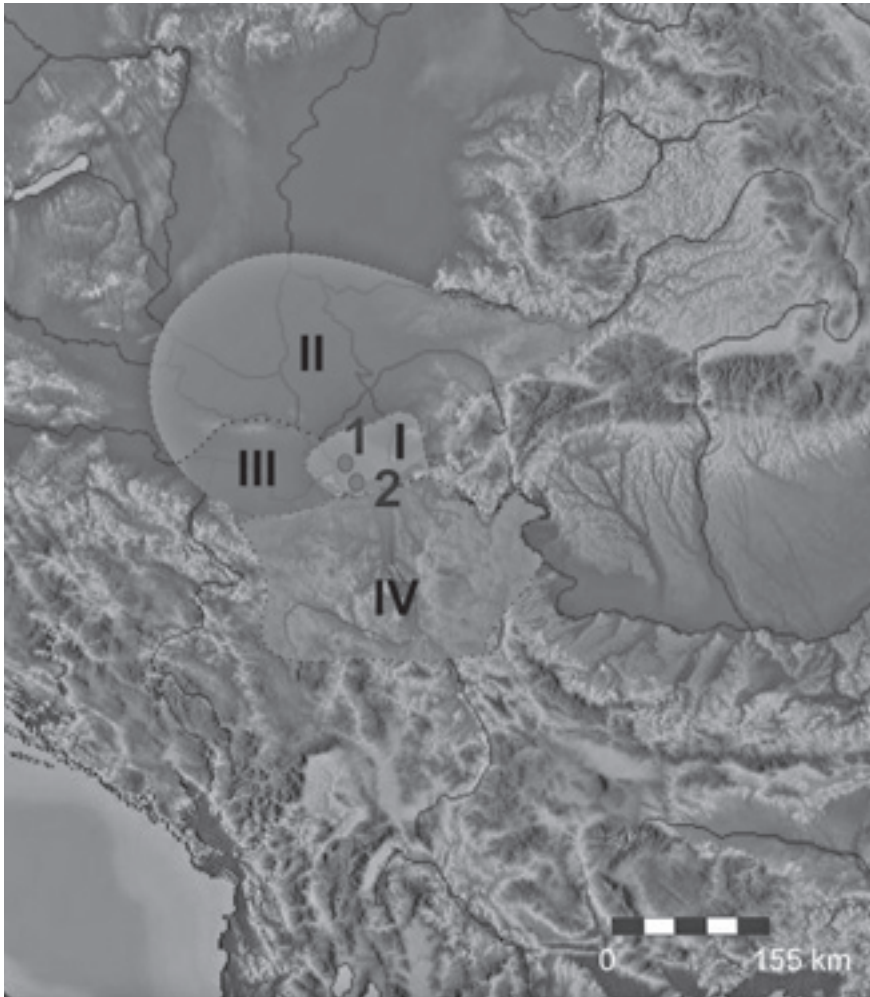
Један од првих аутора који се озбиљно посветио територијалним аспектима био је Н. Тасић. У прегледном раду посвећеном ватинској култури (Tasić 1984a: 60) приметио је постојање две густо насељене микрорегије – једне са локалитетима концентрисаним у околини Вршца и друге са локалитетима у области ушћа Саве у Дунав, у источном Срему и околини Београда. Главни разлог овакве дисперзије локалитета у непосредној је вези са стањем истражености терена, на коју је директно утицала снажнија активност одређених музеја, као што је вршачки (Ф. Милекер и Р. Рашајски). Са друге стране, ове микро-регије не дају хомоген покретни материјал унутар самих регија, без обзира што се као основна детерминанта стила ватинске културе узимају пехари са две дршке (cf. Vasić 2006: 452), према којима је ова култура уврштена у „кантарос” културе (cf. Bóna 1975: 179; Majnarić-Pandžić 1998: 180).

Идеја о независној, сремској групи ватинске културе потиче од З. Винског (Vinski 1958), а Н. Мајнарић-Пандић (Majnarić-Pandžić

Прилог 26: Регионалне групе ватинске културе на матичној територији (Ljuština 2019b: pr. 1)

1984) је даље развија, што прихватају и Ф. Фалкенштајн (Falkenstein 1998: 81) и Ф. Гоглтан (Gogăltan 2004: 134). К. Иде (Ihde 2001: 348–352) доследно спроводи идеју о регионалном развоју издвојених група унутар ватинског културног миљеа и издваја карактеристичне форме посуда и декорацију. Локалитети сремско-славонске групе налазе се у Срему, источној Славонији и јужној Бачкој, нарочито око ушћа Тисе у Дунав. Ову групу посебно карактерише метопски стил украшавања: унутар урезаних или жљебљених вертикалних и хоризонталних линија могу се наћи кружна удубљења, цикцак линије, испупчења, шрафирани висећи или нормално положени троуглови и траке испуњене тачкастим убодима. Доминантне форме код пехара су биконичне, често са спуштеним трбухом, са тракатим дршкама које не надвисују обод или га само благо надилазе, али и здепастије форме, чији трбух може бити врећаст или чак лоптаст, а ободи моделовани ромбично или елипсоидно. Дршке пехара надвисују обод,

Прилог 27: Мапа распрострањености регионалних група ватинске културе и њихов однос према територији групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци: I – група Панчево-Омољица; II – група Корнешти-Црвенка; III – сремско-славонска група; IV – Ватин или Бубањ-Хум IV-Љуљаци; означени су епонимни локалитети панчевачко-омољичке групе: 1 – Панчево; 2 – Омољица (Gómez-Gras et al. 2021: Fig. 1)

али не драстично, као „зечије ушке”, и могу бити моделоване са додацима (*ansa cornuta*). Карактеристичне су и чунасте посуде, дубоке биконичне зделе са ромбично извученим ободом, једноухе шоље и пехари, као и сточићи, грубе двојне посуде и судови-саџаци (Ihde 2001: 349, Abb. 282; Ljuština 2012: 148–149).

За закључке до којих је дошао Иде у вези са материјалом који карактерише ову западну регионалну групу постоје потврде и у раду који се бави стратиграфијом насеља и периодизацијом ватинске културе на тлу Војводине (Ljuština 2012). Једино одступање је у територијалном разграничењу. Наиме, сремско-славонској групи приписана су насеља на Феудвару и Тителском платоу, као и Попов салаш у јужној Бачкој. Од локалитета у Срему издвојена је једино Гомолава, док насеља из доњег (јужног) Срема (Белегиш-Шанчине, Добановци-Добановачка петља, Бежанија-Стара писта аеродрома) показују карактеристике панчевачко-омољичке групе. Ова насеља припадала би микро-регији „београдских става”. Занимљиво је да приликом рекогносцирања трасе аутопута кроз Срем (cf. Гачић 1995) није откривен ни један локалитет ватинске културе.

Када је у питању разграничење сремско-славонске групе, а тако и ватинске културе у целини, ка западу, најзападнијим ватинским локалитетом се сматра Новиград. На овом локалитету, који се налази на обали Саве у близини Славонског Брода, пронађен је материјал развијене ватинске културе сремско-славонске варијанте заједно са лиценском керамиком. Н. Мајнарић-Панџић (Мајнарић-Пандџић 1984: 66–68) сматра да је хронолошки таква ситуација могућа, поготово након што је разјашњено да облике типа Ловас треба датовати већ у време које одговара фази В1 П. Рајнекеа. Трајање лиценске керамике у то време доказано је њеном повезаношћу са касном Мађаровце керамиком у Словачкој, затим са раним елементима културе гробних хумки у Долнем Петру у Словачкој, као и мешањем са јужнопанонском инкрустованом и керамиком типа Серемле у Подгорачу, југозападно од Осијека (Мајнарић-Пандџић 1984: 66–68 са литературом).

Панчевачко-омољичка група је југоисточни сусед сремско-славонске групе и обухвата средње Подунавље од ушћа Саве до Ђердапа, српски део Баната, а према К. Идеу (Ihde 2001: 353–357, Abb. 283) улази и у унутрашњост Балканског полуострва, обухватајући и северно Поморавље и периферију брдовитих предела западне Србије која гравитира Поморављу. С обзиром на територију коју обухвата, може се назвати и подунавском регионалном групом.

По мишљењу Ф. Гоглтан (Gogăltan 2004: 132) две фазе ватинске културе, Панчево-Омољица и Ватин-Вршац или Ватин I и Ватин II, којима оперишу српске колеге, јесу регионалне манифестације истог феномена, свака од њих са посебном еволуцијом. Група Панчево-Омољица кореспондира са „дунавском” варијантом ватинске културе. Тзв. ватинско-вршачка фаза генерално кореспондира са групом Корнешти-Црвенка.

Једноставни метопски стил у панчевачко-омољичкој групи готово потпуно изостаје, а соларни мотив се не појављује никада. Карактеристични орнаментални мотиви су урезане гирланде, спирале и волуте, које често прате брадавичаста испупчења, као и „наочарасте” спирале око кружних удубљења. Уз хоризонталне и косе канелуре, најкарактеристичније су „зечије ушке” које знатно надвисују обод пехара. Форме пехара су биконичне, са четвртасто моделованим прелазом конуса, који се често завршава брадавичастим испупчењима повијеним наниже, иако има и блаже профилисаних пехара. Дршке су претежно *ansa lunata* и надвисују обод. Ободи су равни или ромбично извучени. Карактеристичне су и трбушасте амфорице на ноzi, које могу имати дршку (понекад дефинисане као кадионице). Такође се срећу чунасте посуде, дубоке зделе, питоси, двојне посуде (Ihde 2001: 353–357; Ljuština 2012: 150; Ljuština 2019b: 128–129).

Ако би требало издвојити регионалну групу унутар које се види најчистији стил ватинске културе, то би била панчевачко-омољичка група. Данас се већина аутора ипак слаже да је њена територија била матична за читаву културу и да се из те регије култура даље ширила. Од локалитета обрађених у раду о стратиграфији насеља (Ljuština 2012), панчевачко-омољичкој групи приписани су: јужнобанатски локалитети Јасеново-Широка бара, Омољица-Златица, Панчево-Најева циглана, Старчево-Седлар и Орешац-Жидовар. У доњем Срему то су Белегиш-Шанчине, Добановци-Добановачка петља и Божанија-Стара писта аеродрома.

Елементи ове културне групе присутни су и у материјалу са локалитета Орловат-Подумка, који, будући на десној обали Тамиша, тачно на граници јужног и средњег Баната, представља локалитет из контактне зоне панчевачко-омољичке и групе Корнешти-Црвенка. Позиција овог локалитета условила је да у његовом материјалу постоји и снажно присуство елемената западне, сремско-славонске групе, чија територија је такође веома близу; од Томашевца и Орловата до Титела ваздушном линијом нема више од 20km. На основу података којима за сада располажемо, разграничење регионалних група Корнешти-Црвенка и Панчево-Омољица ишло би линијом Вршац-Томашевац-Тител, где би на југу Баната, до Дунава, били концентрисани локалитети панчевачко-омољичке групе. Чак и локалитети североисточно од Делиблатске пешчаре, а јужно од поменуте линије разграничења, какав је Жидовар, носили би карактеристике ове групе (Ljuština 2012: 150–151; Ljuština 2019b: 129).

Када је у питању територијално распрострањање панчевачко-омољичке регионалне групе на десној обали Дунава, низводно од ушћа Саве, елементи њеног керамичког стила (благобиконични пехари, дршке типа *ansa lunata*, робично моделовани ободи, брадавичаста испупчења, хоризонталне канелуре, урезане волуте и гирланде, тачкасти убоди) потврђени су на следећим локалитетима: Винча-Бело брдо (Tasić 1977; Тасић 1984в; Ljuština 2015; Ljuština 2017b), Братинац-Млава (Стојић, Јацановић 2008: 75), Дрмно-Лугови (Стојић, Јацановић 2008: 91), Дрмно-Над Лугом (Стојић, Јацановић 2008: 95–97), Голубац-Ушће Туманске реке (Стојић, Јацановић 2008: 124), Кличевац-Код задружног дома (Стојић, Јацановић 2008: 157), Крављи До-Извор (Стојић, Јацановић 2008: 169), Курјаче (Стојић, Јацановић 2008: 174), Мало Црниће-Топлик (Стојић, Јацановић 2008: 192), Пољана-Сестрољин (Стојић, Јацановић 2008: 218), Усје-Град (Стојић, Јацановић 2008: 296). То је релативно узак појас уз Дунав, који досеже све до регије Ђердапа.

Група Корнешти-Црвенка је дефинисана у релативно блиској прошлости (Gogâltan 1996: 46; Gumă 1997: 43–47), а у оквиру Војводине припадао би јој средњи Банат и део јужног, од леве обале Тамиша до линије Вршац-Томашевац-Тител. Крај групе Горнеа-Орлешти (Gornea-Orlești – опредељена у рано бронзано доба III и синхрона са првом фазом моришке културе) мора се повезати са појавом ватинске културе (на начин како разумеју румунски археолози, нпр. С. Моринц (Morintz 1978), Г. Лазаровић и К. Сакарин (Lazarovici, Săcărin 1979), М. Гума (Gumă 1997), или уопштено А. Вулпе (Vulpe 1995) и М. Ротеа (Rotea 1995), док ту исту појаву српски археолози, Н. Тасић (Tasić 1984b), Ђ. Гачић (Гачић 1987), називају културом Вербићоара) у румунском Банату. Асимилација староседелачке са новопридошлом популацијом може се доказати на основу доњих слојева на Сокодору (Socodor) и на насељу Корнешти (Cornești). Као што је већ наведено, у скороје време предложен је нови назив за ову врсту налаза – материјал типа Корнешти или Сокодор – како би се избегла конфузија између ватинске и културе Вербићоара. С обзиром да је та врста налаза везана за постојећу ситуацију у српском Банату, Ф. Гоглтан (Gogâltan 1996: 46, 47) је предложио као коректнији назив Корнешти-Црвенка. До тада су налази керамике овог типа паушално приписивани ватинској култури (cf. Bóna 1975; Morintz 1978), али исто тако и моришкој (cf. Soroceanu 1991), Вербићоара (Лаззић 1997: 33) или култури Отомани (Falkenstein 1998: 80). Централна област ове групе јесте румунски и источни део српског Баната. На север се пружа преко средњег Мориша до горњег Криша (локалитет Сокодор), а на југу затвара об-

ласт Ђердапа (Gogâltan 1999b: 76, Fig. 15). За ову групу особити су тзв. Корнешти пехарчићи са једном или две дршке и јако извученим ободом са којим се дршке спајају, дугим коничним вратом и спуштеним биконичним трбухом. Осим пехара, карактеристични су и конични поклопци са цилиндричним делом испод четвртастог плочастиг дела за фиксирање, трбушасте амфорице на нози, које се везују за поменуте поклопце, зделе на високој коничној нози, дубоке зделе са четвртасто извученим ободом. Карактеристична је декорација ових посуда, лучно урезивање, где доминирају аркаде (Ihde 2001: 358–362). Најкарактеристичније и најлакше за препознавање материјала групе Корнешти-Црвенка јесте шрафирање, којим се попуњава простор између урезаних лучних орнамената. Ђ. Гачић (Гачић 1987: 6, фуснота 2) наводи да се у Градском музеју у Вршцу, осим налаза са Бугарске хумке и Црвенке-Ата, налази и материјал групе Вербићоара (потенцијално Корнешти-Црвенка) са следећих локалитета: Ватин-Село, Павлиш-Белуца, Орешац-Жидовар, Бела Црква-циглана Сигл. Материјал је непубликован. У археолошкој збирци Народног музеја Панчево, без података о околностима налаза, керамика овог типа потиче из Омољице и Опова-Бели брег. Материјал је такође непубликован. С обзиром на непостојање прецизнијих података о контексту из ког овај материјал потиче, преурањено би било доносити коначне закључке. Претпоставка је да удео овог материјала са локалитета у Омољици, Опову и Белој Цркви не прелази количину у природним границама очекиваним као показатељ релација између регионалних група, јер би очекивани доминантни материјал био панчевачко-омољички. Када је локалитет Жидовар у питању, оваква поставка је и потврђена детаљнијом анализом и компарацијом са материјалом који потиче са стратификованих ископавања. Ватин и Павлиш би географским положајем улазили у групу локалитета на којима би доминирао стил Црвенка-Корнешти (Ljuština 2012: 152–153; Ljuština 2019b: 129–133)

Када се погледа једна од рецентних мапа распрострањености ватинске културе (Прилог 27), може се закључити да је територијално најраспрострањенија група Корнешти-Црвенка. Занимљиво, панчевачко-омољичка или подунавска група заузима најмању територију, док знатна подручја насељавају и њихови западни суседи – носиоци сремско-славонске групе.

Заједнице ватинске културе живеле раме уз раме, чувајући особитости свог наслеђа, што се огледа у специфичном развоју керамичког стила, али бивајући отворене једне према другима и делећи многе друге елементе културе.

Насеља и њихове друштвене импликације

Прилог 28: Аерофотографија локалитета Жидовар у атару села Орешац у јужном Банату, поглед са североистока (документација Филозофског факултета у Београду)

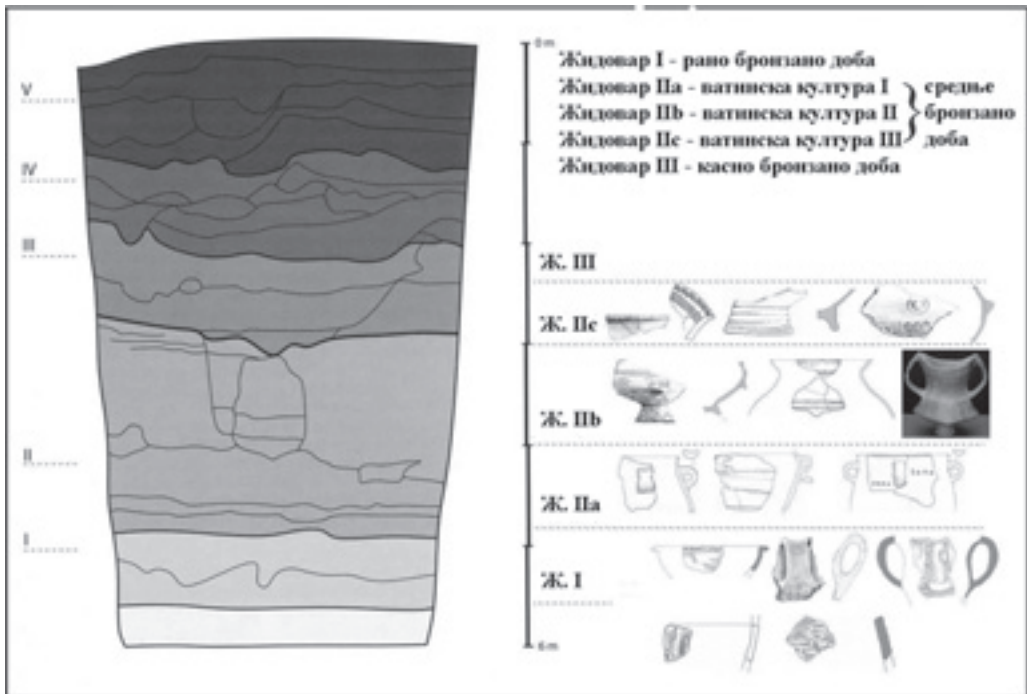
Приметан напредак у раном бронзаном добу, са значајним културним променама, појавио се око 2000. г. п. н. е.. Препознавање ових промена на тлу ватинске културе на првом месту су омогућила истраживања на Феудвару код Мошорина у Бачкој (Hänsel, Medović 1991). Културни утицај ватинске културе проширио се на суседна подручја, све до централне Србије, Славоније у Хрватској, централне Босне. На насељу типа тел на Феудвару четири хронолошке фазе ватинске културе представљене су стратиграфски кроз седам грађевинских фаза, одговарајућих фазама раноподунавска I-II и средњеподунавска I-II, и радиокарбонским датумима између XXI и XVI/XV века п. н. е. (калибрирани датуми)(Hänsel, Medović 1991: 66 ff, Figs. 5; Teržan 2013: 840). Феудвар је један од најважнијих локалитета ватинске културе и репрезент сремско-славонске регионалне групе ове културе премда је лоциран у Бачкој, а његов „близанац” у Банату је локалитет Жидовар (Прилог 28)(cf. Lazić 1997; Ljuština 2013; Teržan 2013: 840). Мошорин-Феудвар припада малобројној групи од свега 26 тел-насеља у каталогу Ф. Гогалтана, која обухвата систематски екопанане локалитете у смислу структуре одбрамбеног система (Gogáltan 2008b: 42). Када се разматра социјална и економска функција телова у Карпатској котлини, телови се посматрају као

центална места; бронзанодопско насеље на Феудвару дефинисано као прото-урбано (Kovács 1994b: 24; David 1998: 249; Gogâltan 2010: 28–30). Ф. Фалкенштајн (Falkenstein 1998: 267, 293) је закључио да се у време класичне фазе развоја ватинске културе насеље на Феудвару налазило на северној ивици једног ширег система централних ватинских насеља (Попов салаш, Сланкамен, Белегиш-Шанчине). Фалкенштајн се на овом месту позива на рад Н. Тасића (Tasić 1984a: 60); међутим, Тасић на овом месту само издваја насеља у микрорегиону ушћа Саве у Дунав, уклапајући ту и ватинско насеље на Винчи. Ова насеља су била постављена на међусобној удаљености која су се праисторијским саобраћајним средствима (коњ, воловска кола, чамац) могла савладати у једном дану. Локална насеобинска активност била је ограничена на уже просторе око централног насеља, а они су били раздвојени ширим ненасељеним зонама. Насеобинска структура ватинске културе очигледно се заснивала на мрежи аутономних комуна, што упућује на сегментарну организацију племенских заједница раног бронзаног доба, која није подразумевала надређену централну власт. Насупрот сегментарној организацији на нивоу регије, у самим комунама је јасно изражено хијерархијско уређење са репрезентативним централним насељем и краткотрајним субординираним насебинама у његовој околини (Falkenstein 1998: 267, 293). Иако на Жидовару и његовој околини није извршена тако детаљна проспекција као што је учињено у случају Феудвара, на основу података којима се за сада располаже (потврђено постојање субурбане зоне на потесу Тоболица)(Ljuština 2013: 104), може се претпоставити сличан модел насељавања. Досадашња истраживања нису донела ни резултате о некрополи/некрополама на којима су место последњег починка нашли становници Жидовара из било које праисторијске епохе.

Насеље типа тел на Жидовару представља полигон не само за проучавање ватинске културе већ и читаве млађе праисторије на југу Карпатског басена, од раног бронзаног до млађег гвозденог доба. Овај више пута помињани локалитет у атару села Орешац у јужном Банату, налази се на источном рубу Делиблатске пешчаре, али и у близини Вршачког горја. Подједнако удаљен на исток од Карпата, а на југ од Дунава, жидоварски брег доминира над целом околином (Гавела 1952a: 49). Плато приближно елипсоидног облика, уздиже се око 40m изнад долине и има површину од нешто више од 0,5ha. На јужној и источној страни стрмо се спушта ка старом кориту Караша, а приступачан је са западне, и нарочито са северне стране на којој се налази пространа тераса. Тераса је нижа од платоа 8–10m

и у њеном северозападном делу је нека врста прилазне рампе са „вратима” („капијом града”) која воде на плато. Жидовар су миленијумима обликовале ерозивне силе, али су недвојбено и његови гвозденодопски становници у северном и северозападном делу опсежним радовима начинили доњу платформу и правилно издвајање стрмине у њеном подножју. У кишном периоду непосредна околина Жидовара је поплављена и тешко приступачна, што је било још интензивније пре прокопавања канала, када се Караш редовно изливао и плавио велике површине. Жидовар је у прошлости имао изузетан географски и стратешки положај. Са југоистока и истока био је заштићен мочварном долином Караша, док је приступ насељу са запада отежавала пешчара која је до средине XIX века имала одлике непроходне пустиње, с обзиром да је стабилизација песка пошумљавањем и сађењем других типова вегетације почела тек 1818. године. С друге стране, становници Жидовара контролисали су долину Караша, важну природну комуникацију у овом делу Баната (Uzelac 1997: 11–12). Захваљујући свом изузетном положају Жидовар је рано привукао пажњу истраживача, али је до озбиљног помака у истраживању Жидовара дошло тек 1948. године захваљујући Бранку Гавели, професору Филозофског факултета у Београду, и Растку Рашајском, управнику музеја у Вршцу, који су започели археолошка ископавања. Тражећи погодан локалитет за студентску праксу, Б. Гавела се обратио за помоћ Р. Рашајском који му је, имајући у виду раније извештаје о овом локалитету, предложио Жидовар. Предност Жидовара била је и у томе што на њему никад није било ораница, тако да је терен био практично нетакнут. Уследиле су кампање 1948.–1949., 1964.–1967., 1971. и 1977. године. Систематска ископавања обновљена су 1996. године на иницијативу професора Драгослава Срејовића, када су Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду и Народни музеј у Вршцу потписали уговор о реализацији пројекта Систематско археолошко истраживање Жидовара. Циљ пројекта је био да се ископавањима добију подаци о хронологији и стратиграфији овог значајног налазишта (Uzelac 1997: 15; Ljuština 2013: 96–98).

Иако су за познавање бронзаног доба на Жидовару велики значаја имала истраживања Б. Гавеле и материјал који је са њих потекао, а могао је да буде стратификован (cf. Ljuština 2012; Ljuština 2013), посебно су важна истраживања на сектору III (резултати још увек нису публиковани) и стратиграфској сонди 1/1997. Ископавања стратиграфске сонде завршена су 1999. године са дубином од око 6,00m на нивоу 61. откопног слоја, са напоменом да се културни слој пратио до дубине од око 5,50m.

Прилог 29: Жидовар, стратиграфска сонда 1/1997 – вертикална стратиграфија насеља раног и средњег бронзаног доба (Ljuština 2012: Pr. 136)

Стратиграфска сонда 1/1997, постављена је уз рашчишћени урушени северни профил сонде IX/1966, око 10m југозападно од „капије града” и 3 до 5m од северозападне ивице централног платоа. Димензије сонде су у почетку биле 1 x 4m, а подужна страна је била оријентисана у правцу исток-запад, са одступањем од 15 степени источног дела ка југу. Стратиграфска сонда је била прилично уска до нивоа млађег гвозденог доба, а како се профил косо обрушио, њена ширина се повећавала: ширина сонде се на нивоу 4. откопног слоја повећала на 1,70m у источном и 1,20m у западном делу, док је у основи 6. откопног слоја ширина сонде у источном делу око 2,00m, а у остатку сонде и до 2,80m, да би на нивоу слојева ватинске културе досегла од 3 до 4m. Треба истаћи да положај стратиграфске сонде уз велики ископ и обрушени северни профил сонде IX/1966 Б. Гавеле захтева посебан опрез приликом обраде покретног археолошког материјала. Обрада керамичких налаза рађена је по стратиграфским јединицама, што у конкретном случају ипак означава механичке откопне слојеве, чија просечна дебљина износи 10cm, који су накнадно организовани у оквиру културних слојева према издвоје-

ним стамбеним хоризонтима. Обраду материјала са ископавања из 1997. године урадио је М. Јевтић, док су стилско-типолошка и статистичка обрада керамичког материјала из кампања 1998. и 1999. године спроведене у оквиру рада на мојој докторској дисертацији (Ljuština 2012). Материјал из стратума раног и средњег бронзаног доба пронађен је и унутар укупно 13 суперпонираних објеката, препознатих на нивоу подница.

Прилог 30: Жидовар – пехар са карактеристикама хоризонта Жидовар I (Ljuština, Dmitrović 2015: Fig. 4)

У оквиру стратиграфске секвенце раног и средњег бронзаног доба у статиграфској сонди 1/1997 на Жидовару су издвојена четири хоризонта (Прилог 29).

Хоризонт раног бронзаног доба стратиграфски одговара хоризонту Жидовар I (Јовановић, Јевтић 2006). Материјал одговара хоризонту раног бронзаног доба Баната III Ф. Гоглтана (Гоглтан 1996), а карактеришу га: метличасти орнамент, танки барботин, заравњени ободи, дубоке, грубе, блакобиконичне зделе и благо профилисани пехари типа Панчево-Ватрогасни дом. На пехарима може бити присутна декорација изведена организованим ситним убодима, за шта такође постоје аналогije у Панчеву на локалитету Ватрогасни дом (Rašajski, Gačić 1985: T. VII); ранобронзанодопски хоризонт у Панчеву је пред-ватински, као што је случај и са овим најранијим слојем на Жидовару. За разлику од Ватрогасног дома, на Жидовару има довољно индиција да управо овај хоризонт са краја раног бронзаног доба генерише ватинску културу. Потврду представља и стратификовани материјал из истраживачких кампања Б. Гавеле (Прилог 30). У стратиграфској сонди 1/1997 припадају му покретни материјал и објекти (поднице 12 и 13) који су пронађени и истражени од 48. до 56. откопног слоја.

Хоризонт ране фазе ватинске културе (Ватин I) стратиграфски би одговарао раној фази хоризонта Жидовар II (Јовановић, Јевтић 2006) – Жидовар IIa. Надовезује је на претходни хоризонт према формама керамике, али у њему доминирају елементи-детерминанте стила ватинске културе, почевши од широке хоризонталне канелуре, која се појављује и на великим амфорама и на пехарима. Пеха-

Прилог 31: Жидовар – пехар са карактеристикама хоризонта Жидовар Па (Ljuština, Dmitrović 2015: Fig. 5)

Прилог 32: Жидовар – пехар са карактеристикама хоризонта Жидовар Пб (Ljuština, Dmitrović 2015: Fig. 6)

ри већ имају дршке типа *ansa lunata* и четири мала брадавичаста испупчења на трбуху, а такве форме заступљене су и знатном броју и у материјалу из истраживачких кампања Б. Гавеле (Прилог 31). У овом хоризонту појављују се форме заравњених обода. У стратиграфској сонди 1/1997 прати се од објекта са подницом 10 закључно са објектом са подницом 11, и у керамичком материјалу који потиче из откопних слојева 40–45.

Хоризонт класичне фазе ватинске културе (Ватин II) стратиграфски би одговарао класичној развијеној фази хоризонта Жидовар II (Јовановић, Јевтић 2006) – Жидовар Пб. Овај хоризонт на Жидовару носи одлике панчевачко-омољичког стила, са урезаним гирландама, спиралама, волутама, „наочарастим орнаментом” (кружни урези око удубљеног круга), шрафираним троугловима, дршкама типа *ansa lunata*, и даље хоризонтално канелованим амфорама. Стратификовани материјал из истраживачких

кампања Б. Гавеле такође даје одличне примерке са овим стилским карактеристикама (Прилози 32 и 33). Овом хоризонту припадају објекти чији се габарити поклапају, почевши од објекта коме је припадала подница 4 закључно са подницом 9, као и покретни материјал из откопних слојева 30–39. За овај хоризонт се везују налази опредељени као импорт са подручја суседне групе Корнешти-Црвенка.

Хоризонт позне ватинске културе (Ватин III) стратиграфски би одговарао позној фази хоризонта Жидовар II (Јовановић, Јевтић 2006) – Жидовар Пс. Поуздано му припадају: објекат са подницом

1 у 24. откопном слоју, објекат са подницом 2 у 26. откопном слоју и објекат са подницом 3. у 28. откопном слоју. Карактерисан је ватинским формама (и даље дршке типа *ansa lunata*) и декорацијом која је генерисана из ватинске културе, али рађена жљебљењем (гирланде и аркаде на широко разгрнутим ободима, хоризонтални жљебови око јасно издвојене цилиндричне стопе пехара, „наочарасте мотиви” и шрафирани ромбови организовани у метопа), али која се налази у асоцијацији са црноканелованом керамиком. Материјал из сонди Б. Гавеле носи идентичне карактеристике (Прилог 34).

Овакве одлике керамике могу се пратити још 50–70cm у вертикалној стратиграфији, изнад слоја најмлађег ватинског објекта (Ljuština 2013: 101–104). Љ. Буквић је црноканеловану керамику са Жидовара (Bukvić 2000: 121–122, Т. 56/6–11, Т. 57/1–3) довео у везу са културним феноменом Белегиш II-Гава, али се према подацима до којих се тренутно може доћи, не може закључити о постојању директног контакта ових двају културних феномена – касног Ватина и Белегиша II-Гава – у случају локалитета Жидовар. Присуство црноканеловане керамике Гава типа у контексту објекта са доминантном керамиком касноватинског типа може се интерпретирати и на неки други начин. На Жидовару се на првом месту мора рачунати на масивне грађевинске радове који су уследили током друге половине II и у I миленијуму пре нове ере, који су у знатној мери променили физиономију локалитета и пореметили стратиграфски след.

Прилог 33: Жидовар – пехар са карактеристикама хоризонта Жидовар IIb (Ljuština, Dmitrović 2015: Fig. 7)

Прилог 34: Жидовар – пехар са карактеристикама хоризонта Жидовар IIa (Ljuština, Dmitrović 2015: Fig. 8)

О погребној пракси на тлу ватинске културе

Погребна пракса у панонском делу територије ватинске културе готово да је непозната. Са прилично великом поузданошћу може се рећи једино да у тој регији не би требало очекивати сахране под тумулима. Није извесно да ли је стандардна погребна пракса подразумевала инхумирање покојника или спаљивање његових телесних остатака, с обзиром да располажемо само појединачним сахранама. Уосталом, избор да ли да се тело након смрти скелетно сахрани или кремира представља ситуацију са којом се људи ретко суочавају; погребна пракса је нормално повезана са дуготрајним традицијама и праксама од којих се не одступа, чије оригинално значење можда није видљиво учесницима у погребним ритуалима. Ствари се изводе на одређен начин, зато што је запамћено да се увек тако ради, и то их чини исправним. То је морална традиција – радње су оправдане прошлим праксама. Па ипак, погребна пракса се мења, и на том месту девијантне праксе морају да буду оправдане, објашњене, размотрене и уговорене (Rebay-Salisbury 2012: 15). У случају сахрана приписаних индивидуама из културног миљеа ватинске културе, није могуће закључити да ли су у питању нормалне, стандардизоване сахране, или смо заправо суочени са изузецима. Уколико се као очекивано узме скелетно сахрањивање, нужно је размотрити промену од ихумације до кремације која карактерише популације белегишке културе, у чијој генези важну улогу има ватинска култура. Отворено је питање како је таква промена могла бити повезана са веровањима. Под веровањима се не мора обавезно мислити на религију у формализованом смислу. Може се мислити на веровања о телу, смрти и животу након смрти. Веровања се граде у комуникацији и одигравају у друштву, одражавајући како људи размишљају о свету и како га чине схватљивим на сопствени начин, тежећи реду и расуђујући о аспектима живота који су изнад њихове контроле. Веровања не морају бити повезана и доследна, а могуће је задржати међусобно сукобљена веровања – са околностима које одређују којим веровањима ће бити дата предност у датом времену (Rebay-Salisbury 2012: 15). Ако се прихвати овакав концепт, оставља се отворена могућност за обе врсте третмана тела покојника код носилаца ватинске културе.

Пример ватинске сахране може се пронаћи на локалитету Стубарлија у Мошорину у јужној Бачкој. Ова некропола из доњег Потисја налази се на североисточном рубу Тителске лесне заравни, око 800m источно од насеобинског локалитета Феудвар. Некропола је укопана у благо заталасан терен, између два сурдука. Захваљујући доминантном положају у пејзажу, овај потес је у старијој археолошкој литератури

Прилог 35: Скелетни гроб 2 са локалитета Стубарлија (Medović 2007: 13)

био познат под називом Чот. Процењено је да се некропола простире на површини од око 15ha (Medović 2007: 5, 7). Скелетни гроб 2 (Прилог 35) (Medović 2007: 13; Ljuština, Dmitrović 2015: Fig. 14) најстарији је гроб у средњебронзанодопској некрополи на Стубарлији. Он представља и целину која повезује два културна хоризонта унутар ње – хоризонт који припада ватинској култури и хоризонт културе инкрустоване керамике типа Серемле (Szeremle). У гробном инвентару налазила су се два керамичка суда, од којих је један П. Медовић (Medović 2007: 59) определио у касну ватинску културу, а други у рану фазу инкрустоване керамике средњег бронзаног доба.

Покојник у скелетном гробу 2 лежи директно на лесној подлози, на левом боку, са ногама савијеним у коленима. Скелетни остаци слабо су очувани, а оштећени су и орањем. Покојник је преминуо са 20–25 година. Пол није могао бити утврђен. Гроб је био оријентисан северозапад-југоисток, са главом на северозападу. Укупна дужина

очуваног дела скелета је 1m. Око 25cm западно од лобање нађен је бочно положен керамички суд, са ободом окренутим ка лобањи (суд бр. 1 на Прилогу 35 – једноуха шоља смеђе боје, добро углачана, са утиснутом декорацијом и белом инкрустацијом). У близини стопала (премда стопало и доњи део костију ноге недостају) налазила се још једна посуда – пехар, такође бочно положен, са ободом ка северу (бр. 2 на Прилогу 35 – благо оштећен двоухи пехар, добро печен и углачан, смеђе боје). Оштећена и фрагментована бронзана игла нађена је у зони испред грудног коша (бр. 3 на Прилогу 35 – бронзана игла веома оштећена пагином; оба краја недостају и стога се не знају ни њена дужина, ни облик главе). Сви гробни прилози, као и сачувани делови скелета, лежали су у истој равни (Medović 2007: 12).

Пошто је гроб 2 пронађен у северном делу некрополе, знатно даље од зоне са средњебронзанодопским урнама, П. Медовић (Medović 2007: 59) је био склон да овај гроб припише делу некрополе који су формирали становници насеља ватинске културе на Феудвару. Не постоји директан доказ за то, с обзиром да је тај део некрополе остао неистражен. Мала сонда III у којој је пронађен скелетни број 2 показала је да је знатан део некрополе био уништен ерозијом. Није могуће са сигурношћу рећи да ли је било више сличних или старијих ватинских гробова. П. Медовић (Medović 2007: 59–60) је хронолошки атрибуирао гроб 2 у почетак средњег бронзаног доба Војводине, Vz B1 П. Рајнекеа (Ljuština, Dmitrović 2015: 42–43).

Нов и веома занимљив прилог познавању погребних обичаја носилаца ватинске културе стигао је захваљујући заштитним истраживањима локалитета Гомолава током 2017. и 2018. године. Археолошки локалитет Гомолава–некропола, на ком су вршена ова заштитна истраживања, представља јединствену целину са тел налазиштем Гомолава и његов продужетак према североистоку. Оба локалитета су смештена на левој обали реке Саве и периферном делу насеља Хртковци (Лучић 2019: 9). Нова истраживања помогла су допуни знања о обиму простирања римске некрополе III и IV века, али је на истом простору пронађен и усамљени дечији гроб, који је на основу налаза керамичке шоље поред скелета опредељен у средње бронзано доба. На подручју читаве некрополе изузетно је заступљен материјал из касног и средњег бронзаног доба, како у откопним слојевима, испунама ровова, тако и затвореним целинама и укопима, што сведочи о величини насеља из овог периода (Лучић 2019: 15–16).

Током заштитних археолошких истраживања спроведених на локалитету Гомолава–некропола, 2017. године је откривен усамљени гроб бебе из бронзаног доба. Беба је била положена на бок, са главом

на западној страни, лицем ка северу. У пределу поред карлице налазила се мала керамичка шоља, захваљујући којој је гроб приписан ватинској култури и времену око 2000. г. п. н. е. Дршка на шољи била је поломљена и посуда је рестаурирана. Антрополошке анализе су показале да је покојник била беба која је умрла убрзо након рођења. Када је у питању узрок смрти, утврђено је да се на костима налазе трагови инфекције, која се развила још у току феталног развоја, на основу чега се може закључити да је болест пренета на бебу са оболеле мајке. У непосредној околини овог гроба откривени су различити укопи из бронзаног и гвозденог доба, али ту није било других гробова. Тај податак говори у прилог томе да ово новорођенче није било сахрањено на некрополи (Баљ 2019: 24). Гроб са Гомолаве не омогућава формирање јасније слике о стандардној погребној пракси носилаца ватинске културе, већ пре указује на могућност да сахране деце код ових популација заслужују посебан третман. Задатак за будућа истраживања треба да буде провера ове претпоставке, али пре свега откривање локалитета за које ће моћи да се тврди да представљају уобичајене ватинске некрополе. Уз довољно истраживачке среће, овакви локалитети би допринели осветљавању многих аспеката познавања ватинске културе, међу којима и процеса њеног формирања. Подаци до којих би се дошло захваљујући специјалистичким анализама сахрана помогли би да се превазиђу ограничења која има насеобинска археологија.

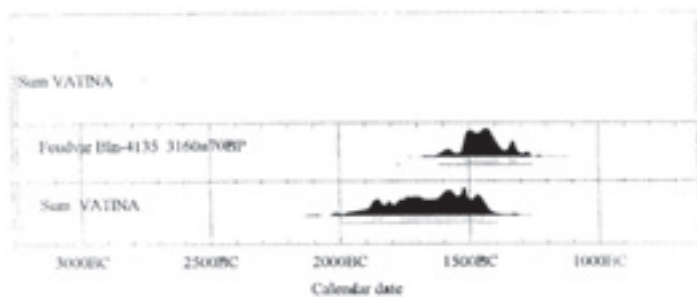
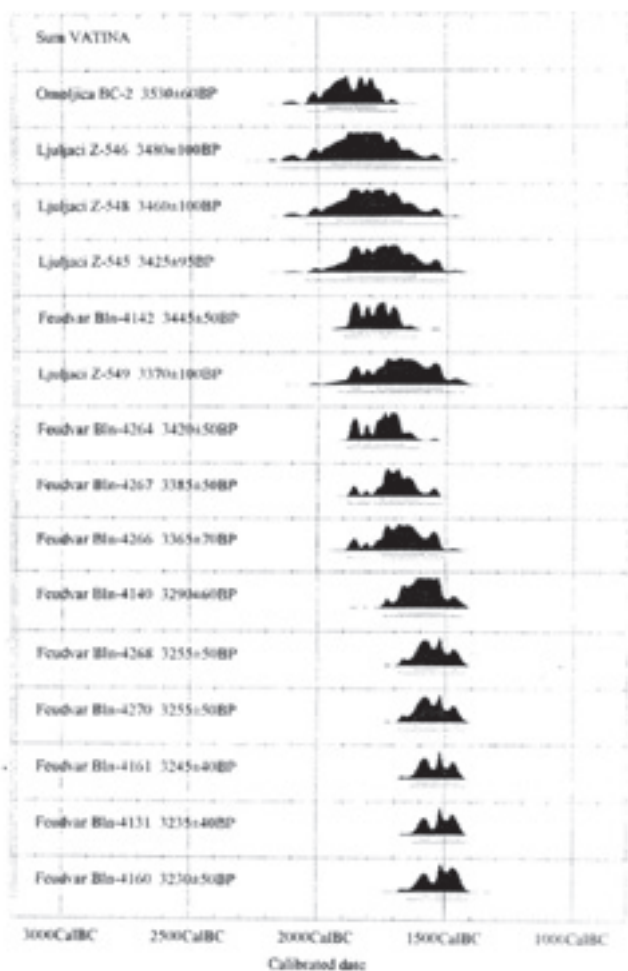
Консолидација хронолошког опредељења ватинске културе

Последња синтеза о бронзаном добу западног Балкана публикована је у четвртном тому „Праисторије југославенских земаља” (1983) и даје општу хронолошку поделу на рано, средње и касно бронзано доба, синхронизовану са централноевропским хронолошким системом према Рајнекеу и његовим следбеницима (рано бронзано доба: Vz A1–2 (3), средње бронзано доба: Vz B1–C2, касно бронзано доба Vz D, Ha A1– Ha B1–2 (3)). Важно је напоменути да је у хронолошком систему М. Гарашанина за Србију фазе Ha A–Ha припадају фази I гвозденог доба (Гарашанин 1973: 404). Хронолошки систем Б. Хензела (Hänsel 1968) за Карпатски басен такође мора бити поменут. Он детаљније дели поједине фазе бронзаног доба (раноподунавска I–III, средњеподунавска I–III, касноподунавска I–II, у смислу минојских и хеладских хронолошких периода), на тај начин стварајући корела-

цију између хронолошких система за централну Европу и бронзано доба Егеје. Ови радови су сада прилично стари, а у међувремену је публикована серија нових студија, које обезбеђују значајне додатне информације. Уз то, треба приметити да су се за апсолутно датовање појединих хронолошких фаза бронзаног доба, а посебно за рано бронзано доба, појавиле знатне промене као резултат напретка у методама датовања, посебно радиокарбонских и дендрохронолошких датума (Teržan 2013: 839). О предложеним решењима за питања хронологије различитих регија југоисточне Европе било је говора у поглављу *Средње бронзано доба – њроцваић у југоисточној Европи*.

На мапи која представља културни миље фазе II раног бронзаног доба и положај групе Чепел културе звонастих пехара, А. Ендреди издвојила је и територију насељену носиоцима ране фазе ватинске културе (Endrődi 2013: 694, Fig. 1). Рана фаза ватинске културе (утисак је да би у овом случају под раном фазом ватинске културе пре требало подразумевати хоризонт који јој претходи, из ког генерише ватинска култура у ужем смислу – прим. МЉ) била би синхрона суседној култури Белотић-Бела Црква на југозападу, II фази културе Шомођвар-Винковци на северозападу и моришкој култури на северу. Овакав став је у сагласју са традиционалним мишљењем мађарских археолога (cf. Bóna 1994: 17; Ecsedy 1994), који класичну ватинску културу сврставају у другу фазу средњег бронзаног доба, доводећи је увезу са културама Ђулавашанд (Gyulavarsánd) I и II, Мориш (фазе Перјамош-Серег (Perjámos-Szöreg) и Перјамош/Серег-Герјен (Perjámos/Szöreg-Gerjen)), Ваћа (Vatya) I-III, Физешабоњ (Füzesabony) II-III, касним фазама Хатвана и трансданубијским културама са инкрустованом керамиком. Мишљење је Ј. Шимић (Šimić 2000: 92–99) да на просторе ватинске културе јужнотрансданубијска инкрустована керамика стиже најраније у фази Bz A2, а траје све до фазе Bz B2. Став румунских археолога закључно са крајем XX века (Gogăltan 1996: 46–47; Gumă 1997: 116–125; Gogăltan 1999a) био је да ватинска култура представља прву фазу средњег бронзаног доба, која у румунском Банату представља тек периферну појаву, с обзиром на издвојену културу Корнешти-Црвенка. За културу Корнешти-Црвенка супстрат представља група Горнеа-Орлешти; према Ф. Гогалтану ова група се везује за фазу рано бронзано доба III и синхрона је са I фазом моришке културе у северном Банату.

Алтернативни концепт Ф. Гогалтан је понудио у свом раду из 2004. године. На том месту, овај аутор је закључио да смештање ватинске културе само у средње бронзано доба представља одговор на чињенично стање на ватинским локалитетима, што претпоставља прилагођавање заједница на природно окружење које је претрпело

Прилог 36: Радиокарбонски датуми за ватинску културу (Gogåltan 1999a: Pl. 16, 17)

извесне измене у односу на претходни, а било је различито чак и ако се упореди са периодом који је уследио. Рано бронзано доба у Банату означено је културама Мако-Косихи-Чака, Шомођвар-Винковци, налазима типа Снпетру Ђерман-Панчево Ватрогасни дом, културом Мориш I и групом Горнеа-Орлешти. Коначно, радиокарбонски датуми са Феудвара, Љуљака и Омољице (Gogâltan 1999a: Pl. 16, 17) (Прилог 36), или они са других локалитета из Карпатског басена, али који припадају другим културама (Моришка, Отомани-Физешабоњ, Витенберг) које су успоставиле везе са ватинским окружењем, сугеришу апсолутну хронологију. Калибрација ових датума ватинску културу смешта *grosso modo* у прву половину II миленијума пре нове ере (Gogâltan 2004: 133–134).

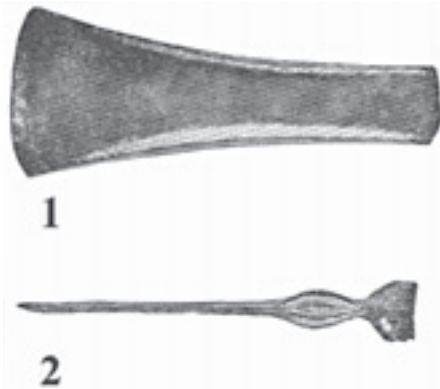
Када је у питању периодизација ватинске културе, изведена на основу вертикалне стратиграфије насеља, чини се одговарајућом трипартитна подела предложена од стране Ф. Гоглтана (Gogâltan 2004). Овај аутор сугерише коришћење трипартитне релативне хронологије: средње бронзано доба I, II и III. Аналогно томе, ватинска култура прошла је кроз фазе I, II и III (рана, класична или фаза процвата, и позна). Гоглтан је за основу узео вертикалностратиграфску ситуацију на локалитетима Фоени-Гомила Лупулуи, Феудвар и Љуљаци, али такође и у неким металним налазима (Gogâltan 2004: 133–134). Игле са махунастом главом (Hülsekopfnadel) генерално припадају млађој фази раног бронзаног доба. Игла са махунастом главом нађена у слоју ватинске културе на Гомолави не може бити ранија од почетка средњег бронзаног доба (Vasić 2003: 15–16). Игла са крилцима (Flugelkopfnadel) (Прилог 37/2) са локалитета Попов салаш припада варијанти 1. Варијанта 1 је најстарија и не може се датовати раније од средњег бронзаног доба. Примерак са Поповог салаша је нешто млађи и припада хоризонту Косидер. Бодез и секира са повијеним ивицама (Randleistenbeil) (Прилог 37/1) који су нађени заједно са овом иглом, имају паралеле са оставом II из Дуноујварош-Косидерпадлаша (Dunaújváros-Kosziderpadlás). Игла са крилцима са Гомолаве је веома оштећена, али се вероватно може сврстати у млађу варијанту 2 (Vasić 2003: 18–19).

Вертикална стратиграфија на Жидовару донела је потврду периодизације Ф. Гоглтана. Након хоризонта раног бронзаног доба, уследила су издвојена три хоризонта насељавања носилаца ватинске културе. Промене у керамичком стилу и импорту материјала из других регионалних група ватинске културе омогућили су да се ове појаве јасно издвоје у вертикалној стратиграфији. Услед недостатка озбиљне серије поузданих радиокарбонских датума и недовољно добре очуваности бронзаних предмета, није било могуће прецизно апсолутнохронолошко позиционирање налаза са Жидовара. Судећи

према претходно изнетом, са великом вероватноћом може се очекивати да су насеља ватинске културе сукцесивно трајала током прве половине II миленијума п. н. е. Масивни рушевински депозити нагомилавали су се неједнаком брзином и интензитетом, с обзиром да је већина истражених објеката страдала у пожару и могла бити обновљена током само неколико генерација.

Под условом да се усвоје принципи апсолутне хронологије засновани на постојећим калибрираним радиокарбонским датумима и релативна хронологија за ватинску

културу, по којој се њено трајање везује за средње бронзано доба и пролази кроз три фазе развоја, како је то предложио Ф. Гоглтан (Gogåltan 2004), постојала би солидна база за стварање заједничког хронолошког језика за бронзано доба Карпатског басена (Ljuština 2012: 172–180). Нова истраживачка етапа, са фокусом на специфичним истраживачким питањима унутар ширих научних пројеката као што су *Динамика економије узгоја биљака у друштвима у прошлости* (*Dynamics of Plant Economies in Ancient Societies* који се спроводи на Institute of Prehistoric and Protohistoric Archaeology, Kiel, Germany, под руководством Prof. Dr Wiebke Kirleis) или *Инџеракције-Трансмисија-Трансформација: везе на велике удаљености у бакарном и бронзаном добу Централној Балкана* (*Interactions-Transmission-Transformation: Long-distance connections in Copper and Bronze Age of the Central Balkans THE FLOW* који се у оквиру програма Идеје Фонда за науку Републике Србије спроводи на Археолошком институту у Београду, Институту за нуклеарне науке Винча и Филозофском факултету Универзитета у Београду, под руководством др Александра Булатовића) резултира и новим радиокарбонским датумима који оснажују поставке са почетка XXI века. У најскоријој будућности очекује се публикација датума са Жидовара који се везују управо за стратиграфску секвенцу ватинске културе, а предстоји и методолошки корак који ће анализама керамичких израђевина учврстити потврде интеррегионалних контаката популација средњег бронзаног доба.

Прилог 37: Бронзани предмети са насеља ватинске културе на локалитету Попов салаш у Каћу: 1 – секира са повијеним ивицама; 2 – игла са крилцима (Tasić 1974: sl. 166a, 166b)

На моравској трансверзали. Ватинска култура и група Бубањ-Хум IV-Љуљаци

Захваљујући истраживањима у уском појасу уз десну обалу Дунава у области Београдских става, данас се може закључити да Дунав није представљао препреку за насељавање носилаца ватинске културе на Балкану. Тај појас насељавања није широк, те се поставило питање насељности унутрашњих зона. Вративши се само један корак уназад у истраживању, до радова истраживача са почетка XXI века (Ihde 2001; Gogåltan 2004), још увек се могла приметити неспремност да се материјална култура популација које су током средњег бронзаног доба насељавале северни део Балканског полуострва у потпуности издвоји из оквира развоја ватинске културе. Терминолошка, али и суштинска решења биле су моравска и западносрпска група ватинске културе. Један од узрока ових компромисних решења може се наћи у чињеници да су тада од великог значаја били ставови М. Стојића, научника који је свој истраживачки век везао за ову регију. Важно је поменути да је М. Стојић (Stojić 1998b; Стојић, Чађеновић 2006) за Поморавље формирао другачији систем за бронзано доба, уводећи термин култура двоухих пехара за иницијалну фазу раног бронзаног доба, након које следе винковачка, а затим фазе I и II протоватинске групе. Материјал средњег бронзаног доба определио је у ватинску културу.

Моравска група ватинске културе?

Моравску групу К. Иде (Ihde 2001: 362–366) везао је за средње Поморавље и као карактеристичне издвојио само здепасте пехаре, без орнаментике, од којих неки имају ободе засечене код дршки, а западносрпску, или групу Мојсиње-Добрача определио у западну Србију и издвајао тзв. барокне форме пехара и амфора. Овакав став износи и Ф. Гоглтан (Gogåltan 2004: 133–134). Да културни ентитет везан са ватинском културом на територији западне Србије представља нешто суштински различито од ватинске културе у ужем смислу, препознао је већ М. Гарашанин (Гарашанин М. 1973), користећи назив западносрпска варијанта.

Специфичност материјалне културе са локалитета из ових регија превазилази оквире регионалних група унутар истог културног феномена. Ватинска култура би стога пре требало да буде посматрана као култура чији се одјек снажно осетио у овим суседним регијама. О снази тог одјека и карактеру интеркултурних релација може се дебатовати из различитих визура. База за досадашње дебате био је керамички стил.

Керамички материјал са одликама моравске групе пронађен је на подунавским локалитетима Пожаравац-Живинарска фарма (Стојић, Јацановић 2008: 229) и Забрега-Томин гроб (Стојић, Јацановић 2008: 318), у зони која је карактерисана локалитетима опредељеним у панчевачко-омољичку регионалну групу. На локалитету Крављи До-Извор (Стојић, Јацановић 2008: 169), уз материјал панчевачко-омољичке регионалне групе ватинске културе препознати су и елементи параћинске културе. У селу Винци, на локалитету Жуто Брдо, епонимном за жутобрдску културу, помињу се и налази керамике ватинске културе (Стојић, Јацановић 2008: 310). Са доста поузданости може се рећи да је овај материјал препознат као импорт у културну средину различиту од оне из које је потекао.

У прилог претходно изнетој интерпретацији присуства керамике ватинског стила на локалитетима на десној обали Дунава иду и налази са локалитета Рит и Над Клепечком у Виминацијуму. Према истраживачима ових локалитета са ранобронзанодопским стратумом, керамика са стилским и типолошким одликама група Бубањ-Хум III и Мокрин-Периам-Пећка налажена је у затвореним целинама (Bulatović et al. 2019: 63, Т. 1/11, Т. 2/12; Bulatović 2021: 142; Каруран et al. 2019, 99, Т. 4/14, Т. 5/1–4, Т. 7/18). Она указује на интеррегионалне контакте, али не показује карактеристике из којих би у некој наредној развојној фази генерисао ватински стил. О материјалу са територије античког Виминацијума биће још говора у наставку текста.

Носиоци групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци као суседи ватинске културе

Са радовима А. Булатовића и Ј. Станковског (Bulatović 2011; Булатовић, Станковски 2012) отпочиње фаза када се истраживачи са више аргумената одлучују да раздвоје културни развој југа Панонске низије од манифестације средњег бронзаног доба централног Балкана. Уместо компромисне моравске групе, задржане унутар оквира ватинске културе, они издвајају културу Бубањ-Хум IV-Љуљаци.

Препознавање стила и културних интеракција кроз керамички материјал

Као основну детерминанту групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци А. Булатовић и Ј. Станковски (Булатовић, Станковски 2012: 241, 260, 343, Т. 14) узимају пехаре типа VI, односно здепасте биконичне пехаре са лепезасто моделованим ободом (или како их данас дефинише А. Булатовић (Bulatović 2021) – двоухе пехаре са трапезоидним ободом), које називају пехари типа Љуљаци и издвајају као један од најкарактеристичнијих елемената средњег бронзаног доба централног Балкана. Исте пехаре К. Иде (Ihde 2001) користи за издвајање моравске групе ватинске културе. И претходна генерација истраживача препознала је важност овог типа посуда. Овакве пехаре М. Богдановић (Богдановић 1986) је опредељивао као индикаторе и препознатиљиве елементе прото-ватинске керамичке продукције, док је М. Стојић сугерисао да такве посуде припадају ватинској култури (Стојић 1998а; Стојић 1998b). Н. Тасић и Н. Н. Тасић издвојили су ове налазе у посебну групу Љуљаци I (Tasić N. N., Tasić N. 2003: 98).

А. Булатовић и Ј. Станковски јасно прате генезу овог типа пехара, који је карактеристичан и поуздано препознатљив у керамичком корпусу средњег бронзаног доба у басену Јужне Мораве. Пехари типа Љуљаци претежно се јављају на локалитетима у доњем току Јужне Мораве, Тимочкој Крајини, басенима Велике Мораве и Западне Мораве, као и у Шумадији. Они су као појединачни налази констатовани и у делу Подунавља, од ушћа Тамиша до Ђердапске клисуре, а спорадично су евидентирани и у Потисју, односно Поморишју (Булатовић, Станковски 2012: 337), чак и у Трансданубији (Bulatović 2021). На жалост, лепо очуван пехар типа Љуљаци са Жидовара (Прилог 38) потиче из насуте земље, тако да нема стратиграфски значај. Увидом у непубликовани материјал са овог локалитета дошло се до закључка да овај пехар није усамљен налаз.

Прилог 38: Пехар типа Љуљаци са Жидовара (Ljuština, Dmitrović 2015: Fig. 15)

Највећа концентрација пехара типа Љуљаци уочена је на територији која је у претходном периоду припадала култури Бубањ-Хум III. Основну карактеристику те групе чинили су пехари са две дршке који по облику веома подсећају на пехаре типа Љуљаци, с том разликом што тип Љуљаци има биконичну профилацију, понекад пластичне наставке на врховима дршки, и лепезаст обод (тј. обод зарезан на месту где

почињу дршке, и понекад мало извучен на месту зареза). Обод може бити овако моделован и само са једне стране посуде, што даје изглед изливника (Булатовић, Станковски 2012: 337).

Стратиграфска потврда да се у Поморишју пехари типа Љуљаци налазе у слоју испод хоризонта ватинске културе, а изнад хоризонта моришке културе раног бронзаног доба, која је нађена на локалитету Пећка (Gimbutas 1965: Fig. 120) и коју наводе Булатовић и Станковски (Булатовић, Станковски 2012: 337–339), делује поједностављено, с обзиром на изузетну комплексност међусобних релација које су моришка и ватинска култура имале током дужег временског периода. Међусобним односима моришке и ватинске културе мора се приступити са великом деликатношћу; хоризонт дефинисан као припадајући ватинској култури на епонимном локалитету културе Мокрин-Периам-Пећка ипак премашује поимање и најинтензивнијих контаката. У овом случају се ради о присуству једног од елемената који чине тзв. барокну, касну фазу у развоју керамичког стила моришке културе (Soroceanu 1982: 359, Abb. 1/1; O'Shea 1991: 99), на којој су препознатљиви утицаји с југа. Осим тога, на локалитету Пећка-Шанцул Маре (Pecica-Șanțul Mare) соларни симболи заузимају важно место у орнаментици и почињу да се појављују у касним слојевима, када су осетни утицаји култура Отомани, Витенберг и Ватин (Soroceanu 1982: 358–359). О интеракцијама севера и југа сведочи материјал који публикује Т. Сороччану: керамика са канелованим орнаментом изведеним у истом маниру као и материјал са Феудвара (Soroceanu 1982: Abb. 1/7, 8 и 2/1, 5), као што је случај са барокном зделом са шпицасто извученим врховима обода, на четири места (Soroceanu 1982: Abb. 1/1), керамичким сточићима (Soroceanu 1982:

Abb. 1/11, 12) или трбушастом амфорицом и одговарајућим поклопцем са орнаментима у стилу Корнешти-Црвенка (Sogoseanu 1982: Abb. 1/9, 10).

Много је важније запажање да се на локалитету Љуљаци-Милића брдо пехари типа Љуљаци јављају у свим хоризонтима, с тим што су у најмлађем хоризонту са њима констатовани налази развијене ватинске културе (Булатовић, Станковски 2012: 337–339). У типологији М. Богдановића (Богдановић 1986: 61) овај тип пехара препознаје се као лончић типа А1, који се заиста појављује у свим слојевима (Љуљаци I-III). Стратиграфија Љуљака, у којој се тзв. ватинска керамика појављује у малом броју у хоризонту II и нешто више у хоризонту III, указује да се аутохтоне форме јављају у свим хоризонтима, док је тзв. ватинска керамика спорадична и млађа од почетка насељавања локалитета у фази I (Vulatović 2021: 138–140).

А. Булатовић и Ј. Станковски допуштају могућност да пехари типа Љуљаци утичу на стварање ватинских керамичких форми, нарочито ромбично моделованих обода. У басену Велике Мораве материјал ватинске културе се своди на спорадичне керамичке налазе, док у басену Јужне Мораве и Западне Мораве (осим неколико налаза из Остре) типична раскошно орнаментисана керамика из развијене фазе ватинске културе није забележена (Булатовић, Станковски 2012: 339).

Став да се на северу од Саве и Дунава хоризонт са пехарима типа Љуљаци може називати протоватинским, али да се на југу, где нема трагова развијене ватинске културе, оваква терминологија третира као потпуно неоправдана (Булатовић, Станковски 2012: 339, 343), може се прихватити само уз прецизирање. На северу од Саве и Дунава ови пехари могу бити нађени у протоватинском хоризонту, али они сами не би се могли назвати протоватинским, с обзиром да не генеришу форме ватинске, већ културе Бубањ-Хум IV-Љуљаци.

Једина јасна веза ватинске културе северно од Саве и Дунава и средњег бронзаног доба у јужноморавском басену јесу пехари типа Љуљаци, за које је установљено да се претежно на периферији ватинске културе срећу пре ватинске керамике или у њеном најстаријем хоризонту, а нема их у развијеној или позној фази ватинске културе. Имајући у виду да су у Поморављу евидентирани само спорадични налази ватинске културе из развојене фазе (и то већином на северу), закључено је да то није довољан разлог за прихватање ватинске културе у Поморављу, поготово када се узме у обзир њен карактеристични орнаментални стил северно од Саве и Дунава, који у басену

Јужне Мораве није забележен ни у једном случају (Булатовић, Станковски 2012: 343).

Занимљиво је упоредити и ситуацију из Понишавља. Као пример се може узети вишеслојни локалитет Поље у селу Глоговац, у општини Бела Паланка (Лазих, Љуштина 2017). У керамичком корпусу важно место заузима материјал из средњег бронзаног доба. Чести су масивни лонци са језичастим дршкама, украшени низовима кружних удубљења и са засеченим ободима (Лазих, Љуштина 2017: Т. II/11), затим лонци са пластичним тракама испод обода, као и саџаци (Лазих, Љуштина 2017: Т. III/7; Т. XV/2, 7; Т. XVI/4, 8). Амфоре су крушколико заобљене, са задебљаним и заравњеним ободом (Лазих, Љуштина 2017: Т. XII/6; Т. XVI/7). Код здела, најчешће су оне благо разгрнутих обода и заобљеног тела (Лазих, Љуштина 2017: Т. VII/5; Т. XV/9; Т. XVI/1, 6). У традицији раног бронзаног доба рађене су зделе благобиконичне профилације, са тракастим дршкама угнутим по средини (Лазих, Љуштина 2017: Т. VI/2). Специфично моделовање дршки овог типа дубоких здела несумњиво их опредељује у средње бронзано доба, када је локална керамичка производња под видним утицајем керамичког стила ватинске културе из српског Подунавља. Иако се Понишавље не може прихвати као територија распрострањања ватинске културе (Љуштина 2011: 108–109; Булатовић, Станковски 2012: 339, 343), за горепоменути средњебронзанодопски материјал са локалитета Поље у Глоговцу могу се наћи аналогije и на матичној територији ватинске културе (cf. Љуштина 2012). Посматрајући локални развој керамичког стила, насеље у Глоговцу могло би се прикључити територији распрострањања културне групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци, за шта се најинструктивнијим чине налази пехара типа VI или Љуљаци (Т. IX/8) према типологији А. Булатовића и Ј. Станковског (Булатовић, Станковски 2012; Лазих, Љуштина 2017: 134).

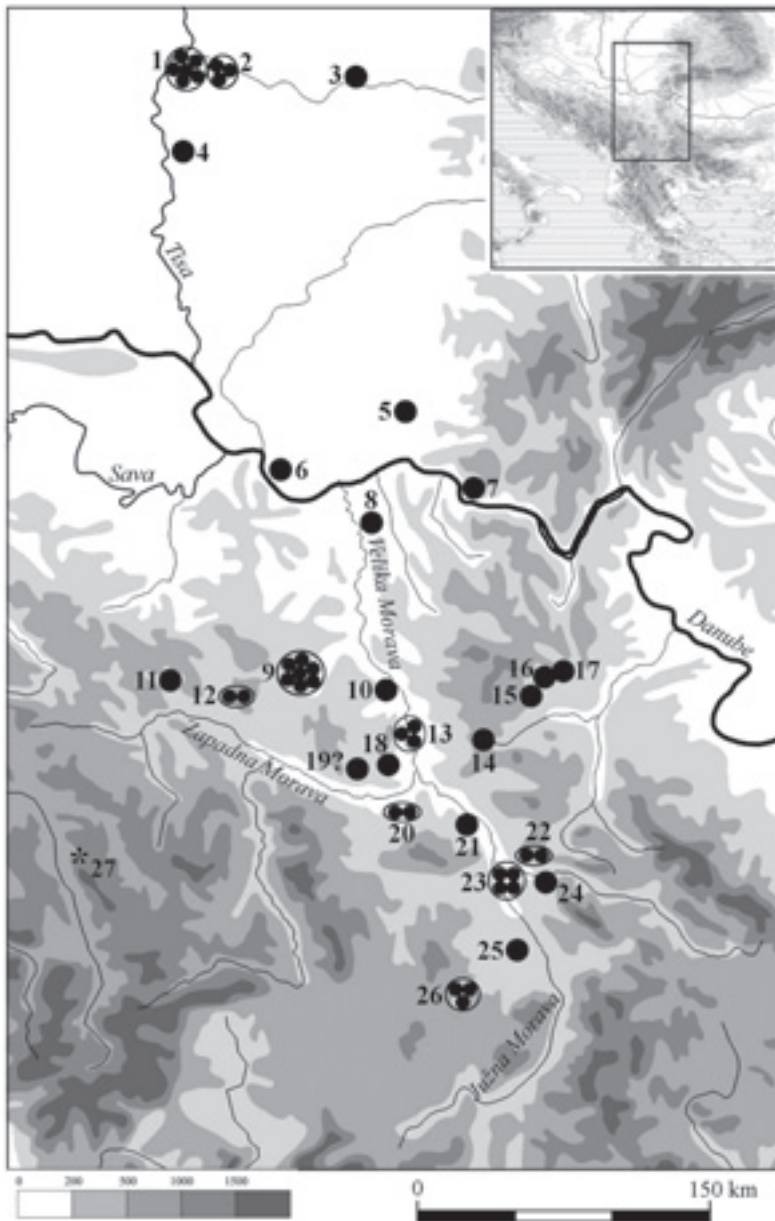
Постоје и други индикатори који иду у прилог издвајању посебне културе средњег бронзаног доба на територији јужно од Саве и Дунава, и који истовремено говоре против централнобалканског порекла ватинске културе. Један од њих је чињеница да се на Љуљацима чунасте посуде појављују тек у трећој фази развоја насеља (Богдановић 1986: 65), тј. у време када су присутне и карактеристике чистијег керамичког стила ватинске културе. М. Богдановић истиче да стилским и типолошким променама на керамици из хоризонта Љуљаци III даје посебан печат управо појава чунастих посуда (Ф1 и Ф2 према Богдановићевој типологији). То су посуде јединствене

форме, за које је тешко наћи непосредне везе у керамичкој продукцији Љуљака. Чунасте посуде немају своје прототипове и добија се утисак да су се појавиле изненада и спонтано (Богдановић 1986: 65). Овај тип посуда, чест и на локалитетима других синхроних бронзано-допских култура Карпатског басена (cf. на налазиштима култура Ђулаваршанд (Gyulavarsánd) и Физешабоњ (Füzesabony): Bóna 1975: T. 142/7, 11, 242/7; Csányi, Tárnoki 1994: 190, 193, kat. 178, 205, 206; у оквиру културе Хатван: Csányi, Tárnoki 1994: 140, kat. 187), у Шумедију је стигао из Паноније заједно са већ формираним ватинским орнаменталним стилем.

А. Булатовић се у свом скорашњем раду (Bulatović 2021) вратио проблематици двоухих пехара са трапезоидним ободом и културне групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци. Овај специфични тип пехара сврстао је у ритуалне или култне, додуше без јасне аргументације зашто то чини. Контексти из ког потичу јесу разноврсни, али се не наводи зашто их није могуће повезати са неком од стандардних улога керамичких посуда. Ови пехари могу бити биконични или лоптасти, различитих пропорција, боје, декорације и других производних карактеристика. Једини заједнички елемент за све ове пехаре су две дршке и два моделована трапезоидна испупчења, постављена на супротним странама обода, између дршки. Та испупчења су углавном у облику обрнутих трапезоида са конкавним бочним страма и базом повезаном са ободом (Bulatović 2021: 121–122).

Анализирајући мапу са дистрибуцијом пехара са трапезоидним ободом (Прилог 39), примећено је да је овај тип посуде распрострањен на широкој територији од Панонске низије до планинске области јужног дела централног Балкана, и од Тимочког басена до Западног Поморавља (Bulatović 2021: 129, Fig. 1). Булатовић није узео у обзир налазе из Полимља, где се на локалитету Јабука, Савин лакат биконични пехари са трапезоидно моделованим ободом (Прилог 40) јављају као гробни инвентар у некрополи под тумулима (Лазих 2007: 131, T. IV/1). У складу са тим, Полимље би представљало зону максималног распрострањања оваквог типа керамике ка југозападу.

Ова територија покрива готово 75000 km², иако не представља компактну зону, с обзиром да је празан простор, без иједног налаза овог конкретног типа посуда, констатован између ушћа Саве у Дунав и централне Паноније. Занимљиво је да је најсевернији налаз оваквих пехара из Пакоздвара (Pákozdvár) у близини језера Балатон у Панонији око 150km удаљен од области у којој су ови пехари регистровани у знатном броју (ушће Мориша у Тису)(Bulatović 2021:

Прилог 39: Мапа са дистрибуцијом пехара са трапезоидним ободом – 1. Срег, Сегедин; 2. Деска А, Сегедин; 3. Пећика, Арад; 4. Чока, Сента; 5. Жидовар, Вршац; 6. Омољица, Панчево; 7. Молдова Веке; 8. Пожаревац; 9. Љуљаци, Крагујевац; 10. Светозарево; 11. Горња Горевница, Чачак; 12. Остра, Чачак; 13. Параћин; 14. Лешје, Параћин; 15. Подгорац, Бор; 16. Трњане, Бор; 17. Кучајна, Бор; 18. Орашје, Крушевац; 19. Пољна, Крушевац; 20. Лазарев град, Крушевац; 21. Витковац, Алексинац; 22. Велика Хумска Чука, Ниш; 23. Бубањ, Ниш; 24. Медијана, Ниш; 25. Каштавар, Лесковац; 26. Штулац, Лебане; *27. Јабука, Пријепоље (модификовано према: Bulatović 2021: 131, Fig. 1)

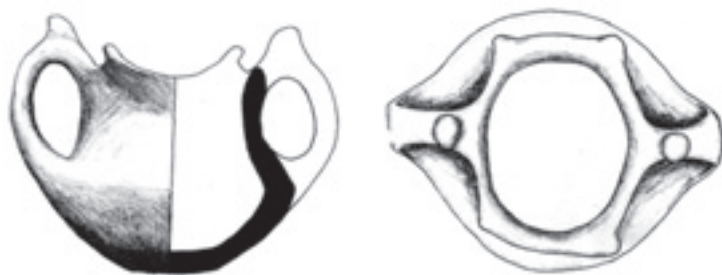

Прилог 40: Керамички пехар из гроба бр. 6 у основи тумула са локалитета Јабука, Савин лакат (Лазих 2007: Т. IV/1а-б)

129, Fig. 1/1–3 са литературом). Ова раздаљина не би деловала неса-
владиво, да се између језера Веленце, код ког се заправо налази ло-
калитет Пакоздар, и ушћа Мориша у Тису код Сегедина не налази
Дунав, који се ни данас не може прећи на сваком месту.

Осим усамљеног налаза пехара из Пакоздвара и извесног броја
таквих пехара у зони ушћа Мориша у Тису, овај тип посуда бројан
је на централном Балкану, посебно у Јужном Поморављу, басену Ти-
мока и области између Западне и Велике Мораве. А. Булатовић је,
узимајући у обзир све карактеристике таквих пехара, као што су об-
лик, тип дршки, обликовање обода, украшавање и др., поделио на
два основна типа – централнобалкански и панонски – са различитим
подтипovima и варијантама (Bulatović 2021: 129).

Бројни налази пехара са трапезоидним ободом далеко на северу,
на територији моришке групе, врло су занимљиви, ако се узме у об-
зир да су та територија и централни Балкан одвојени празним прос-
тором, тј. зоном без налаза таквих посуда. Па ипак, ако се посма-
трају форме и декорација, такви пехари одговарају моришкој групи
и подсећају на централнобалканске искључиво по обликовању обо-
да, иако примерци са севера имају наглашеније моделоване ободне.
Идеја да је Панонија територија са које потичу такви пехари била је
брзо напуштена из неколико разлога, иако је укупно једанаест пехара
било регистровано у оквиру релативно мале области око Мориша и
Тисе. Као прво, током претходног периода на територији моришке
групе (приближно XXI-XVIII в. п. н. е. према O'Shea 1996: Tab. 3.1), не
постоје елементи који би указали на еволуцију која би довела до ових
пехара, као што је случај на централном Балкану. То се првенствено

Прилог 41: Пехар типа Љуљаци са локалитета Велика хумска чука (Bulatović 2021: Fig. 2/e)

односи на идеју о украшавању моделованим испупчењима на ободу, што је потпуно непознато у моришкој групи, а представља једну од најистакнутијих карактеристика културе Бубањ-Хум III на централном Балкану. Као друго, овај тип пехара појављује се на централном Балкану у XIX/XVIII в. п. н. е. (могуће чак и раније преме временским секвенцама са Љуљака и Омољице (Bulatović 2021: Fig. 4)), док се панонски примерци датирају у касну моришку групу или фазу Пефика С, тј. период између 1750. и 1650./1600. г. п. н. е., чиме је негирана идеја о њиховом панонском пореклу (Bulatović 2021: 142–143).

Занимљиво је да су током ранијег периода, раног бронзаног доба, забележени бројни пехари типа Бубањ-Хум III на истим територијама, уз исти простор без налаза између појединих региона (Булатовић, Станковски 2012, 345, нап. 516). Такви подаци указују на одређене везе, директне или индиректне контакте (процес културне трансмисије) међу популацијама које су насељавале централни Балкана и ширу зону ушћа Мориша у Тису током раног и средњег бронзаног доба, а чији интензитет и карактер остају нејасни (Bulatović 2021: 143).

Закључно, према свим расположивим апсолутним датумима, пехари са трапезоидним ободом се на територији централног Балкана појављује у периоду од краја XX до почетка XVII века п. н. е., највероватније у XIX–XVIII веку п. н. е. (Bulatović 2021: 134). Када су у питању хронологија, типови и варијанте пехара, примећено је да се пехари са дугметастих испупчењима на дршкама, као и виткији пехари на стопи са локалитета Љуљаци, могу дефинисати као млађи, посебно ако се у обзир узму обе варијанте које су забележене у оквиру најмлађег слоја на Љуљацима, који се може датовати између XVIII и XVI века или нешто позније (Bulatović 2021: 134).

Пехар са дугметастих испупчењима, готово идентичан као примерак са Љуљака, пронађен је на локалитету Велика хумска чука (Прилог 41). Пехар са Велике хумске чуке био је у инвентару истог објекта из ког потиче налаз пљоснате секире са бочним ојачањима (типа Randleistenbeil). Идентичан тип секире потиче са локалитета Попов салаш код Новог Сада (Tasić 1974: sl. 166a; Тасић 1983: сл. 246)(Прилог 37/1), чије првобитно хронолошко опредељење је извршено на основу бронзане игле са крилцима (Tasić 1974: sl. 166b; Тасић 1983: сл. 24в) (Прилог 37/2) везане за период Br В/С према хронологији П. Рајнекеа (D. Garašanin 1983: 803; Vasić 2003: Taf. 70; Bulatović 2021: 134), иако је локалитет претходно био приписан ранијој фази ватинске културе на основу налаза секире и керамике – према М. Гарашанину (Garašanin M. 1983a: 513–514) у панчевачко-омољичку фазу, према Н. Тасићу (Тасић 1983: 61–62) у рану фазу (Bulatović 2021: 134–135).

А. Булатовић (Bulatović 2021: 134, footnote 5) додаје да је ово раније датовање више у складу са резултатима анализа хемијског састава металних предмета са локалитета Попов салаш, као и секире са Велике хумске чуке. Сви ови предмети су израђени од калајне бронзе, указујући на развијено бронзано доба централног Балкана (анализе су спроведене у оквиру пројекта Јадар, реализованог од стране Бруклин Колеца, Њујорк и Археолошког института, Београд). Апсолутни датуми воде ка закључку да је овај тип пехара потекао из области централног Балкана, највероватније из средишње зоне Великог и Јужног Поморавља. На ову област указују и стилски и типолошки елементи препознати на керамици културне групе Бубањ-Хум III, која је претходила појави пехара са трапезоидним ободом. За генезу стила од значаје је што, осим пехара са две дршке у нивоу обода, ову групу такође карактеришу разноврсно профилисане зделе, често украшене троугластим, рожастим, трапезоидним и сл. испупчењима на ободу. Најранији апсолутни датуми за ову групу везују се за XXV/XXIV век п. н. е. и потичу са локалитета Велика хумска чука (Bulatović 2021: Fig. 4), где је датована група керамике из ранобронзано-допског слоја у сонди 1/15. Осим крушколиког двоухог пехара, ова група керамике садржала је зделу са троугластим испупчењем на ободу (Bulatović 2021: Fig. 5/1, 2). Слична комбинација забележена је око 150km јужно, на локалитету Пелинце, у ритуалној јами Б28, у којој је слична здела датована у XXIV/XXIII в. п. н. е. (Bulatović 2021: 135, Fig. 4).

Здела са испупчењем на ободу сличним испупчењима на пехарима који су у фокусу овог рада констатована је у јами поред претходно поменути (Bulatović 2021: Fig. 5/10). Слична здела пронађена

је у ритуалној јами која је садржала ранобронзанодопску керамику на локалитету Давидовац код Врања (Bulatović 2014: Pl. II/25–28, Pl. III/29, 30; Bulatović 2021: Fig. 5/16), као и унутар ритуалног простора на локалитету Татићев камен код Куманова (Bulatović 2014: Pl. III/32). Када је у питању хронологија, најближи налази сличних здела потичу из плитке јаме (објекат 1/08) на локалитету Бубањ код Ниша. Ова јама, која је садржала бројне зделе са трапезоидним, рожастим и троугластим испупчењима на ободу (Булатовић, Станковски 2012: Т. IX, X), датована је у XXI/XX в. п. н. е. (Bulatović, Vander Linden 2017; Bulatović 2021: 135, Fig. 4).

Посебно су занимљива два датума из ранобронзанодопских јама са поменутих локалитета Рит и Над Клепечком из ареала античког Виминацијума, с обзиром да су релативно близу вишеслојног јужно-банатског локалитета Златица у Омољици (cf. Ljuština 2015; Ljuština 2017a), где је такође регистрован пехар са трапезоидним ободом. Ове јаме су датоване у XXI/XX в. п. н. е., исто као и локалитети групе Бубањ-Хум III у јужним деловима централног Балкана, иако без налаза посуда са испупчењима (Bulatović 2021: 135–136, Fig. 4).

Чињеница да осим бројних налаза керамике ове јаме које припадају истом периоду као објекат 1 са локалитета Бубањ нису садржале посуде са испупчењима на ободу, указује да је развој раног бронзаног доба у овом делу Подунавља текао другачије, с обзиром да не постоје стилски нити типолошки елементи у керамици који би могли да се развију у пехаре са трапезоидним ободом (Bulatović 2021: 136). Овакав став у складу је са концептом о панонској генези ватинске културе, о чему сведочи стратиграфија насеља у Банату, а нарочито Жидовар (cf. Ljuština 2012; Ljuština 2013; Ljuština 2019b).

Можда најбољи пример за еволуцију здела са трапезоидним испупчењима у пехаре са трапезоидним ободом представља примерак зделе (Karuran 2009: Т. X/7; Bulatović 2021: 136, Fig. 5/15) са локалитета Звездан у близини Зајечара у источној Србији, где је један део обода моделован готово идентично као ови пехари, а део обода изнад дршке израђен на начин типичан за зделе групе Бубањ-Хум III. Зделе са трапезоидним испупчењима, сличне зделама са локалитета Давидовац, Пелинце или Кокино село, пронађене су заједно са овим примерком (Karuran 2009: Т. X/9, 10). Локалитет није датован, али на основу сличности са керамиком са локалитета Ружана 1 који је датован у XIX/XVIII в. п. н. е. (Bulatović 2021: 136, Fig. 4), врло је вероватно да он потиче са краја раног и почетка средњег бронзаног доба. Занимљиво је објашњење које А. Булатовић (Bulatović 2021: 136) даје за овај релативно касни датум. С обзиром да се керамика сличних стил-

ских и типолошких карактеристика са локалитета Бубањ, Пелинце и Велика хумска чука, опредељена у групу Бубањ-Хум III и хронолошки позиционирана у период XXV–XX в. п. н. е. (Bulatović 2021: 136, Fig. 4), могуће је да се у Тимочкој Крајини овакве форме појављују касније, потенцијално заједно са пехарима са трапезоидним ободом.

Вративши се у зону тока Велике Мораве, од изузетног је значаја разјашњавање хронолошке позиције параћинске културе. Већ у прилогу у IV тому „Праисторије југославенских земаља” Д. Гарашанин (Garašanin D. 1983) је приметила хронолошку разлику између културе раног бронзаног доба Бубањ-Хум III и параћинске групе касног бронзаног доба, и предложила продужено трајање групе Бубањ-Хум III, заснивајући своје закључке на налазима са локалитета Љуљаци и са територије Косова, али без помињања могућности да се материјална култура средњег бронзаног доба ове области може означити као ватинска. Нови налази пехара са трапезоидним ободима, нарочито примерци са ископавања, керамика која се са њима пронађена, као и апсолутни датуми добијени у протеклих неколико година, поново су учинили ову проблематику актуелном и потврдили неопходност постојања посебне групе, назване група Бубањ-Хум IV-Љуљаци (Bulatović 2021: 137–138).

У складу са апсолутним датумима, констатовано је да су се пехари са трапезоидним ободом појавили на централном Балкану током XIX/XVIII века п. н. е., пре појаве тзв. ватинских елемената у овој области. Такве пехаре прати керамика особитих стилских и типолошких карактеристика. Посебно је инструктивно Булатовићево (Bulatović 2021: 138 са литературом) издавање осталих карактеристика стила групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци. Уз пехаре са трапезоидним ободом, карактеристични су: благобиконичне зделе или зделе са благом „S” профилацијом са или без тракастих дршки, полулоптасте шоље са једном дршком која прелази обод, двоухи оштро биконични пехари са дршкама које благо прелазе обод, понекад украшени хоризонталним низовима тачкастих убода, двоухи крушколики пехари чије дршке су у ниву обода или га благо надвисују, велики лонци са широким ободом, украшени пластичним тракама са зарезима или утиснутим врховима прста, или утиснути врхови прста распоређени у низовима на годњем делу посуде или трбуху.

Анализирајући одлике керамичког стила и промене кроз време, А. Булатовић је приметио да су поједини елементи групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци млађи, тј. да нису истовремени са пехарима са трапезоидним ободом. То су дршке које имитирају тип *ansa lunata* са севера, а које се појављују у хоризонту III на Љуљацима (cf. Богдановић 1986:

кат. 39), и дугметаста испупчења на врху дршки, која су честа у финалном хоризонту на локалитету Љуџаци (Bulatović 2021: 140). Булатовић хронолошки опредељује ове налазе у финалне фазе средњег бронзаног доба, али их поставља у Рајнекеову фазу Br B, не прецизирајући ревидиране хронолошке оквире ове поделе.

На овом месту важно је прокоментарисати Булатовићев став о томе да се ради о локалним имитацијама дршки типа *ansa lunata* са севера. Овакав став сасвим је прихватљив, јер у обзир, додуше имплицитно, узима иновирање, модификовање технологије израде керамичких посуда. Сваки од сегмената понашања који сачињавају технолошку праксу може се прилагодити, модификовати или одбацити до таквог нивоа да прихватање технологије у два различита контекста може изгледати радикално другачије. Нудећи изнијансирану и детаљну перспективу производног ланца (*chaîne opératoire*), археоматеријали обезбеђују осетљиви скуп алата за анализу прилагођавања и модификовања технолошких пракси (Erb-Satullo 2020: 42). Када се разматрају случајеви прихватања иновација, објашњења морају узети у обзир начин на који се технологија шири. Иновације се шире на различитом нивоу, кроз различите друштвене групе, и путем широког дијапазона мрежа. За објашњења се морају размотрити варијабилности у нивоу прихватања: зашто се иновација шири брзо кроз поједине друштвене групе, а спорије кроз друге? Технолошке границе могу створите заједнице које практикују иста постигнућа где се нове идеје и иновације лако шире у оквиру једне групе, али не успевају да буду усвојене између група. Исто тако, важно је разумети да неки проналасци не успевају да постану иновације и да се истраже могући фактори који се крију иза недостатка прихватања. Ови случајеви илуструју да услови који доводе до инвентивног понашања нису нужно исти као и они који доводе до прихватања (Erb-Satullo 2020: 41 са литературом). У случају прихватања конкретних елемената у обликовању керамичких посуда, као што су форме дршки или препознатљива орнаментика, приликом тражења објашњења на првом месту се размишља о естетским критеријумима. Други фактори који су допринели прихватању и ширењу оваквих иновација остали су готово непознати.

Ако се вратимо хронолошком опредељењу *ansa lunata* и *ansa cornuta* унутар културног миљеа Бубањ-Хум IV-Љуџаци, веома је драгоцено повезивање са контекстом објекта 8/09 са локалитета Велика хумска чука, у ком је констатован пехар са трапезоидним ободом и дугметастим испупчењима на дршкама. Занимљиво је да се имитације дршки типа *ansa lunata* ретко појављују далеко на југу те-

риторије групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци, у Јужном Поморављу, док су дугметаста испупчења прилично честа на југу и остају у употреби чак и током касног бронзаног доба, у културама Параћин и Брњица (Bulatović 2021: 140).

Разматрајући присуство орнамента у виду тачкастих убода (поглавито на локатитетима Подгорац, Параћин, Маскаре, Мареново, Глободер) често испуњених белом инкрустацијом, Булатовић препознаје његов хронолошки значај и тумачи га као последицу контаката са популацијама из Подунавља, где је то чест украс током развијене фазе средњег бронзаног доба, док је такав начин украшавања непознат на централном Балкану од касног неолита и групе Бубањ-Хум II (Bulatović 2021: 141).

Иако се тематика односа ватинске културе и носилаца локалног средњег бронзаног доба источне Србије разматра у посебном поглављу, на овом месту је вредно поменути како тај простор поима А. Булатовић. Он наводи да се у Тимочкој Крајини елементи културе Вербићоара мешају са аутохтоним елементима на стилско-типолошкој основи групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци (Bulatović 2021: 138–140). У складу са тим, препознавање ватинских елемената било би аналогно ситуацији у централној Србији – као страни елемент, накнадно инкорпориран у локално развијени супстрат. И на мапи коју публикују Гомес-Граз и сарадници (Gómez-Gras et al. 2021: Fig. 1 – Прилог 27 у поглављу *Вајинска култура у XXI веку*) територија источне Србије прикључена је зони насељавања носилаца групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци.

Присуство дршки типа *ansa lunata* у централном делу Поморавља и Тимочкој Крајини тумачи се као резултат контаката између носилаца групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци са те територије и носилаца ватинске групе из Паноније и Подунавља. Међусобна повезаност је слабије приметна у Јужном Поморављу, где се пехари са благо конкавним дршкама, имитације типа *ansa lunata*, појављују само спорадично (Булатовић, Станковски 2012: Т. IV/29, Т. XX/1; Bulatović 2021: 140). Па ипак, чини се да су дугметаста испупчења на дршкама вероватно резултат интеракције између носилаца групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци и носилаца исте групе у Тимочкој Крајини, где су елементи групе Вербићоара прилично чести почевши од XIX/XVIII в. п. н. е. (Karunan 2009). Такође, утицај групе Вербићоара је присутан у већој или мањој мери на територији групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци, осим југозападне периферији (територије Косова)(Bulatović 2021: 140). У складу са тим, поклопци и дршке са пластичним украсима на врху, орнаментисани попречним зарезима или цикцак урезима у

средици, на Љуљацима се појављују у III хоризонту, који је датован у период након XVII/XVI в. п. н. е. (Богдановић 1986: кат. 183, 206). Они су слични примерцима III фазе културе Вербићоара у Олтенији (Crăciunescu 2004: 227, Pl. LII/2, LVII/2, 3), иако су Вербићоара елементи у Тимочкој Крајини чести чак и раније (Bulatović 2021: 140–141). Оваква констатација може се прихватити, али уз ограду да се поменути поклопци, као поклопци за амфорице, могу одредити и у керамички инвентар ватинске културе (cf. Ljuština 2012: 135).

Бројни стилски и типолошки елементи групе Вербићоара присутни су на керамици са Велике хумске чуке, иако се чини да се хронолошки могу везати за крај средњег и касно бронзано доба (Булатовић, Милановић 2015: 170–171, Т. IV/61–64, 80–81; Bulatović 2021: 140–141), односно касније развојне фазе културе Вербићоара, о чему додатно сведочи и материјал из слоја (Булатовић, Милановић 2015: Т. IV/76, 77 у поређењу са Terteci 2016: 133–135).

Решења за јасније дефинисање групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци

Узимајући у обзир дистрибуцију локалитета на којима је посведочен материјал са карактеристикама групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци, А. Булатовић је претпоставио да је језгро територије ове културне групе обухватило област централног Балкана, ширећи се до Подунавља и Тимочке Крајине. Група би водила порекло од групе Бубањ-Хум III, готово без хијатуса између, на шта указују датуми са локалитета Бубањ и Љуљаци, као и сличне стилске и типолошке карактеристике керамике из обе групе. На основу стратиграфије, посебно на локалитету Љуљаци, апсолутних датума, и стилских и типолошких карактеристика керамике, претпоставља се трајање групе у периоду од XIX/XVIII до XV/XIV века п. н. е. (Bulatović 2021: 141). То се у највећој мери подудара са хронолошким омеђењем ватинске културе. Ово потврђује концепт према ком су популације, носиоци ова два културна ентитета, први суседи, чије комплексне интеракције покушавамо да реконструишемо на основу материјалне заоставштине.

Док подаци о животу јужнопанонских носилаца средњег бронзаног доба стижу са мање или више темељно истражених насеобинских локалитета, у овом тренутку, подаци о становању носилаца њихових балканских суседа крајње су оскудни. Када је у питању централна Србија, као пример солидно истраженог и публикованог насеља могу се издвојити Љуљаци (Богдановић 1986). Чак и ако се

приклонимо ставу А. Булатовића да Тимочку Крајину треба сматрати интегралним делом територије коју су насељавали носиоци групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци, насеобински локалитети из ове регије ипак су размотрени на другом месту у овом раду. Овде је битно поменути Булатовићево запажање да се, све до последњих година и интензивнијих истраживања у Тимочној Крајини када су трагови металургије бакра забележени на неколико локалитета, налази од метала из овог периода сматрани ретким на територији групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци (Bulatović 2021: 141).

Погребна пракса носилаца ватинске културе на матичној територији реконструише се на основу неколико појединачних сахрана. Слично томе, ни централнобалкански суседи нису оставили лако препознатљиве трагове ових активности. Погребна пракса позната је једино из области Тимочке Крајине. Сви забележени елементи погребног ритуала особени су искључиво за овај регион, што указује на могућност да је ова група имала специфичан развој у географски изолованој зони Тимочке Крајине (одвојене од Поморавља; орографски отворене према Олтенији и северозападној Бугарској), што је довело Д. Срејовића и М. Лазића до дефинисања посебне, гамзиградске културе (Срејовић, Лазић 1997: 241; Bulatović 2021: 141–142). Специфичности погребне праксе у овој регији свакако говоре у прилог различитости у односу на ватинску културу, па се приписивање средњембронзанодопских локалитета овом културном ентитету сматра најмање вероватним.

Занимљиво је како А. Булатовић сагледава могућности развоја на сличним традицијама када су у питању ватинска култура и група Бубањ-Хум IV-Љуљаци. Рана ватинска група, такозвана панчевачко-омољичка фаза (пехар са трапезоидним ободом забележен је на епонимном локалитету у Омољици) води порекло из сличних традиција као група Бубањ-Хум IV-Љуљаци, из традиција Бубањ-Хум III, иако под одређеним утицајем панонских култура раног бронзаног доба, посебно моришке. Утицај се види у формама пехара ране ватинске групе, који подсећају на керамику са локалитета Рит и Над Клепечком у Виминацијуму (XXI/XX век п. н. е.) (Bulatović et al. 2019: 63, Т. 1/11, Т. 2/12; Карпуран et al. 2019: 99, Т. 4/14, Т. 5/1–4, Т. 7/18), где је керамика са стилским и типолошким одликама и групе Бубањ-Хум III и моришке групе нађена у затвореним целинама (Bulatović 2021: 142). Оваквом приступу може се замерити на првом месту што подржава једнолинијски развојни принцип (cf. Garašanin M. 1983a; Тасић 1983: 61–62), не узимајући у обзир могућност да се примат у решавању питања формалних различитости, првенствено у керамичком стилу,

даје регионалним специфичностима, насталим услед различитог супстрата и каснијих утицаја са стране, а не хронолошкој различитости. Овакав приступ, са локалним групама ватинске културе, које се синхроно развијају, прихваћен је као добро аргументован и примењује се од стране колега из региона (cf. Daróci, Ursuțiu 2015: Pl. 1 – Прилог 3; Gómez-Gras et al. 2021: Fig. 1 – Прилог 27).

Такође треба скренути пажњу и на чињеницу да ранобронзано-допска керамика са локалитета из околине Виминацијума носи и карактеристике других ранобронзано-допских група (Bulatović et al. 2019: 69), од којих се посебно занимљивим сматрају винковачка и регионална група Чепел културе звонастих пехара. Према мапи коју у прилогу о историји насељавања и систему контаката регионална група Чепел културе звонастих пехара публикује А. Ендреди (Endrődi 2013: 694, Fig. 1), а која представља културни миље фазе II раног бронзаног доба и положај групе Чепел, издвајена је и територија насељена носиоцима ране фазе ватинске културе. Рана фаза ватинске културе била би синхрона суседној култури Белотић-Бела Црква на југозападу, II фази културе Шомођвар-Винковци на северозападу и моришкој култури на северу. Стиче се утисак да би у овом случају под раном фазом ватинске културе пре требало подразумевати хоризонт који јој претходи, из ког генерише ватинска култура у ужем смислу. Био би то супстратни хоризонт за културе које су у фокусу овог дела рада – ватинску и Бубањ-Хум IV-Љуџаци – чија појава на територији Србије означава почетак средњег бронзаног доба.

Локалитет Над Клепечком значајан је за истраживање средњег бронзаног доба из још једног разлога. Узорак животињске кости узет из затворене целине (укоп 6 у сонди 77), у којој доминира инкрустована керамика карактеристична за културу Дубовац-Жуто Брдо-Грла Маре, дао је драгоцен радикарбонски АМС датум. Датум износи 1535–1496 cal BC (61,8%). Аутори (Karuran et al. 2019: 121) сматрају да се у случају овог локалитета ради о раној фази доласка културе инкрустоване керамике на просторе доњег Подунавља и потврде континуитета који је током средњег позног бронзаног доба постојао на територији јужног Баната и српско-румуског Подунавља. Са друге стране, могуће је ове налазе тумачити и као потврду завршетка средњег бронзаног доба. Узводно у Подунављу и на територији читаве Мађарске сматра се да до почетка касног бронзаног доба доводи инвазија носилаца културе гробних хумки са запада, када су нове популације преправиле читав Карпатски басен (Csányi 2003: 161–163). Нови датум из српског Подунавља уклапа се са предложеним почетком касног бронзаног доба у XV веку п. н. е. Разграничење средњег

и позног бронзаног доба могло би се повезати управо са културном сменом која је приметна у XV веку, о чему сведоче и нови радиокарбонски датуми.

Група Бубањ-Хум IV-Љуљаци престаје да постоји крајем средњег бронзаног доба, током XV/XIV в. п. н. е., када је била смењена од стране млађих култура које су се развиле на њеним традицијама. Сходно томе, параћинска група је формирана у широј зони Централног Поморавља, а брњичка култура у Јужном Поморављу. Обе групе задржавају бројне стилске и типолошке елементе у керамици из претходног периода и сведоче о одређеном културном континуитету на централном Балкану током читавог бронзаног доба (Bulatović 2021: 144). Како се данас са више поузданости може тврдити, сличну судбину истовремено су доживели и њени северни суседи, носиоци ватинске културе. О карактеру њихових међусобних односа не може се говорити са већим поузданошћу, с обзиром на ограничен обим истражених локалитета и типа информација које са њих потичу. О територијалном разграничењу у области Београдских става сведоче истраживања средњебронзанодопског насеља на локалитету Винча-Бело брдо (Ljuština 2015; Ljuština 2017b), које је интегрисано у ареал насељавања ватинске културе у тренутку када је панчевачко-омољички или подунавски стил израде керамике био већ у потпуности развијен. У керамичком материјалу овог релативно краткотрајног насеља нису препознати индикатори контакта са групом Бубањ-Хум IV-Љуљаци.

Западна Србија у фокусу: ватинска култура у западним деловима Србије кроз призму традиционалних поставки и чињеница у XXI веку

Културе бронзаног доба у западној Србији обележене су маркантним феноменом – надгробним хумкама као саставним делом развијеног погребног култа и његових пракси. Тумули западне Србије представљају фундаменталну особеност целокупног тока развоја овог периода који траје готово два миленијума, а њихова употреба (подизање нових или укопавање у постојеће бронзанодопске) може се пратити и током гвозденог доба.

Захваљујући управо изражајности тумула у склопу пејзажа, али и честих и богатих налаза, истраживања су започела сразмерно рано, те се бележе поједина ископавања с краја XIX века у околини Чачка, Ваљева и Лознице (Валтровић 1890; Валтровић 1893; Тројановић 1890; Тројановић 1892; Јовановић 1892), као и бројни записи о изгледу, броју и распореду хумки у западном делу Србије (Карић

1887; Ердељановић 1902; Каниц 1985). У овим радовима налазе се и драгоцене сведочанства о односу савремених популација према овим специфичним траговима прошлости. За област Доњег Драгачева Ј. Ердељановић каже: „Хумке су несумњиво најстарија врста гробаља у овом крају. То су обле гомиле од земље иловаче, неке високе и по 2m и у пречнику од неколико метара; разбацане су тамо амо појединце или по неколико њих наблизу. Оне су у Доњем Драгачеву распростра-те у правцу од Дучаловића и Марковице преко Лучана, Лисица, Крстаца, Пилатовића и Лопаша до Мораве. У целој тој области имаће на шездесет хумки, од којих сам преко четрдесет и видео. Хумки је било много више, па су се неке сравниле са земљом те се не познају, а многе су људи раскопали, јер су им сметале на имању. У народу постоји мишљење, да су хумке гробови великаша, који су изгинули у неким страшним и великим биткама, што су се овуда биле у незапамћена времена... И мени је један сељанин из Лопаша (Мишко Ракић) дао једно старо, зарђало копље, које је ископао из једне хумке градећи подрум за кућу. Вели, да је у истој хумци нашао и једно ћупче, у коме су биле неке кошчице помешане са земљом и мало пепела. Осим тога је унутра по хумци била растурена парчад од костију и понеки угљен.” (Ердељановић 1902: 75).

До посебног узлета у истраживању хумки западне Србије, као и дефинисању културних збивања током бронзаног доба, дошло је у периоду после II светског рата, када се формирају музејске и службе заштите културних добара. Посебно се може нагласити рад Драге и Милутина Гарашанина који су започели са бележењем и ископавањем хумки западне Србије (Крива Река, Ражана), а потом дефинисали, сходно тадашњим ставовима и знањима, културне токове на том подручју (Garašanin D. 1967; Гарашанин М. 1973; Garašanin M. 1983a; Garašanin M. 1983b). Њихове дефиниције и називи су и данас актуелни и незаобилазни у проучавању, али су претрпели и извесне измене захваљујући резултатима нових ископавања и ревалоризацији грађе.

О раном бронзаном добу западне Србије може се рећи да га карактерише развој културе Белотић-Бела Црква, чије је трајање одређено новијим анализама грађе у другу половину III и почетак II миленијума п. н. е. (Дмитровић 2016, 249–251; Dmitrović, Ljuština 2021: 152), а најновији резултати радиокарбонских анализа указују и постојање фазе из прве половине III миленијума п. н. е. (Bulatović et al. 2020). Након дужег временског хијатуса, културни развој бронзаног доба настављен је кроз културу традиционално познату као западносрпска варијанта ватинске културе (Garašanin 1983b). М. Стојић је на основу старијих, али и нових истраживања у западном

Поморављу, изнео тезу о посебном хоризонту ватинске културе на овој територији под називом Мојсиње-Добрача, а која претпоставља и непрекинут развој ове културе од најраније фазе (протоватин), па све до прелазног периода у гвоздено доба (Стојић 1998а: 138). Гробни контекст обезбеђује главне одреднице и ове културе. Запажено је да њени носиоци користе старије хумке за сахрану својих покојника (секундарни укопи у старије хумке) или формирају нове тумуле у оквиру старијих некропола. Новину представља упадљива појава накита израђеног од бронзе – торквеса, наруквица, украсних игала, различитих врста привезака, прстенастих украса за косу-нопенрингова, и коничних апликација-тутула. Појава већине типова накита датира из средине развоја средњег бронзаног доба, док се поједини задржавају или модификују и почетком касног бронзаног доба. Форме накита карактеристичног за ово подручје су уско везане за средњоевропске облике, што доказује јаке културне утицаје са севера на западне делове Србије. Важно је нагласити и врло значајну домаћу металуршку активност, која се огледа у појави нових, јединствених типова или декоративних решења, где треба нагласити наочарасте привеске типа II, наруквице са два купаста диска из Гуче, урезану орнаментуку на иглама, торквесима или наруквицама (Васић 1997: 44; Дмитровић 2016: 257; Dmitrović 2021: 58). Веома је занимљива чињеница да метални накит у највећем броју потиче из гробова под хумкама из планинских делова југозападне Србије, док у њеном граничном делу, у долини Западне Мораве низводно од Овчарско-кабларске клисуре, представља тек спорадичне налазе. Наведена дистрибуција накита, као и његове комбинације пронађене у појединим гробним целинама, посебно на локалитету Дубац у Јанчићима на Каблару, доносе важне чињенице о начину употребе, али и о могућем изгледу ношње или ритуалним обрасцима бронзанодопског становништва западне Србије (Dmitrović 2021: 58).

Вративши се називима и дефиницијама културних група, данас се може констатовати да је западносрпска варијанта ватинске групе изазвала највише полемика и измена, управо због констатације о постојању ватинских компоненти у западним крајевима Србије. На ову чињеницу се прво осврнуо Н. Тасић (Тасић 1983: 97; Тасић 2002: 177–178, 183–184), а затим су уследили радови В. Филиповића (Филиповић 2013), А. Булатовића са сарадницима (Булатовић, Станковски 2012; Bulatović et al. 2017; Bulatović et al. 2018) и низ заједничких радова К. Дмитровић и М. Љуштина (Dmitrović, Ljuština 2013; Ljuština, Dmitrović 2015; Ljuština, Dmitrović 2016; Dmitrović, Ljuština 2021), који су у основи поновили констатацију да не би требало изједнача-

вати културни израз у западној Србији крајем средњег и почетком касног бронзаног доба са знатно ранијом ватинском културом, нити са њеним утицајем.

Наведене чињенице у историјату истраживања ватинске са једне и локалне бронзанодопске групе са некрополама под тумулима у западној Србији, које су се развијале са потпуно различитим геоморфолошким и културним предусловима, до извесне мере допуштају оправдање за њихову својевремену повезиваност. Најпре, њихова међусобна сличност је формирана на основу формалних сличности пехара са две дршке (Dmitrović, Ljuština 2021: 153, Sl. 7). Међутим, развојем археологије, мењањем појма и обима ватинске културе и издвајањем белегишке културе као независног културног феномена, утврђено је да пехаре са тла Војводине, који су послужили као окосница оваквог концепта, не треба сврстати у ватинску, већ у културу Белегиш I, што и у хронолошком смислу потпуно одговара времену развоја западносрпске варијанте. Ову чињеницу потврђује и неколико новијих датума добијених радиокарбонском методом, који указују време XIV–XIII в. п. н. е. (калибрирани датуми за Пауље 1402–1302 BC (вероватноћа 68,2%) или 1415–1278 BC (95,4%), за Крстац 1390–1230 BC (68,2%) или 1400–1210 (95,4%), и Јанчиће 1370–1200 BC (68,2%) или 1390–1120 BC (95,4%))(Gligorić et al. 2016: 105; Bulatović et al. 2018: 123), што је време током ког се више не може рачунати на егзистенцију популација ватинске културе.

Много је дужи списак међусобних разлика, међу којима је најочљивија и без сумње једна од најважнијих постојање специфичног погребног култа развијеног на западном Балкану, окарактерисаног сахрањивањем под тумулима, што уопште није забележено на матичној ватинској територији.

О специфичним појавама у погребним праксама бронзаног доба западне Србије

Међу материјалним сведочанствима о томе како су се људи из прошлости суочавали са смрћу и третирали своје покојнике постоје специфичности које завређују нашу посебну пажњу. Детаљи о локалитетима који сведоче о бронзанодопским погребним праксама у западној Србији могу се наћи у синтетским радовима публикованим последњих година (Филиповић 2013; Дмитровић 2015; Дмитровић 2016; Bulatović et al. 2017). Иако је доказано да се некрополе које су традиционално постављане у културни миље западносрпске ва-

ријанте ватинске културе заправо одражавају погребне праксе популација из времена након Ватина, на овом месту је вредно позабавити се појавама које су уочене на неким од локалитета. Као једна од специфичности издваја се присуство накита од ћилибара у инвентару

Прилог 42: Карта Србије са локалитетима са којих потичу налази ћилибара из бронзаног доба (тачке – некрополе, звездице – насеља, квадрати – оставе): 1 – Шумар, Белотић; 2 – Церик Бандера, Бела Црква; 3 – Јованин Брег, Бањевац; 4 – Пауље, Брезјак; 5 – Велики Луг, Врањани; 6 – Равнине, Јанчићи; 7 – Риђево, Игларево; 8 – Бока, Прчево; 9 – Мајдан, Вршац; 10 – Банатски Двор; 11 – Мала Градина, Стапари; 12 – Савин локат, Јабука; 13 – Грачанска поља, Грачане.

гробова прекривених хумкама (Прилог 42)(Ljuština 2019a; Ljuština 2019v; Ljuština, Dmitrović 2020).

Појава предмета од ћилибара на територији Србије везује се за средње бронзано доба, али за време које је нешто касније у односу на најраније налазе балтичког ћилибара са југа Европе и Медитерана. Узимајући у обзир рецентне радиокарбонске датуме и измењену културну атрибуцију налаза, може се изнети став да је појава првих налаза од ћилибара чак и каснија (Ljuština 2019: 88) него што је предложено (Палавестра, Крстић 2006: 50). Додуше, пажљивији увид у публиковану грађу може довести до кориговања таквог мишљења, о чему ће бити речи у наставку овог текста.

Локалитети са којих потичу ћилибарски налази нису нити бројни, нити равномерно распоређени (Прилог 42). Када је у питању територија западне Србије, налази бронзанодопског ћилибара по правилу потичу из гробних контекста – из некропола под тумулима у Рађевини, Западном Поморављу, Полимљу и на Пештерској висоравни. Број пронађених артефаката не представља одраз стварног присуства и популарности ћилибара код локалних бронзанодопских заједница. Може се очекивати да је првобитни број предмета у употеби био знатно већи. С обзиром да се предмети од ћилибара сматрају престижним добрима и сведоче о богатству оних који су их поседовали, важно је издвојити став да богатство ових заједница вероватно потиче захваљујући експлоатацији важних рудних лежишта бакра и калаја (Филиповић 2013: 66–68). Калај (Sn) као кључни метал за производњу бронзе, тренутно представља једно од важних питања у проблематици бронзаног доба. Калај је редак метал, а његови извори и даље су истраживачки изазов како за археологе, тако и за геологе. Захваљујући својој реткости и неопходности у процесу израде бронзе, калај може бити кључни показатељ у разумевању праисторијске трговине и контаката између регија и носилаца праисторијских култура. Претпостављено је да је барем један део калаја који је употребљаван у бронзаном добу егејског света и њихових суседа добијан у западној Србији, најближем извору данашњој Грчкој. Истраживања планина Цер и Букуља донела су важне и инструктивне резултате (Mason et al. 2020). Геоархеолошки пројекат Јадар, започет 2009. године, већ у првим истраживачким кампањама 2010. и 2011. године резултирао је препознавањем и изворишта калаја и локалитета из бронзаног доба. Од изузетног је значаја дефинисање веза између изворишта калаја и археолошких локалитета, с обзиром да је полазишна претпоставка била да је производња калаја током неколико векова подигла значај ове области у ширим трговачким токовима (Bankoff et al. 2013: 57–75; Huska et al. 2014: 477–493). На овом месту важно је поменути да је уочено да позиција и распоред препознатих

бронзанодопских насеља не кореспондирају са по свему судећи исто-временим сахранама у тумулима. Несеобински локалитети се јављају на северу јадарског подручја, где се руда касирит могла експлоатисати, док су тумули концентрисани у каситеритом сиромашним зонама на југу ове области. Неизвесно је да ли су насеља била сезонске локације за вађење руде или су била предвиђена за дугорочно становање (Huska et al. 2014: 489).

Вративши се ћилибару из бронзанодопских гробова западне Србије, досадашње анализе ћилибарских перли потврдиле су балтичко порекло сировине, што води до закључка да су главне руте које повезују јужнопанонске и централнобалканске регије са путевима ћилибара централне и северне Европе биле успостављене већ у бронзаном добу (Ljuština, Dmitrović 2020).

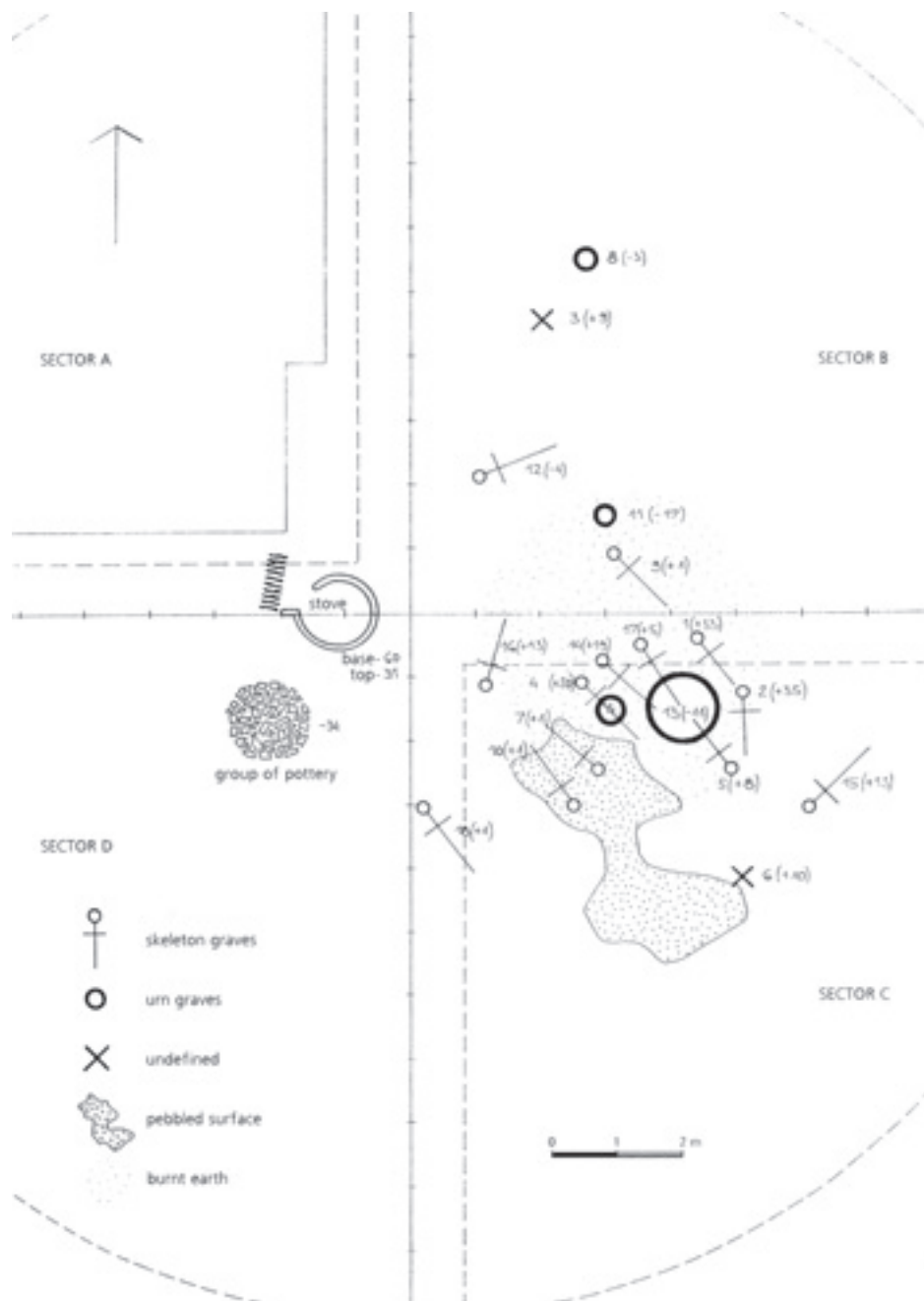
Посебно треба обратити пажњу на југозапад Србије и локалитете Јабука, Савин лакат (Лазих 2007), и Грачане, Грачанска поља (Јевтић 1997; Премовић-Алексић 2014: 212). На пештерском локалитету Грачанска поља евидентирана је велика некропола са укупно 64 тумула. Хумке су камено-земљане конструкције, са видљивим камених плаштом, мањих димензија. Истражено је пет хумки, од којих две немају гробове. У хумци I констатована су два хоризонта са укупно девет скелетно укопаних гробова. Старији хоризонт чине четири гроба у којима су скелети положени у благо згрченом положају и засути ситно ломљеним каменом. Они су опредељени у крај средњег и почетак касног бронзаног доба. У гробу 8 сахрањена је млађа женска особа, са рукама савијеним у лактовима и положеним испод браде. Већа бронзана игла типа *Rollenkopfnadel*, нађена уз теме лобање, служила је као украс за мараму или косу, као и спирални бронзани привесци типа *Noppenring*, који су нађени у пределу слепоочних костију. Око костију шаке нађено је 30 малих и пет већих калотастих украсних дугмета са алком за нашивање. У пределу врата и испод браде лежала је ниска од неколико бронзаних перли од спирално увијене жице (салталеони) раздељених перлама од ћилибара (Јевтић 1997: 303–314). На локалитету Савин лакат код Пријепоља евидентирана је некропола са три праисторијске хумке, од којих је једна истражена 1990. године. Откривено је седам гробова инхумираних и кремираних покојника, са пратећим археолошким налазима. Чињеница да је већина предмета од бронзе и ћилибара, чији укупан број у некрополи није велик, била концентрисана у централној конструкцији од камена упућује на закључак да се ту налазио гроб спаљеног покојника, што такође потврђују и фрагменти нагорелих костију нађени у том делу тумула. Између камења, у средишњем делу централне конструкције, лежало је пет ћилибарских перли које су временом претрпеле различита оштећења, тако да им је површина груба и прекривена карактеристичном храпавом патином.

Највећа перла је плочаста, неправилног кружног облика, са мањом перфорацијом у средини. Преостали примерци су лоптастог или дискоидног облика. Мањих су димензија и такође поседују кружне отворе у средини (Лазих 2007: 119–120, Т. IV/16).

Ако се на локалитету Јабука, Савин лакат присуство ћилибара заиста може везати за хоризонт гробова са пехарима са лепезасто извученим ободом/са трапезоидним ободом (упоредити Прилог 40 у поглављу *На моравској трансервали. Ватинска култура и група Бубањ-Хум IV-Љуљаци*), према А. Булатовићу (Bulatović 2021), што је у складу да атрибуцијом налазишта као припадајућег носиоцима западносрпске варијанте ватинске културе, изнетом од стране истраживача М. Лазиха (Лазих 2007: 109, 124), онда би то била једна од најранијих манифестација праксе полагања ћилибара у гробове, и уједно најраније посведочено присуство ћилибара на тлу наше земље. Оваквој интерпретацији ипак се мора приступити са опрезом, ако се на уму има опажање о дуготрајном коришћењу истог тумула за сахрањивање. У сваком случају, некропола Јабука, Савин лакат може да се прихвати као пример погребне праксе са почетка средњег бронзаног доба, чији керамички репертоар према данашњем поимању улази у оквире групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци. Територија коју су настањивали носиоци ове културне групе на тај начин се знатно проширује ка југозападу.

Још једна појава у погребној пракси привукла је пажњу истраживача – полагање пршљенака за вретено уз телесне остатке преминулог. Са пршљенцима као саставним делом гробног инвентара сусретали су се истраживачи бронзанодопских некропола у североисточној Србији. Примећено је да су популације које су своје покојнике на њима сахрањивале чиниле то знатно чешће него што је случај у западној Србији.

За разлику од других елемената гробног инвентара, алатке за предење и ткање биле су од значаја само за особу која их је користила и сходно томе имале су симболичку вредност када су полагане у гроб. Личне предмете који су пратили покојника треба посматрати као посебан избор из њихове имовине, који су начиниле особе које су се старале о погребу. Ти предмети су били обавезни или пожељни за извођење погребних обреда у складу са културним, ритуалним и религијским нормама. Такође се може размишљати и о испуњавању личне емотивне жеље и/или завета (Gleba 2009; Ljuština 2020). Брзи увид у гробни инвентар некропола у региону западне Србије донео је као резултат веома мали број гробних јединица које су садржале керамичке пршљенке. Први налаз који је истраживачку пажњу фосуирао на присуство пршљенака потекао је са некрополе Лугови-Бент у Мојсињу код Чачка. Локалитет са пет тумула налази се у равници, око 2,5km од данашњег тока Западне Мораве. Хумка I, висока око

Прилог 43: Мосиње-Лугови Бент, основа хумке I (Ljuština 2020: Fig. 1 према Nikitović et al. 2002)

0,7m и 22m у пречнику, садржала је 18 гробова – 12 са инхумацијом и 4 са кремираним покојницима. Најстаријем хоризонту сахрана припадају спаљени гробови 4, 8, 11 и 13, који су опредељени у крај средњег и почетак касног бронзаног доба (Прилог 43)(Nikitović et al. 2002). Урне и инвентар гробова 11 и 13 положени су на место са траговима горења, вероватно ритуално пурификовано. Урна покојнице (пол је утврђен антрополошком анализом (Zoffmann 2002)) била је покривена каменом плочом (Прилог 44/1), која се може одредити и као жрвањ. Гробни прилози, положени у урну (Прилог 44/2), састојали су се од: два пехара, бронзаног спиралног украса за косу и биконичног керамичког пршљенка (Прилог 44/3–6). Пршљенак је имао широк коничан доњи део и кратак конични горњи део, и био је вертикално пробушен. Добре је фактуре, глатчане спољне површине, висок 2,5cm и пречника 3cm (Дмитровић 2016: 126).

У прегледној монографији о праисторији лозничког краја (Vulatović et al. 2017), чак и најрепрезентативнији, епонимни локалитет Пауље у Брезјаку дао је свега један налаз керамичког пршљенка. На жалост, тај биконични пршљенак, црне боје, висок 3cm и 3,5cm у пречнику, пронађен је без прецизног контекста. Хронолошки је позициониран у Vz C-D, и повезује се са гробовима западносрпске/брезјачке групе.

Мали број налаза пршљенака који потичу из гробних контекста не може да доведе до закључка да је прилагање пршљенака било широко распрострањено међу бронзанодопским популацијама западне Србије. Имајући у виду реткост гробова са пршљенцима, интерпретацију би за конкретне случајеве требало тражити на индивидуалном нивоу. Блиске везе између тела и предмета могу се разрешити или одржавати и намерно наглашавати и кроз посредовање ожаловљених (cf. Rebay-Salisbury 2010: 66). Полагање пршљенка, маленог оруђа које је можда било неодвојиви део покојникове/покојничине појаве, као личног дара, могло би се разумети као начин да се остане повезан вечитом нити живота, стварајући танко плетиво „међу јавом и мед' сном”, и превазиђе смрт.

Насеља и керамички стил из насеобинских контекста

Упркос интензивној и континуираној проспекцији терена запажено је да су насеља у западној Србији врло ретка појава, док се слика о ватинској култури на матичној територији готово искључиво ствара на основу насеобинских локалитета. Управо у овој категорији

Прилог 44: Мосиње-Лугови Бент, хумка I, гроб 11: 1 – гробни налаз in situ; 2-6 – гробни инвентар (Ljuština 2020: Fig. 2 према Nikitović et al. 2002)

проналазимо још једну традиционално засновану везу са ватинском културом, дефинисану аналогијама са керамиком са најтемељније истраженог и публикованог насеља у Љуљацима (Garašanin 1983b; Богдановић 1986; Стојић 1998a; Стојић 2000).

Примећено је да категорији насеља припада врло мали број локалитета концентрисаних на источном ободу и граничном подручју феномена сахрањивања под тумулима западног Балкана према културама карактеристичним за централну Србију и басен Велике Мораве (Dmitrović, Ljuština 2021: 153). Овој групи припадају насеља Слатина у Горњој Горевници (Дмитровић 2009), Соколица у Остри (Стојић 2000; Дмитровић, Љуштина 2007; Ljuština, Dmitrović 2009) и Милића брдо у Љуљацима (Богдановић 1986). За разлику од добро стратификованог насеља на Љуљацима, основу за проучавање насеобинских одлика осталих локалитета заправо чини анализа покретног материјала. Разлог за то не лежи у слабој истражености, већ у специфичним историјама сваког локалитета. У случају Соколице у Остри,

Прилог 45: Пехар са две дршке и лепезасто разгнутим ободом са локалитета Соколица у Остри код Чачка (Dmitrović, Ljuština 2021: Sl. 8-1)

Прилог 46: Пехар са две дршке и лепезасто разгнутим ободом са локалитета Соколица у Остри код Чачка (Dmitrović, Ljuština 2021: Sl. 8-3)

која се налази се на источном ободу Чачанске котлине на доминантном узвишењу купастог облика са стрмим странама које га чине теже приступачним, од пресудног је значаја дуготрајна настањеност и интензивни трагови различитих активности на ограниченом простору. На читавој површини платоа, на коме су постојали остаци зиданих рановизантијских грађевина, праисторијски слој био је оштећен, а сви налази измешани у слоју нивелације (Дмитровић, Љуштина 2007; Љуштина, Dmitrović 2009). Стога су о активностима становника из бакарног, бронзаног и гвозденог доба могли да сведоче само нестратификовани налази керамике.

Заједничку карактеристику средњебронзанодопске керамике ових насеља чини постојање биконичних пехара са две дршке који могу имати пластичне додатке на врховима дршки и лепезасто разгнуте ободне, који су означени као основна детерминанта везе са Ватином (Прилози 45, 46).

У новије време, свеобухватнијом анализом грађе из централне и јужне Србије, А. Булатовић и Ј. Станковски су утврдили да се и у овом случају ради о посебној културној манифестацији, различитој од ватинске културе, а особеној за централну Србију. Према облицима и декорацији керамике, између осталог и описаних пехара, наведени аутори су дефинисали културу типичну за централну и делове јужне и источне Србије почетком II миленијума п. н. е. и назвали је Бубањ-Хум IV-Љуђаци. Закључили су и да је наследила ранију културу Бубањ-Хум III, са којом је делила исту територију. О овом културном феномену детаљније се разматра у поглављу по насловом *На морав-*

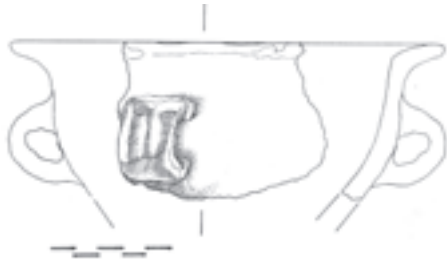
ској *трансервали*. *Ватинска култура и група Бубањ-Хум IV-Љуљаци*.

Типична керамика откривена на насељима у Остри и Горњој Горевници стилски је веома блиска керамичком корпусу са Љуљака, што их генерално опредељује у културни круг Бубањ-Хум IV-Љуљаци. Налазимо да оваква поставка не искључује утицај који је на керамичку производњу и развој стила Бубањ-Хум IV-Љуљаци могла имати керамичка производња са територије насељене носиоцима ватинске културе (Dmitrović, Ljuština 2021: 155). Осим упадљивих примера горенаведених двоухих пехара чији обод може бити извучен на спољну страну у облику крилаца (Прилози 45, 46), са Соколице у Остри потиче и други керамички материјал на основу ког је формирано овакво мишљење. Начин

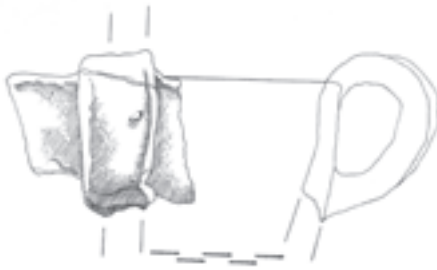
израде керамике не одражава драстичну промену у односу на локалне традиције раног бронзаног доба. У прилог томе говори чињеница да су соколички пехари по правилу израђивани од добро пречишћене земље, некад са додатком ситног песка, а боја печења варира од светлосиве и тамносиве до тамномрке. На појединим комадима се запажа глачана површина. Једном од типичних форми пехара може се сматрати тип са равним ободом и две тракасте дршке, за који се аналогије могу наћи међу карактеристичним формама културне групе Бубањ-Хум III. Сличне форме познате су и из насеља у Љуљацима (Дмитровић, Љуштина 2007: 14–15). Приликом ревидирања материјала са Соколице, пехари са трапезоидним ободом који су данас *differentia specifica* за групу Бубањ-Хум IV-Љуљаци интерпретирани су као развијенија форма управо ранобронзаноопских двоухих пехара са равним ободом. О утицају ватинске керамографије може сведочити појава симетрично постављених брадавичастих испуп-

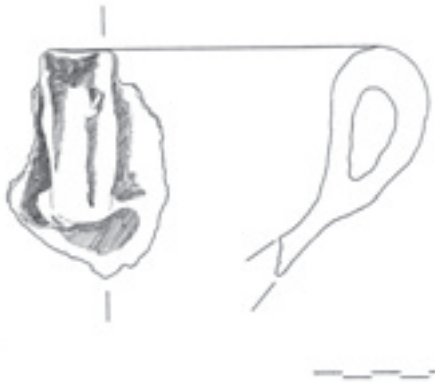
Прилог 47: Фрагмент пехара са брадавичастим апликацијама на врху дршки са локалитета Соколица у Остри код Чачка (Дмитровић, Љуштина 2007: Т. III/3)

Прилог 48: Фрагмент зделе са тракастим дршкама са локалитета Соколица у Остри код Чачка (Дмитровић, Љуштина 2007: Т. IV/3)

Прилог 49: Фрагмент једноухе шоље са локалитета Соколица у Остри код Чачка (Дмитровић, Љуштина 2007: Т. VI/1)

Прилог 50: Фрагмент једноухе шоље са локалитета Соколица у Остри код Чачка (Дмитровић, Љуштина 2007: Т. VI/2)

што су лонци, амфоре и питоси (Дмитровић, Љуштина 2007: Т. VII, VIII). Иако се за ове посуде углавном сматра да су мање осетљиви на типолошке промене и да стога нису типични носиоци одлика стила, ипак се и на њима препознаје измењени манир моделовања, за који претпостављамо ватинске узоре.

Овакав декоративни манир и посебна пажња посвећена изради одређених делова посуда нарочито карактерише панчевачко-омољичку/подунавску групу ватинске културе, кроз све фазе развоја њеног керамичког стила (Љуштина 2012: 150–151).

Посебно инструктивном чини се урезана декорација у виду двојне волуте уоквирне двома паралелним линијама и кратким зарезима (Прилог 51) (Дмитровић, Љуштина 2007: Т. III/4) и пластичним ребром са отисцима нокта и урезаним метопским пољима (Прилог 52)

чења на споју два конуса би-коничног реципијента пехара (Дмитровић, Љуштина 2007: Т. II/1, 2), благих удубљења налик дршкама типа *ansa lunata* уочених при корену дршке пехара (Дмитровић, Љуштина 2007: Т. II/4; Т. III/1, 2), брадавичастих апликација које се могу наћи на врху дршки (Прилог 47) (Дмитровић, Љуштина 2007: Т. III/3). Сличан манир у моделовању и украшавању препознаје се и на зделама. Калотасте зделе са разгрнутим ободом (Прилог 48) (Дмитровић, Љуштина 2007: Т. IV/3, 4) имају благо угнуте вертикалне тракасте дршке испод обода, а на једном примерку са равним ободом констатовано је брадавичасто испупчење (Дмитровић, Љуштина 2007: Т. IV/2).

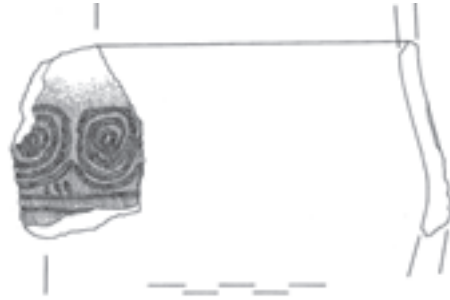
Благо жљебљење приметно је и на тракастим дршкама једноухих шоља (Прилози 49, 50) (Дмитровић, Љуштина 2007: Т. VI/1, 2), али и посуда већих димензија и грубље фактуре, као

(Дмитровић, Љуштина 2007: Т. III/ 5).

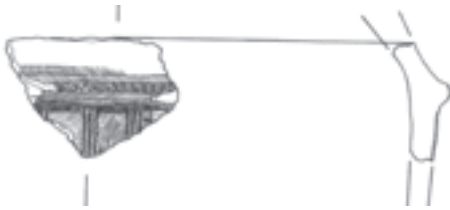
Иако се керамика са веома сличном декорацијом са Милића градине у Љуљацима (из хоризонта Љуљаци III) доводила у везу са орнаменталним стилем културе Вербићоара (Богдановић 1986: 65, сл. 180, 181, 182, 187), данас је тренд ка метопизирању препознат као типично ватински, нарочито испољен у сремско-славонској регионалној варијанти (cf. Ljuština 2012: 148–149).

У поређењу са керамиком из некропола, керамика из наведених насеља је веома различитих форми и израде, што указује на потпуно различито порекло, културну припадност, и што је најважније, хронологију (Dmitrović 2016: 238–240). Распоред насеља на западној периферији Шумадије према западном Поморављу довео је до претпоставке да се ради о потпуно другачијем културном супстрату од оног у западној Србији и да њихове позиције могу да указују на одређени одбрамбени систем који су формирали становници насеља у Остри, Љуљацима и Горњој Горевници, надирући са истока и потискујући старије становништво групе Белотић-Бела Црква преко венца планине Јелице на запад (cf. карту са предложеним распоредом културних група у централној Србији на почетку II миленијума п. н. е. у: Ljuština, Dmitrović 2016: Fig. 6).

На чињеницу да се радило о несигурним временима могу да укажу типови ових насеља – доминантне позиције у Љуљацима и Остри, и скровитост насеља у Горњој Горевници, које су им обезбеђивале надгледање и одбрану. Увид у керамички материјал са Остре и Љуљака открио је да је на овим насељима живот трајао и даље, другом половином II миленијума п. н. е., што потврђују налази развијене ватинске и културе Параћин I, што их културно поно-

Прилог 51: Фрагмент пехара са урезаном декорацијом са локалитета Соколица у Остри код Чачка (Дмитровић, Љуштина 2007: Т. III/4)

Прилог 52: Фрагмент пехара са урезаном декорацијом са локалитета Соколица у Остри код Чачка (Дмитровић, Љуштина 2007: Т. III/5)

во одваја од истовремених збивања у западној Србији (Dmitrović, Ljuština 2021: 155–157). Односи према параћинској групи формирају посебно занимљив сет истраживачких питања, чијим ће одговорима потенцијално највише допринети будућа истраживања на сеобинских локалитета.

Са суседима Ватина и њиховим наследницима

Белегишка култура, у чијој генези је неспоран удео ватинске културе, није једина бронзанодопска култура са севера која је свој печат оставила на грађи из западне Србије. Током бронзаног доба у западној Србији је препознат утицај винковачке, Шомођвар, Нађрев и других култура раног бронзаног доба, ватинске на формирање керамичког стила средњег бронзаног доба, док је касно, уз белегишку, обележено и делимичним рефлексијама културе поља са урнама (Dmitrović 2014), комплекса који је у то време широко прекривао централну Европу. Међутим, поменути културни утицаји не представљају физично присуство носилаца наведених култура, већ одразе културних интеракција видљиве на производима материјалне културе. С друге стране, на основу специфичних погребних обичаја, материјализованих у подизању гробних хумки са особеним гробним конструкцијама са биритуално сахрањеним покојницима, траговима обављених ритуала и присуству специфичних гробних прилога, културу средњег и касног бронзаног доба у западној Србији можемо сматрати аутохтоном појавом, чија материјална култура не представља импорт, већ локални производ начињен под утицајима значајнијих културних центара на северу, који су стизали углавном преко белегишке културе.

Уз наведене чињенице о керамици, потврђено је да не треба везивати културу с краја средњег и касног бронзаног доба на западу Србије за ватинску културу и њене регионалне групе и локалне варијације, већ да се ради о посебном културном ентитету, у чијој генези учествују аутохтона компонента и утицаји са севера. Стога би требало преиначити традиционални назив западносрпска варијанта ватинске културе у онај који не инсистира на директној паралели са Вагином у јужном делу Карпатског басена. Већ је било предлога о преименовању ове специфичне културе, где треба навести с једне стране синтагму брезјачка група (Филиповић 2013: 70; Bulatović et al. 2018: 126–127), а са друге западносрпску групу средњег бронзаног доба (Dmitrović, Ljuština 2013: 156–158; Дмитровић 2016: 233;

Ljuština, Dmitrović 2016: 45). Док се не постигне консензус и усвоји јединствен назив, свакако остаје чињеница да је недвосмислено препознато и прихваћено да ватинска и западносрпска култура међусобно немају директних додирних тачака, почевши од хронолошких, будући да је ватинска култура осведочени културни феномен прве половине II миленијума п. н. е. (Dmitrović, Ljuština 2021: 157–158). Иако, терминолошки гледано, западносрпска група средњег бронзаног доба делује као неутралније решење, аргументација која постаје све снажнија како се број радиокарбонских датума за западносрпску регију увећава, води ка томе да ова група уопште не буде дефинисана као група средњег, већ касног бронзаног доба. Чини се оправданим да нестанак маркантних културних феномена какви су Ватин и Бубањ-Хум IV-Љуљаци треба да означи и завршетак средњег бронзаног доба. Нови културни обрасци, посебно јасно препознатљиви кроз погребне праксе, говоре у прилог чињеници да популације које своје покојнике сахрањују на некрополама под тумулима од северозапада до југозапада Србије живе у касном бронзаном добу. Упадљиво је мало гробних јединица које би се са сигурношћу могле одредити у средње бронзано доба. У апсолутнохронолошком смислу, смена средњег и касног бронзаног доба вероватно се догодила већ у XV веку п. н. е.

Ватинска култура и суседи у североисточној Србији

Током Дунава, који је у средњем бронзаном добу био пре фактор кохезије међу људима него непремостива природна баријера, носиоци ватинске културе ступили су у контакт са становништвом данашње североисточне Србије. Временом се поимање природе тих веза мењало, али интересовања није мањкало услед прилива налаза керамике привлачног изгледа (Прилог 53), за које се стандардно везивало ватинско порекло.

Историјат истраживања бронзаног доба североисточне Србије сеже до 80-их година XX века, када је отпочела сарадња између Музеја рударства и металургије у Бору и Археолошког института у Београду на заједничком пројекту систематског археолошког истраживања насеља и некрополе на локалитету Трњане код Брестовачке Бање. Ископавања су показала прилично једноставну стратиграфску слику, с обзиром на танак културни слој знатно оштећен интензивним пољопривредним радовима и ерозијом. Фокус истраживања био је усмерен на некрополу са спаљеним покојницима, која је откривена непосредно уз насеље. Том приликом је откривена до тада непозната погребна пракса, која је укључивала урне са телесним остацима кремираних покојника, које су биле положене унутар камених погребних конструкције кружног облика. У првој детаљној анализи ове некрополе, Б. Јовановић и И. Јанковић (Jovanović, Janković 1996)

Прилог 53: Двоухи пехар са насеља на локалитету Бањска стена (Karuran, Milojević 2021: Fig. 2/1 према Срејовић, Лазић 1997)

закључили су да су и насеље и некропола били под снажним утицајем ватинске културе управо на основу керамичког материјала (Прилог 54).

Вредно је већ на овом месту поменути да су и скорашња истраживања насеобинских локалитета у североисточној Србији, напр. на Ружани код Бањског поља и Трњанима, показала да керамичка продукција има два стилско-типолошка карактера – један са утицајима ватинске и други са карактеристикама параћинске културе (Karuran, Jovanović 2013: 831–832; Karuran et al. 2020: 76).

Временом је дошло до промене у интерпретацији поменутих гробних налаза. С обзиром да је погребни ритуал укључивао кремирање покојника чији су остаци похрањивани у плитко укопане керамичке посуде, Б. Јовановић је приписао популације трњанске некрополе раном периоду културе поља са урнама и параћинској културној групи (Jovanović 1999). Ово мишљење су прихватиле и колеге из истраживачког тима предвођеног А. Капураном (Капуран et al. 2013; Karuran et al. 2017). Занимљиво је што у овим прилично рецентним радовима аутори нису одустали од повезивања некропола из североисточне Србије са културним кругом поља са урнама, премда су их нове серије радиокарбонских датума из ове и суседних регија ипак довеле до измене ставова (cf. Karuran, Milojević 2021).

Када су у питању истраживања нових локалитета у околини Бора крајем XX и почетком XXI века, издвајају се некрополе на Борском језеру (Лазић 2004: 113; Капуран, Миладиновић-Радмиловић 2011; Капуран et al. 2014) и локалитетима Хајдучка чесма и Кривељски камен-Бунар, као и археометалуршки локалитети Ружана 1 и 2 у Бањском Пољу и Кот 1 и 2 у Метовници (Karuran, Jovanović 2013; Капуран et al. 2013; Karuran et al. 2016). Тренутно су истраживачке активности усмерене ка истраживањима насеља на локалитетима Трњане и Чока Њица и некрополе на Хајдучкој чесми (Karuran, Milojević 2021: 101–103). У области јужно од Бора, на десној обали Црног Тимока и његових притока, у последњим деценијама XX века

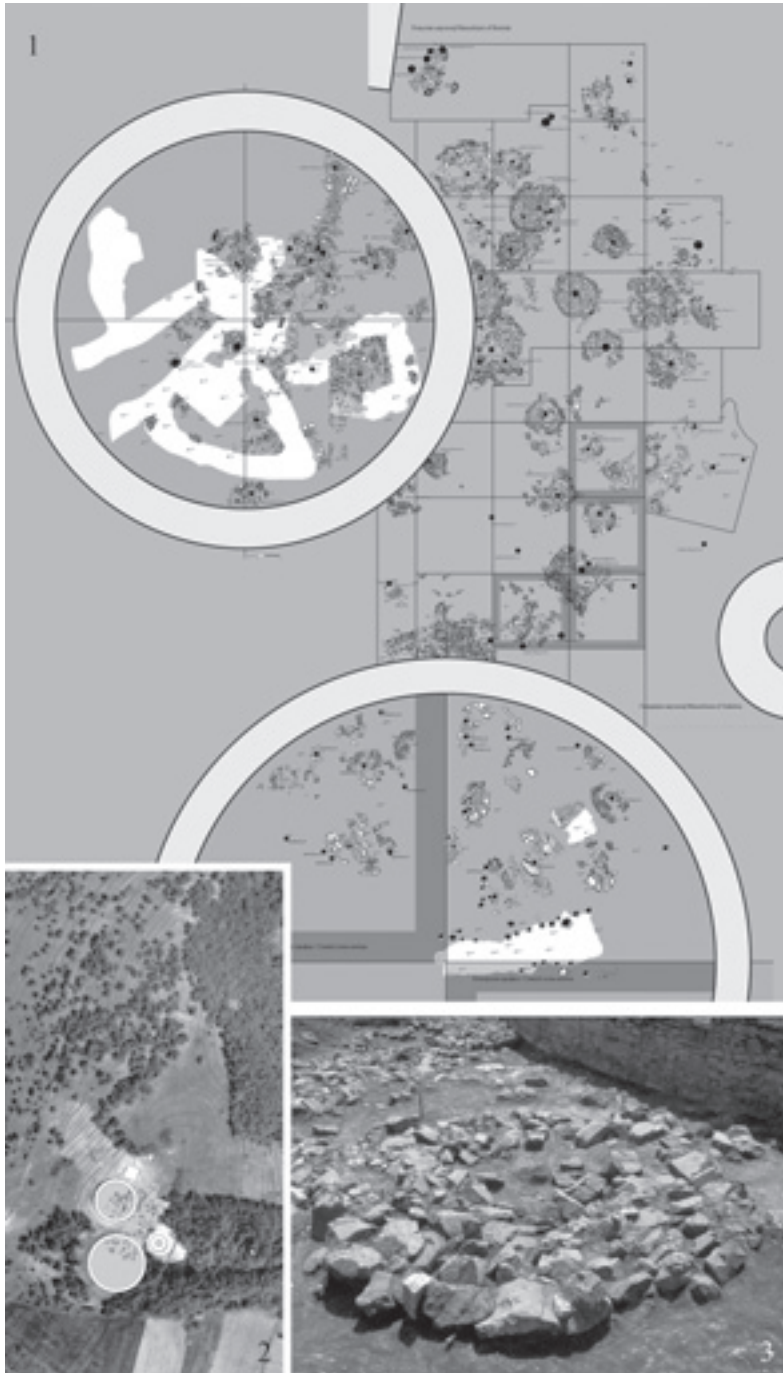
спроведена су систематска археолошка истраживања градинског насеља на Бањској стени (Срејовић, Лазић 1997; Лазић 1998; Лазић 2010; Lazić 2016), и локалитета Милетов бунар и Звездан (Капуран 2009; Kapuran, Milojević 2021). У истом периоду истраживана је и некропола са спаљеним покојницима на локалитету Магура (Прилог 55) и два гроба у оквиру палате у Гамизиграду-Феликс Ромулијани.

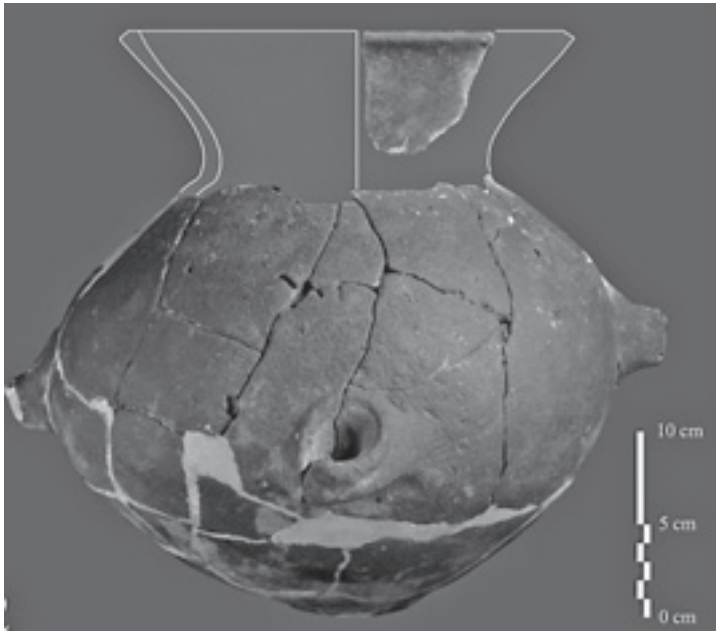
Прилог 54: Једноуха шоља са некрополе на локалитету Трњане (Kapuran, Milojević 2021: Fig. 2/17 према Jovanović, Janković 1996)

Некропола на узвишењу Магура налази се у долини Црног Тимока, у близини палате Felix Romuliana. У периоду од 1991. до 1996. године истражена су 82 гроба унутар гробних конструкција које су сачињавали прстенови од великих облутака, испуна од комада сивог лапорца, а пречници су варирали од 1 до 6м. Урне са посмртним остацима биле су упопане у центру конструкције. Међу покретним налазима из некрополе издвајају се керамичке посуде, украшене плоче од лапорца које се користе за поклапање урни, и свега три предмета од бронзе. Начин сахрањивања, гробне конструкције, главни керамички облици и метални предмети указивали су да је некропола на Магури настала крајем раног бронзаног доба и коришћена до касне фазе средњег бронзаног доба (Lazić 2016).

Стилско-типолошка анализа керамичког материјала, нарочито гробних урни са некрополе на Магури, као и други елементи погребног ритуала дали су основа Д. Срејовићу и М. Лазићу да закључе да се у басену Црног Тимока током бронзаног доба развијала јединствена културна манифестација, названа гамзиградска група (Срејовић 1983; Васић 1993; Срејовић, Лазић 1997; Лазић 2010; Lazić 2016). Опредељење некрополе у североисточној Србији као манифестације аутохтоног феномена дефинисаног као гамзиградска култура делимично је оправдано у смислу специфичних погребних обичаја (урне и кружне камене конструкције), али тренутна количина материјала није довољна за суштинско регионално опредељење. Наше тренутно знање о нивоу организације и међусобних односа између појединих бронзанодопских заједница и њихових некропола у североисточној Србији превише је фрагментовано и далеко од тога да обезбеђује

Прилог 55: План некрополе на Магури (1), положај некрополе (2), једна од гробних конструкција (3)(Lazić 2016: Fig. 1)

Прилог 56: Магура, гроб 1: урна са дршкама типа Магура (Lazić 2016: Fig. 2/2)

потпуну слику о унутрашњој динамици и развоју тог конкретног друштва (Karuran et al. 2020: 70). Упркос томе, предложени назив гамзиградска група има оправдање уколико се користи као привремени технички термин, до времена када ће слика о средњем бронзаном добу бити потпунија. У истом опсегу и са сличним донетима може се прихватити то што А. Булатовић и Ј. Станковски (Булатовић, Станковски 2012) исту културну манифестацију опредељују као тимочку групу, која је везана за фазу Бубањ–Хум IV развијеног бронзаног доба у Поморављу.

Детаљан увид у наставак истраживања бронзанодопских локалитета у области Тимочке крајине дали су А. Капуран и П. Милојевић у свом раду посвећеном налазима керамике ватинске културе у насељима и некролама североисточне Србије (Karuran, Milojević 2021: 101–105 са литературом), сматрајући да ова солидно истражена област обезбеђује довољно материјала за дискутовање различитих културних утицаја препознатих у материјалној култури прве половине II миленијума п. н. е. Климатски оптимум довео је до међусобног прожимања три истовремена културна феномена: ватинске, параћинске и културе Вребићоара, чије су се територије преклапале око реке Црни Тимок (Капуран 2009: мапа 1; Karuran 2011: 15).

Од керамичког стила до учвршћених хронолошких основа

Препознавање културних релација између носилаца ватинске и локалне културе средњег бронзаног доба североисточне Србије посебно је привукло пажњу А. Капурана и сарадника (Капуран 2009; Kapuran 2011; Kapuran 2014a; Kapuran 2014b; Kapuran et al. 2020; Kapuran, Milojević 2021). У свом ранијем раду о утицајима култура Ватин и Вербићоара на материјалну културу гамзиградске групе, А. Капуран је прихватио ставове М. Гарашанина и Н. Тасића да особеност бронзаног доба источне Србије представља прожимање културних одлика група Ватин и Вербићоара у средњем и параћинске групе у касном бронзаном добу. Капуран у свом раду није дао детаљније објашњење шта подразумева под прожимањем културних одлика, али се из текста види да као резултат тих прожимања на првом месту препознаје специфичан керамички стил. Такође, као општеприхваћен прихвата поглед да носиоци ватинске културе вешто интегришу добра из суседних култура у сопствено стваралаштво, издвајајући израду керамике, камених секира и предмета од кости (Капуран 2009: 54–55). На основу територијалних одредница и карте II, да се закључити да је аутор ватинску културу прихватио у најширем обиму појма (у смислу: Стојић 1992; Стојић 1998a; Стојић 1998b), за шта недостаје утемељеност (cf. Ljuština 2011; Ljuština 2012). Када је у питању сама гамзиградска култура, њено апсолутнохронолошко позиционирање у период 1700.–1300. г. п. н. е. подложно је поновном вредновању, и данас је извесно да је то средње бронзано доба, како у наставку текста наводи и Капуран, тј. термилошки нема потребе за употребом одреднице „крај раног и развијено бронзаног доба” (cf. Капуран 2009: 55).

Веома је тешко поредити керамички стил гамзиградске групе, која је издвојена на основу добро истражених некропола на Магури и Борском језеру, са керамичком материјалом са насеобинских локалитета. Већина ових локалитета је дефинисана на основу теренске перспекције и врло ограничених сондажних ископавања.

Приметно је да у скорашњем раду А. Капуран узима у разматрање и делимично прихвата концепт А. Булатовића (Bulatović 2021) да територију североисточне Србије треба посматрати као интегрални део зоне насељене носиоцима групе Бубањ-Хум IV-Љуљаџи. У анализи керамике препознају се елементи ватинске, Вербићоара и групе Бубањ-Хум IV-Љуљаџи (Kapuran, Milojević 2021: 105–109).

Ауторима су пехари били најзгоднији за упоредну анализу, али сви примери који се узимају као репрезентативни за ватински стил (cf. Karuran, Milojević 2021: 109–110), заправо потичу из културног ареала Бубањ-Хум IV. Већ је поменуто да на тај начин третирају регију североисточне Србије и Гомес-Граз и сарадници (Gómez-Gras et al. 2021: Fig. 1 – Прилог 27 у поглављу *Вајинска култура у XXI веку*). Вративши се на елементе ватинске керамике, у инструктивном раду Капурана и Милојевића износи се да је лонац-урна из гроба 63 са некрополе Магура готово идентичан лонцу са локалитета Ватин (Tasić 1974: sl. 151; Karuran, Milojević 2021: 111). Ситуацију, међутим, компликује чињеница да материјал са локалитета Ватин може бити репрезент различитих културних група и периода прошлости, а не само ватинске културе. Сам Ватин, осим имена, практично није обезбедио никакав значајан допринос дефинисању културе које је по њему добила назив (Jovanović et al. 2012: 50).

Керамички налази који су анализирани у раду, а који показују елементе култура Ватин и Вербићоара, као и апсолутни датуми, откривају посебне хронолошке везе између протоватинске културе са руба Карпатске котлине и популација које су насељавале регион Тимочке Крајине. Неспорни су ранобронзано допски утицаји са севера Балкана, дефинисани као протоватински, на заједнице североисточне Србије, али и знатно јужније. Ауторима се нарочито важним чине радови М. Стојића (Karuran, Milojević 2021: 112 са литературом). Капуран и Милојевић наглашавају да су у случају некрополе Магура, на основу погребног ритуала и карактеристичних дршки на урнама, Д. Срејовић и М. Лазић дефинисали посебну културну манифестацију – гамзиградску групу (Срејовић, Лазић 1997), иако поменута урна из гроба 63 има готово исти стил и декорацију као лонац из Ватина (Tasić 1974: sl. 151). Стога се овим ауторима чини логичном тврдња да сваки регион поседује одређене локалне карактеристике, иако налазе да не стоји мишљење М. Љуштина (Ljuština 2012: 187) да средње бронзано доба не треба сматрати периодом великих културних комплекса (Karuran, Milojević 2021: 113). Аргументација за овакав став остаје нејасна. Ако постоји већи број локалних културних манифестација, који би велики културни комплекс требало препознати? Присуство нелокалних артефаката на нивоу интеркултурних контаката је очекивано. Такав случај је и са материјалом културе Вербићоара, о чему се такође разматра у раду (cf. Karuran, Milojević 2021: 113–114).

Када је у питању културна припадност керамичког материјала из гробних контекста североисточне Србије, у рецентним радовима

пехари са Трњана су препознати као типични представници групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци или моравско-тимочке варијанте ватинске групе, као су је дефинисали А. Булатови и Ј. Станковски (Булатовић, Станковски 2012: Табела 14, 363). Аутори су предложили датовање овог феномена у прелаз из раног у средње бронзано доба, без експлицитног помињања апсолутних датума. Исто хронолошко опредељење је предложено за један пехар овог типа са градинског насеља на Бањској стени, за који су Д. Срејовић и М. Лазић (Срејовић, Лазић 1997: 237, fig. 69) тврдили да представља импортовани предмет са територије ватинске културе северно од Дунава. Па ипак, слични пехари су нађени на низу локалитета јужно од Дунава, укључујући Ружану 1 и 2 код Трњана (Karuran et al. 2016: Т. 2/6, Т. 5/6–7), Остра-Соколица у западној Србији (Стојић 2000: Сл. 1), Бубањ и Велика хумска Чука код Ниша (Булатовић, Станковски 2012: Т. XI), Љуљаци (Tasić 1984a: 60, Taf. XII/1, 3) и Добрача код Крагујевца (Garašanin, Garašanin 1958: Y17a, 5) указујући на чињеницу да су они елемент из домаћег репертоара пре него импорт (Karuran et al. 2020: 65–66). Са друге стране, Капуран и сарадници (Karuran et al. 2020: 77) подвлаче да је за за идентификовање културног утицаја на развој група насеља и некропола у Тимочној Крајини кључни моменат био утицај ватинске културе, чије се карактеристике јасно препознају на бројним налазима керамике не само на Трњану већ и на некрополи Хајдучка чесма и локалитетима Ружана 1 и 2 у Бањском Пољу код Бора.

О специфичностима погребне праксе у североисточној Србији

Обичај сахрањивања покојника у близини домаћинстава код бронзанодопских популација североисточне Србије примећен је на више места: појединачни гробови унутар римске царске палате у Ро-мулијани, у близини објекта Е (Karuran 2014b: Fig. 5), пример усамљеног гроба у селу Звездан у подножју источне падине Магуре, као и гроб на локалитету Пишура чесма у Зајечару, на ставама Црног и Белог Тимока (Срејовић, Лазић 1997: 227–229). Као што је показао пример Магуре, ти изоловани гробни налази нису били уништени каснијом градњом у римском периоду. Истакнута, стратешка позиција омогућава да се некропола на Магури види из свих делова долине Драгановог потока, тј. из свих насеља у окружењу. Једно насеље из бронзаног доба откривено је око 100 m јужно од некрополе, али се, због веома густе храстове шуме која окружује некрополу, истражи-

вање није могло проширити изван спољног руба камених конструкција. Може се претпоставити да је заједно са некрополом на заравњеном делу брда некада постојало и мање насеље. Оваква организација просторног проширења популације указује на велики утицај култа мртвих код заједница средњег бронзаног доба (Karunan 2015: 12–13).

Грбови са кремацијом у бронзаном добу обезбеђују фасцинантан увид у међусобни утицај тела као целине и делова тела. Могућ је приступ кремацији из угла фрагментације уместо уништавања тела, што отвара нове путеве интерпретације. Спаљени остаци одржавају своје значење кроз кремацију, иако су трансформисани у другу супстанцу, а њихов висок ниво фрагментације кроз ватру представља почетну тачку за широк дијапазон културних пракси, код којих је приметан знатан ниво варијабилности у различитим контекстима. Предмети као што су елементи одеће, оруђе и урне такође су уpletени у овај процес, и могу се третирати аналогно или на супротан начин у односу на тело. Фрагменти кремираних тела могу бити метонимија за читава тела и могу се користити за расипање и повезивање, али, са друге стране, праксе могу имати за циљ да сачувају тело на једном месту, да поново успоставе и нагласе целовитост (Rebay-Salisbury 2010: 69–70). Као контраст томе, у некрополи на Магури, међу оштећеним грбовима кремираних покојника у основи Ромулиног тумула, нађене су и две парцијално сахрањене лобање (Лазих 2019). Према опсервацијама са самих ископавања, могуће је да се у овом случају ради о ритуалној сахрани лобања из касноатичке фазе некрополе, а не о праисторијским сахранама. Међутим, М. Лазих је у студији о грбовима инхумираних покојника у некрополама брњичке културе ову појаву на Магури ипак везао за погребне праксе бронзаног доба. Згрчени скелети и укопавање лобања (глава) у другим налазиштима и некрополама у источној Србији наговештавају да би такви облици сахрањивања у некрополама брњичке културе на Косову (Улпијана и Граштица) могли да буду пореклом из других области (Лазих 2019: 197, фуснота 33). Из претходног следи да је прихватљиво да је код носилаца гамизиградске групе један од специфичних облика погребне праксе парцијално сахрањивање лобања, што је пракса посведочена код средњебронзанодопских популација и у неким другим регијама југоисточне Европе, као што је Трансилванија.

У случају суседне културе Вербићоара, са којом су заједнице из североисточне Србије биле у интензивним контактима, истражен је мали број грбова, изолованих или у оквиру малих некропола, а има и примера сахрана унутар насеља. Доминира кремација са урнама, али је посведочен и случај инхумације. Као и у случају гамизиградске

групе, гробни инвентар је врло сиромашан, и састоји се поглавито од керамичких посуда. Код северних суседа културе Вербићоара, носилаца културе Витенберг у Трансилванији, појављују се сахране лобања. Појава оваквих парцијалних сахрана понавља се и у два области са којима су заједнице културе Витенберг имале интензивне трговинске односе – на територијама култура Отомани и Монтеору (Palincaş 2014: 315–317, Fig. 1). Уопштено посматрајући, очито је да постоји замршено узајамно деловање између инхумације и кремације, између целовитости и фрагментације, али остаје отворено питање зашто се тела третирају на тако комплексне начине.

Као што је случај са гробовима са инхумацијом, тело је било централно и у гробовима с кремацијом, али је кроз процес кремирања постало несигурна супстанца. Кремирано тело постојало је само као материја или је било сматрано знаком сећања на тело (Stig Sørensen, Rebay 2014: 61). Избор да ли да се тело након смрти скелетно сахрани или кремира представља ситуацију са којом се људи ретко суочавају. Погребна пракса је нормално повезана са дуготрајним традицијама и праксама од којих се не одступа, чије оригинално значење можда није видљиво учесницима у погребним ритуалима. Ствари се изводе на одређен начин, зато што је запамћено да се увек тако ради, и то их чини исправним. То је морална традиција – радње су оправдане прошлим праксама. Па ипак, погребна пракса се мења, и на том месту девијантне праксе морају да буду оправдане, објашњене, размотрене и друштвено уговорене. Промена од инхумације до кремације може се разматрати у смислу начина на који је могла бити повезана са веровањима. Под веровањима се не мора обавезно мислити на религију у формализованом смислу. Може се мислити на веровања о телу, смрти и животу након смрти. Веровања се граде у комуникацији и одигравају у друштву, одражавајући како људи размишљају о свету и како га чине схватљивим на сопствени начин, тежећи реду и расуђујући о аспектима живота који су изнад њихове контроле. Веровања не морају бити повезана и доследна, а могуће је задржати међусобно сукобљена веровања – са околностима које одређују којим веровањима ће бити дата предност у одређеном времену (Rebay-Salisbury 2012: 15).

Извесно је да су веровања средњебронзано-допских становника североисточне Србије чврсто повезивала места последњег починка са местима на којима се одвијао живот. Разматрајући проблематику односа насеља и некропола, појавила се претпоставка да је северно од средњег тока Црног Тимока, у околини Бора, односно на источном ободу Кучајских планина, формиран систем насеља рудара и металурга, а у околини Ромулијане и у Џановом пољу систем мањих

насеља пољопривредника, чији су становници са металурзима остварили интеракцију (Капуран et al. 2013: 147, 152). Према овом закључку, некропола на Магури представљала би место за сахрану популације која је свој економски систем заснивала на пољопривреди, а која је свакако имала интеракцију са рударима и металурзима.

Кремација у друштву металурга?

Антрополошка анализа спаљених остатака са локалитета Кривељски камен–Бунар, Борско језеро, Хајдучка чесма у Брестовачкој Бањи и Трњане показала је високу фрагментацију костију и висок ниво оксидације органске материје, без накнадне фрагментације. На основу тога дошло се до закључка да су ова металуршка друштва могла да досегну веома високе температуре захваљујући располагању одређеним вештинама. Те вештине и технике нису биле кориштене само за топљење руде, већ и током кремирања покојника (Капуран et al. 2017: 142). Можемо само да замишљамо каква је изузетна представа кремација морала бити за људе бронзаног доба. Ватра и дим би активирали сва чула: могло би се чути пуцкетање дрвета, намирисати месо које сагорева, видети светлост ватре. Не знамо конкретну мотивацију, али се чини да та представа представља фокус ритуала (Stig Sørensen, Rebay 2007: 122). Практична знања из других сфера живота омогућила су извођење тих ритуала. У случају североистичне Србије, поређења спектрометрије елемената потврдила су употребу искоришћених пећи за процес кремације (Капуран et al. 2017: 142), иако је упитно како су се такве праксе уопште физички могле спроводити. Налази бакарне згуре у зони некрополе и око кружних камених конструкција били су у неким ранијим радовима (Јовановић, Јанковић 1996: 195; Капуран, Миладиновић-Радмиловић 2011: 150) третирани као остаци погребних активности повезаних са гробним прилозима и култом. Међутим, након рецентних истраживања и проспекције у Трњану скоро је потпуно сигурно да су налази бакарне згуре у зони некрополе резултат процеса ерозије и пољопривредних радова који су изазвали поремећаје услед којих је дошло до премештања налаза из виших делова насеља (Капуран et al. 2020: 59).

Гробни инвентар

Карактеристична за некрополе из Тимочког региона источне Србије јесте мала количина гробних прилога. Ако се као пример узме некропола у Трњанима, 43 гроба откривена на овом локалитету дала су свега пет гробних прилога: бронзани нож из урне у гробу

28, фрагментовани танки бронзан лим и пршљенак пронађени поред урне у гробу 11, керамичка лампа или кутлача пронађена у угљенисаном слоју поред урне у гробу 18, и језичаста камена секира пронађена поред урне у гробу 33. Такође, у неким гробним конструкцијама пронађена је и мања количина керамичких фрагмената у слоју изнад гробова. Пример је гроб 41, са три пршљенка и два фрагментована пехара/зделе; па ипак, припадност ових налаза гробу је под знаком питања (Karuran et al. 2020: 59). Мали број керамичких посуда као прилога у гробовима ових популација у складу је са општим трендом који је приметан у освет периода поља са урнама. Л. Небелзик (Nebelsick 2016: 28) је приметио да током XIII века п. н. е. у европским оквирима полагање посуда игра само маргиналну улогу у погребном ритуалу, а не и препознатљив део у апотеози покојника чији гробови се издвајају својом раскоши. Током XII века велики сетови у којима доминирају отворене форме показују да су сложене церемоније либације биле интегрисане у комплексни ритуални процес на ломачи. Када се раскошни гробови поново појаве у VIII веку п. н. е. они задржавају церемонијалну и иконографску структуру наслеђену из периода поља са урнама, али ипак прилагођену биритуалној погребној пракси.

Иако број предмета у гробном инвентару није велики, уочљиво је присуство пршљенака. Многе претпоставке су изнете у литератури о значењу пршљенака у гробовима. Пршљенци се често користе за полно опредељење скелетног материјала, чак и када се препознаје да би то могло да укључи неутемељене претпоставке. Па ипак, овакав приступ није потребно потпуно одбацити, с обзиром да један од примарних аспеката индивидуе који је изражен кроз погребне ритуале јесте родна припадност. Врло је вероватно да су жене обављале предење, али је важно нагласити да је било ситуација у којима су прели мушкарци. Не постоји довољно података о погребној пракси, на основу којих би се могле извести претпоставке о систему веровања људи бронзаног доба, у складу са чим би било полагање одређених предмета у гроб. Како се алат за предење и ткање најчешће израђује од печене глине, дрвета или кости, сам по себи има малу вредност. Он има значај једино особи која га је користила и стога носи симболичку вредност када је положен у гроб (Crewe 1998: 36; Gleba, 2009: 69). Као што је већ поменуто у поглављу *Зайадна Србија у фокусу: ватинска култура у зайадним деловима Србије кроз њизму њтрадиционалних њоставки и чињеница у XXI веку*, интерпретацију присуства пршљенака у гробовима би за конкретне случајеве требало тражити на индивидуалном нивоу, као везу са предењем и ткањем танких нити од којих је саздан живот, а нови живот на свет доноси жена.

Као део гробног инвентара у средњем бронзаном допским некрополама североисточне Србије појављују се плоче лапорца као поклопци урни. Урне као ограничени, затворени простори су заправо инверзија фрагментације и дисперзије. У ситуацији у којој се урне покривају, оне функционишу као простори који морају бити затворени, а потпуно ограђивање костију очито је захтевало посебну пажњу (Rebay-Salisbury 2010: 69).

Симболичко значење дршки типа Магура

У извесном броју гробова на некрополи на Магури (напр. гроб бр. 1 (Lazić 2016: Pl. 2/2))(Прилог 56) нађене су урне у форми амфоре високог левкастог врата и изразито заобљеног тела на коме су четири водоравне дршке усмерене надоле и профилисане тако да личе на изливник или аплицирани реципијент (тип Магура). Необична форма ових дршки један је од елемената у керамичком стилу који је допринео издвајању посебне гамзиградске групе бронзаног доба североисточне Србије.

У којој мери специфична форма ових дршки одражава функцију коју су оне имале није извесно, али се јавила и потреба за разматрањем њиховог симболичког значења. Симболичко значење артефаката нераскидиво је везано са њиховом позицијом у социјалним релацијама. Иако је употреба артефаката присутна како код човека тако и код других животиња, једино људи користе артефакта у друштвеним односима. Ова посебна врста употребе артефаката сматра се да представља кључну особину за дефинисање човечанства. У друштвеним наукама постигнута је општа сагласност да смо и даље далеко од тога да будемо способни да разумемо пуну комплексност односа између човека и артефакта (Palinkas 2015: 190). Отелотворено знање пружа додатно објашњење уз објашњења која су већ разматрана у контексту морфолошке варијације у артефактима. Пошто оно подразумева покрете тела, који су спољашња, додатна информација, оно објашњењу доноси виши ниво вероватноће. Вероватноћа варира у складу са нивоима ограничења које форма артефакта намеће телу. Н. Палинкаш (Palinkas 2015: 200) је препознала да је, на пример, употреба познобронзанодопских малих кантароса типа Радовану компатибилна са неколико сетова покрета, као што су испијање наискап (иако из неугодне позиције у данашњем смислу), употреба кашике или штапића. У исто време, могуће је да се замисле промене у покретима тела које нису у корелацији са променама у форми артефакта. Као пример, типови посуда који су у дуготрајној употреби могу се користити на нови начин. Н. Палинкаш наводи још један занимљив

пример из бронзаног доба, у ком се промене у изгледу и положају керамичког материјала на једном насељу типа тел (Сазхолombото/ Százhalombatta) доводе у везу, између осталог, са промена у покретима тела и етикецији (Palinkaş 2015: 195). У раном бронзаном добу, у фази Нађрев, куће су имале спољашње складишне јаме, док су у кући зделе са четири дршке биле качене помоћу конопца на греде таванице. Овакав распоред приморавао је људе са се крећу околу, избегавајући посуде. У средњем бронзаном добу (фазе Ваћа и Ваћа-Косидер) складишна јама била је смештена у центру куће, а зделе су, сада са само једном дршком, биле качене по зидовима, са другим покућством смештеним дуж зидова. Овај распоред створио је слободан простор око централне складишне јаме, где се нови сет покрета тела, као део нове етикеције, могао створити, увежбавати и контролисати: ко где седи и на којој позицији, у складу са статусом (старост, род, припадност домаћинству, посетилац итд.), како се околу креће на одговарајући начин итд. (Palinkaş 2015: 195; Sofaer 2011: 217–227). На овом теоријско-методолошком трагу могу се тражити објашњења појаве дршки типа Магура. Можда се појава таквих дршки може повезати са асоцијацијом на праксу либације, која сигурно има друштвене импликације у погребном ритуалу (могуће је увођење нових агената у ритуалу, који либацију врше – људи са посебним друштвеним статусом, свештеници и сл.). Са друге стране, дршке типа Магура могу се тумачити и као лажни изливници, који ће спречити излазак из урне онога што је требало да остане у њој. Потреба да се урна држи добро затвореном најбоље је документована поменутом праксом да се урне покривају плочама од лапорца.

Хронолошко опредељење насеља и некропола у североисточној Србији

За хронолошко опредељење некропола условно приписаних гамзиградској групи од значаја је истраживање локалитета Балеј. Савремено село Балеј, у Видинском округу у северозападној Бугарској, смештено је на пешчаној дини на десној обали Тимока, око 2km јужно од његовог ушћа у Дунав. У раду С. Александрова и сарадника из 2016. године (Alexandrov et al. 2016) проучена су четири гроба са кремацијом са некрополе Балеј. Истраживањима у Балеју 2017. године откривено је још 19 структура, означених бројевима 63–81. Четири структуре представљају гробове са спаљивањем из средњег бронзаног доба (прва половина II миленијума п. н. е.), 11 структура су гробови са спаљивањем из друге половине II миленијума п. н.

е., а остале 3 (бр. 69, 70 и 80) се повезују са меморијалним праксама из истог периода (Александров et al. 2018: 88). Истраживачи гробове из средњег бронзаног доба повезују са културом Вербићоара III (Alexandrov et al. 2016: 439). Од гробова из средњег бронзаног доба посебно је значајна структура 65 – гроб детета старог 3–5 година (Infans I), у ком су у урни била положена два бронзана прстенаста украса за косу (Lockenring) (Александров et al. 2018: Обр. 2). Коленасте дршке ове урне имају директне аналогије у материјалу узводно уз Тимок (cf. Каруран, Милојевић 2021: 108, Fig. 3/1). Остали гробови из те епохе са некрополе Балеј оштећени су каснијим активностима, али се може рећи да су индивидуални. Када су укључе и резултати истраживања из 2017. г., укупан број гробова из средњег бронзаног доба износи 21 (Александров et al. 2018: 88).

Локалитет Балеј је јединствен по томе што на територији Бугарске нигде више није откривена бронзанодопска некропола са насељем ком је припадала (Александров et al. 2018: 89). Ово се односи на млађу некрополу са жигосаном и инкрустованом керамиком. За њу је од изузетног значаја чињеница да добијени калибрирани радиокарбонски АМС датуми покривају период између XIV и XI века пре нове ере. Тај период је конвенционално прихваћен као касно бронзано и почетак раног гвозденог доба у региону. Размотрени су и односи између културе инкрустоване керамике, културних група Бистреџ-Ишалница (Bistreț-Ișalnița) и Вртоп (Vârtoș). Почетак керамичког стила Бистреџ смештен је у културни миље културе инкрустоване керамике у XIV в. п. н. е. Прихваћено је да се стил постепено развија у оно што се дефинише као керамички стил Вртоп. Крај овог процеса датован је у средину XI в. п. н. е., када су велике некрополе са кремацијама (Urnenfelder) престале да постоје у овом региону (Alexandrov et al. 2016: 439, 445, 453–454). За нас је то значајно, јер ни сахрањивање на до сада истраженим бронзанодопским некрополама североисточне Србије не би могло да се очекује у непромењеној форми у XIV веку.

Резултати истраживања неколико локалитета из околине Бора (Ружана 1 и 2, Трњане и Хајдучка Чесма), као и нови апсолутни датуми из затворених целина, обезбеђују довољно података да се хронолошки оквир насељавања током бронзаног доба у околини Бора постави у интервал између XIX и XVII века пре нове ере. Ови подаци сигурно оповргавају мишљење Б. Јовановића (Jovanović 1999) да некропола Трњане потиче из касног бронзаног доба и параћинске културе (Каруран, Милојевић 2021: 111). Исто тако, овај хронолошки оквир не подржава ни мишљење М. Лазића (Лазич 2004: 123) да су некрополе коришћене у периоду 1700/1600.–1300. г. п. н. е. (Каруран, Милојевић 2021: 111–112), што је додатно оснажено налази-

ма из Бугарске. Радиокарбонски датуми из гробова 10 (1981–1876 BC (84,7%)) и 28 (1762–1627 BC (95,4%)) указују на употребу некрополе у Трњанима током раног и почетка средњег бронзаног доба, у смислу средњоевропске хронологије (Karuran et al. 2020: 60–61).

Радиокарбонски датуми добијени у новим истраживањима у Трњану доносе прве апсолутне датуме за бронзанодопске некрополе у североисточној Србији и зато заслужују да им се посвети посебна пажња и у методолошком и у интерпретативном смислу. Узорци из насеља и гробова са урнама постављају период између 1900. и 1600. г. п. н. е. као највероватнији за хронолошко опредељење (Karuran et al. 2020: 69, Fig. 9). Узети су узорци две животињске кости из SU4 и SU5 у сонди 7 и два већа комада угља пронађена у урнама гробова 28 и 10 (кремирани остаци из урни нису били погодни за радиокарбонско датоване) и дати на анализу у Istoptech Lab у Дебрецину. Додатно је извучена једна спаљена семенка пронађена у зиду карактеристичне зделе (Karuran et al. 2020: Pl. II/9) и дата на радиокарбонску анализу у Curt-Engelhorn Centre у Манхајму. Овај датум је од посебног значаја, пошто семенке генерално представљају кратко трајање, и самим тим поузданији узорак. Чињеница да је семенка пронађена унутар зида карактеристичног типа керамичких посуда повезаног са такозваном ватинском керамиком (зделе са троугаоним испустима на ободу, у виду крилаца, cf. Karuran et al. 2020: Pl. II/1–9) подвлачи значај овог узорка и обезбеђује неспорно хронолошко упориште (Karuran et al. 2020: 69–70).

Када су у питању узорци угља из садржаја урни, претпоставља се да они потичу са ломаче. Уз могућност да су резултати узорка угља проблематични услед ефекта старог дрвета, датуми са некрополе треба да се прихвате уз опрез. Па ипак, поклапање датума означава да одступање између животињских костију, угља и спаљене семенке, ако га уопште има није од суштинског значаја. Животињска кост из SU4 (Lab. Nr: DeA 19119), спаљена семенка из зделе (Lab. Nr: MAMS 42796) и угаљ из гроба 28 (Lab Nr: DeA 18174) се готово у потпуности поклапају и стога обезбеђују чврст индикатор истовремености живота на насељу и погребних активности у другој половини XVIII и раном XVII веку п. н. е. (Karuran et al. 2020: 70, fig. 9). У складу са тим, исто датоване се претпоставља за бронзани нож, пронађен у урни гроба 28 заједно са кремираним костима и остацима ломаче. Узорак угља из гроба 10 (Lab. Nr. DeA 18164) обезбедио је апсолутни датум између 1950. и 1900. г. п. н. е. Ако на овај резултат није знатно утицао ефекат старог дрвета, гроб 10 могао би да представља старију фазу некрополе која је кориштена бар 200 година (разлика између гробова 10 и 28). Статиграфска позиција релативно велике камене

конструкције гроба 10 са кремираним остацима одрасле особе подржава претпоставку о могућем ранијем датуму (Karuran et al. 2020: 70, Fig. 4a). Смештен у централном делу и непоремећен другим конструкцијама, гроб 10 могао би се интерпретирати као један од првих, и стога један од најстаријих гробова у том делу некрополе, са следећим, млађим погребним споменицима подигнутим око њега. Делимично дотицање датума из гроба 10 и узорка кости из SU5 (Lab Nr. De A 10121) у зони насеља јесте још један наговештај да су се активности на локалитету Трњане дешавале већ у касном XX и раном XIX веку п. н. е. (Karuran et al. 2020: 70).

Резултати типолошко-хронолошких анализа археолошког материјала, а посебно радиокарбонски датуми са насеља и некрополе јасно оповргавају било какву тврдњу која се односи на каснобронзанодопско хронолошко опредељење Трњана и наводне везе са периодом културе поља са урнами, као је претпоставио Б. Јовановић. Чак и раније датовање Трњана предложено од стране Д. Срејовића и М. Лазића изгледа да је било превише касно, пошто расположиви радиокарбонски датуми не указују ни на коју врсту активности на локалитету након 1600. г. п. н. е. Потребно је да ову хипотезу потврде следећи датуми са насеља и некрополе са других локалитета из окружења, који су такође тренутно у процесу радиокарбонског датовања (Хајдучка Чесма, Магура и Ружана). Први радиокарбонски датуми из гробова са урнами са Хајдучке Чесме указују на време између XX и раног XVIII века п. н. е. (Karuran et al. 2020: 70). Када се размотре индикатори за хронолошко опредељење насеобинских локалитета, у овом тренутку највероватнији је сценарио према ком су праисторијске популације које су експлоатисале бакар у околини Бора нешто старије од заједница концентрисаних око Бањске Стене и некрополе Магура код Зајечара (Karuran, Milojević 2021: 112). Узимајући у обзир изнету аргументацију, оваква поставка може да буде прихватљива.

Када се разматра потенцијална веза између поменутих бронзанодопских некрополе североистичне Србије и параћинске културе, нови датуми увелико говоре насупрот овој релацији, ако се претпостави да је датовање параћинских локалитета у Поморављу у период 1500.–1200. г. п. н. е. исправно. Најмлађи датуми са Трњана и суседних локалитета Ружана и Хајдучка Чесма не прелазе крај XVII века г. п. н. е. Из такве ситуације А. Капуран и сарадници (Karuran et al. 2020) налазе два излаза: или није постојала међусобна веза између параћинске културе и североистичне Србије, због хронолошког непоклапања, што је ипак тешко прихватити услед сличности појединих специфичних елемената у керамици, или хронолошко опредељење параћинске групе треба да буде темељно ревидирано.

Штавише, тренутна хронологија параћинске, брњичке и прве фазе белегишке групе (cf. Vasić 2013) чини се спорном, бар када се ради о претпостављеној истовремености поменутих културних феномена, које све карактерише искључиво ритуал спаљивања покојника, али са посебним разликама у форми гробне конструкције и облику и декорацији урни (Karuran et al. 2020: 70–71). У раду А. Капурана и А. Булатовића (Karuran, Bulatović 2020) о сличностима и разликама у материјалној култури групе Белегиш II-Гава са југа Панонске низије и Поморавља, на мапи 2 (Karuran, Bulatović 2020: Fig. 2), која додуше нема наслов, већ само означене локалитете, на пр. под бројем 22 се налази Магура у оквирима параћинске групе. У наставку текста, у ком разматрају проблематику налаза канеловане керамике на насеобинским локалитетима у централној и источној Србији, аутори се надовезују причом о металним налазима. Издваја се налаз врха копља нађеног у урни (из гроба 63 – прим. МЉ) на некрополи Магура (Karuran, Bulatović 2020: 42, Fig. 6, 5). Ово копље карактеристично је за касно бронзано доба, али припада типу који је особен за Br D-На A1 или време између XIV и XIII века пре нове ере (Vasić 2015: 47; Karuran, Bulatović 2020: 42). Уз гробне налазе, који потичу из затворених целина, додатно треба бити на опрезу када су у питању насеобински локалитети. Као што је већ поменуто, препозната је извесна хронолошка разлика између бронзанодопских насеља у овој регији. Могуће је да две традиције у керамичкој производњи – ватинска и параћинска – одражавају хронолошке разлике, које су остале „неухватљиве” у стратиграфији локалитета. Обиман керамички корпус са истраживања на насељу на Бањској стени који тек чека обраду и коначну публикацију има потенцијал за решење овако постављених културних релација, потпомогнут резултатима нових истраживања.

Закључак.

Изазови и одговори

Прва половина II миленијума пре нове ере показала се као период процвата у многим регијама Европе. Ако се посматра део југоисточне Европе где ток Дунава чини природну границу између Балканског полуострва и Карпатског басена, може се замислити амбијент у ком су бронзанодопске заједнице, а међу њима носиоци ватинске културе, живе у прилично повољном природном окружењу листопадних шума (са зимзеленим дрвећем на већим узвишењима), травнатих равница и мочварних низија. Простране алувијалне равни које су окруживале велика насеља на теловима обезбеђивале су услове за земљорању и сточарство у знатном обиму. Претпоставља се да је друштво било организовано у складу са неком врстом друштвене хијерархије. Мрежа утврђених насеља типа тел контролисала је овај регион од стратешког значаја, који се налази на главној рути из Централне Европе ка Црном мору и Медитерану. Ове опште карактеристике могу се појединачно тестирати за сваку културну област, као и предложена хронолошка решења унутар којих се крећу истраживачи бронзаног доба.

На формирање слике о средњем бронзаном добу у југоисточној Европи у великој мери утиче његово временско опредељење. Различите истраживачке традиције и историјске околности у оквиру којих се одвијало проучавање бронзаног доба огледа се у шароликости хронолошких система за различите регије. Хронолошка позиција читавог периода током истраживања се мењала како захваљујући методолошком искораку који је археологија начинила употребом

радиокарбонских датума, тако и у складу са измењеним интерпретативним оквирима који су се појавили као логична реакција на измењено фактичко стање. Различите регије имале су разноврсне начине за долазак до решења проблема почетка и краја бронзаног доба, али и интерне поделе на рано, средње и касно бронзано доба. Један од одговора на изазов хронолошког опредељења средњег бронзаног доба јесте да се њему могу приписати материјални трагови живота популација из прве половине II миленијума п. н. е.

Вишеслојна насеља типа тел представљају најкарактеристичнију форму насеља у раном и средњем бронзаном добу Карпатског басена. У последње време, мађарски истраживачи сматрају да се не може повући јасна граница између средњег и касног бронзаног доба. На то указује чињеница да се живот на теловима није угасио у неком одређеном временском хоризонту. Додатно, насеобински локалитети са траговима који указују на значај у производњи и дистрибуцији добара, на источном Балкану се у првој половини II миленијума п. н. е. нису налазили на теловима. Захваљујући анализама динамике периода телова у Карпатском басену и источнобалканском региону, изнета је занимљива теорија према којој напуштање традиције насељавања телова у једној области одговара појави локалитета типа тел у другој.

У проучавању средњег бронзаног доба Карпатског басена и централног Балкана употреба археолошких култура као методолошке алатке показала се као добродошла, чак и неизбежна. У свом бављењу ватинском културом и на територији где се она прати у најчистијој појавној форми, и на периферији, припадам групи праисторичара који овај алат користе, бивајући свесни многих његових недостатака и ограничења. За мене и знатан број мојих колега археолошка култура је и даље један од главних ликова у нашим бронзанодопским наративима.

Упркос покушајима да се усклади више различитих, али подударних типова података којима се данас располаже, ватинска култура се, као и многе друге археолошке културе у касној праисторији, углавном дефинише на основу једне категорије археолошког сведочанства – керамике. Налази на основу којих је ватинска култура била дефинисана, у првом реду керамички материјал специфичног стила, на матичној јужнопанонској територији, потичу углавном са насеобинских локалитета. На тој територији препознате су три регионалне групе ватинске културе: панчевачко-омољичка, Корнешти-Црвенка и сремско-славонска. За сада се овај приступ, према ком се препознају регионалне варијанте, показао као најрелевантнији и прихваћен је у научним круговима. Наравно, када се буде располага-

ло задовољавајућом серијом радиокарбонских датума, овај метод ће бити стављен на проверу и тек тада ће моћи да буде процењен степен његове поузданости. Кад су у питању проблеми формалних разлика, нарочито керамичких стилова, приоритет је дат регионалним специфичностима, које су проистекле из разлика у супстратима или каснијим спољним утицајима, а не хронолошкој разлици.

Локалитети са најинструктивнијом стратиграфском секвенцом за развој ватинске културе јесу насеља типа тел на Феудвару и Жидовару. Мошорин-Феудвар припада малобројној групи од свега 26 телнасеља која обухвата систематски ископаване локалитете у смислу структуре одбрамбеног система. Када се разматра социјална и економска функција телова у Карпатској котлини, телови се посматрају као централна места. Бронзанодопско насеље на Феудвару дефинисано је као прото-урбано. Закључено је да се у време класичне фазе развоја ватинска културе насеље на Феудвару налазило на северној ивици једног ширег система централних насеља. Ова насеља су била постављена на међусобној удаљености која су се праисторијским саобраћајним средствима (коњ, воловска кола, чамац) могла савладати у једном дану. Локална насеобинска активност била је ограничена на уже просторе око централног насеља, а они су били раздвојени ширим ненасељеним зонама. Насеобинска структура ватинске културе очигледно се заснивала на мрежи аутономних комуна, што упућује на сегментарну организацију племенских заједница раног бронзаног доба, која није подразумевала надређену централну власт. Насупрот сегментарној организацији на нивоу регије, у самим комунама је јасно изражено хијерархијско уређење са репрезентативним централним насељем и краткотрајним субординираним насеобинама у његовој околини. Иако на Жидовару и његовој околини није извршена тако детаљна проспекција као што је учињено у случају Феудвара, на основу података којима се за сада располаже, може се претпоставити сличан модел насељавања.

Увид у погребну праксу носилаца ватинске културе за сада имамо искључиво на основу појединачних гробова, као што су скелетни гроб са Стубарлије код Мошорина или дечији гроб са Гомолаве. Гроб са Гомолаве не омогућава формирање јасније слике о стандардној погребној пракси носилаца ватинске културе, већ пре указује на могућност да сахране деце код ових популација заслужују посебан третман. Задатак за будућа истраживања треба да буде провера ове претпоставке, али пре свега откривање локалитета за које ће моћи да се тврди да представљају места за стандардно обављање погребних радњи. Уз довољно истраживачке среће, овакви локалитети би допринели осветљавању многих аспеката познавања ватинске кул-

туре, међу којима и процеса њеног формирања. Подаци до којих би се дошло захваљујући специјалистичким анализама сахрана помогли би да се превазиђу ограничења која има насеобинска археологија, захваљујући којој је тренутна слика о животу ових заједница средњег бронзаног доба могла бити формирана.

Предлог за постављање хронолошких оквира за ватинску културу створен је захваљујући принципима апсолутне хронологије заснованим на постојећим калибрираним радиокарбонским датумима и релативнохронолошкој схеми за ватинску културу, по којој се њено трајање везује за средње бронзано доба и пролази кроз три фазе развоја. Уколико би се прихватио овакав концепт, могла би бити створена солидна база за заједнички хронолошки језик бронзаног доба Карпатског басена и суседних балканских регија. Нова истраживачка етапа, са фокусом на специфичним истраживачким питањима унутар ширих научних пројеката резултира и новим радиокарбонским датумима који оснажују поставке са почетка XXI века. У најскоријој будућности очекује се публикација датума са Жидовара који се везују управо за стратиграфску секвенцу ватинске културе, а предстоји и методолошки корак који ће анализама керамичких израђевина учврстити потврде интеррегионалних контаката популација средњег бронзаног доба јужне Паноније и централног Балкана и хронолошких граница које су постављене у XXI веку.

Видљиво сведочанство комуникације заједница са југа Карпатског басена и њихових централнобалканских суседа јесу пехари са трапезоидним ободом – опредељујући елемент за дефинисање керамичког стила групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци. Дистрибуција пехара са трапезоидним ободом показала је њихово најснажније присуство у Поморављу, Шумадији и Тимочној Крајини – областима из које потичу и најранији примерци хронолошки постављени у XIX/XVIII в. п. н. е. – док је у јужном Банату њихова заступљеност знатно слабија. Изузетак су бројни примерци забележени у зони става Мориша и Тисе, који су, како се чини, млађи и представљају резултат интензивних контаката, процеса културне трансмисије између популација централног Балкана и овог дела Паноније током средњег бронзаног доба. Анализом апсолутних датума, стилских и типолошких карактеристика пехара са трапезоидним ободом и пратеће керамике, као и њихове дистрибуције, дошло се до закључка да они представљају једну од најпрепознатљивијих форми материјалне културе средњег бронзаног доба централног Балкана, означене као Бубањ-Хум IV-Љуљаци, према епонимним локалитетима и чињеници да се развила из претходне културе Бубањ-Хум III готово без хронолошког хијатуса. Узимајућу у обзир регије које су дале најраније налазе групе Бу-

бањ-Хум IV-Љуљаци, уз дозу резерве може се претпоставити да је она формирана у области Шумадије, горњег тока Јужне Мораве, централног Поморавља и могуће Тимочке Крајине, и да се проширила све до Подунавља на северу. Развој ове групе у граничном подручју био је донекле различит услед присуства елемената разних култура из суседства, као што су ватинска из Баната и Вербићоара из Олтеније. Закључује се да се овај културни феномен развијао независно од ватинске културе, иако су извесни елементи Ватина и Вербићоаре, формирано кроз контакте ове групе са популацијама из Подунавља и источних делова централног Балкана, препознати на њеној централној територији током каснијих фаза.

Група Бубањ-Хум IV-Љуљаци престаје да постоји крајем средњег бронзаног доба, током XV/XIV в. п. н. е., када је била смењена од стране млађих култура које су се развиле на њеним традицијама. Параћинска група формирана је у широј зони Централног Поморавља, а брњичка култура у Јужном Поморављу. Обе групе задржавају бројне стилске и типолошке елементе у керамици из претходног периода и сведоче о одређеном културном континуитету на централном Балкану током читавог бронзаног доба. Како се данас са више поузданости може тврдити, сличан сценарио истовремено се одвијао и код северних суседа, носилаца ватинске културе.

О збивањима у западном делу Србије у доба када су процват доживљавале заједнице ватинске културе сведоче малобројна насеља. Керамички налази са несеобинских локалитета говоре у прилог томе да је локална керамичка продукција била под утицајем ватинске керамичке продукције, али да су њени творци били носиоци културне групе Бубањ-Хум IV-Љуљаци. Керамика из некропола под тумулима, која је деценијама узимана као показатељ веза са Ватином, хронолошки долази након периода живота ватинских заједница и на њу је могла имати утицаја керамичка продукција белегишке културе. Стилско-типолошка и типо-хронолошка анализа керамичког материјала, уз егзактне радиокарбонске датуме из гробних целина обезбедили су потврду да је неоправдано везивање културе с краја средњег и касног бронзаног доба на западу Србије за ватинску културу и њене регионалне групе и локалне варијације. Ради се о посебном културном ентитету, у чијој генези учествују аутохтона компонента и утицаји са севера. Стога би требало преиначити традиционални назив западносрпска варијанта ватинске културе у онај који не инсистира на директној паралели са Ватином из јужног дела Карпатског басена. Већ је било предлога о преименовању ове специфичне културе, где треба навести брезјачку групу и западносрпску групу средњег бронзаног доба. Док се не постигне консензус и усвоји јединствен назив, сва-

како остаје чињеница да је недвосмислено препознато и прихваћено да ватинска и западносрпска култура међусобно немају директних додирних тачака, почевши од хронолошких, будући да је ватинска култура осведочени културни феномен прве половине II миленијума п. н. е. Иако, термилошки гледано, западносрпска група средњег бронзаног доба делује као неутралније решење, аргументација која постаје све снажнија како се број радиокарбонских датума за западносрпску регију увећава, води ка томе да ова група уопште не буде дефинисана као група средњег, већ касног бронзаног доба. Чини се оправданим да нестанак маркантних културних феномена какви су Ватин и Бубањ-Хум IV-Љуљаци треба да означи и завршетак средњег бронзаног доба. Нови културни обрасци, посебно јасно препознатљиви кроз погребне праксе, говоре у прилог чињеници да популације које своје покојнике сахрањују на некрополама у Пауље или Дубац живе у касном бронзаном добу. У апсолутнохронолошком смислу, смена средњег и касног бронзаног доба вероватно се догодила већ у XV веку п. н. е.

Солидна истраженост североисточне Србије омогућила је да се осветле релације између носилаца ватинске културе и њихових југоисточних суседа. Керамички материјал на ком су истраживачи препознали карактеристике ватинског стила пронађен је на насеобинским локалитетима, али и у гробном инвентару. Отворено је питање да ли се у басену Црног Тимока и суседним регијама, где је истражено више некропола са спаљеним покојницима, током бронзаног доба развијала јединствена културна манифестација, названа гамзиградска група. Постоје индиције да је код ових популација практиковано парцијално сахрањивање неспаљених телесних остатака (лобања), што је појава која карактерише средње бронзано доба и у другим деловима југоисточне Европе. Опредељење некропола у североисточној Србији као манифестације аутохтоног феномена дефинисаног као гамзиградска култура делимично је оправдано у смислу специфичних погребних обичаја (посебно моделоване урне и кружне камене конструкције), али тренутна количина материјала није довољна за суштинско регионално опредељење. Наше тренутно знање о нивоу организације и међусобних односа између појединих бронзанодопских заједница и њихових некропола у североисточној Србији превише је фрагментовано и далеко од тога да обезбеђује потпуну слику о унутрашњој динамици и развоју тог конкретног друштва. Упркос томе, предложени назив гамзиградска група има оправдање уколико се користи као привремени технички термин, до времена када ће слика о средњем бронзаном добу бити потпунија. У истом опсегу и са сличним донетима може се прихватити то што

неки аутори исту културну манифестацију опредељују као тимочку групу, која је везана за групу Бубањ-Хум IV-Љуљаци чије матично подручје је Поморавље. Резултати истраживања неколико локалитета из околине Бора (Ружана 1 и 2, Трњане и Хајдучка Чесма), као и нови апсолутни датуми из затворених целина, обезбеђују довољно података да се хронолошки оквир насељавања током бронзаног доба у овој регији постави у интервал између XIX и XVII века пре нове ере. Радиокарбонски датуми добијени у новим истраживањима у Трњану доносе прве апсолутне датуме за бронзанодопске некрополе у североисточној Србији. Узорци из насеља и гробова са урнама постављају период између 1900. и 1600. г. п. н. е. као највероватнији за хронолошко опредељење живота ових заједница. Могуће је да две традиције које су препознате у керамичкој производњи – ватинска и параћинска – одражавају хронолошке разлике, које су остале „неухватљиве” у стратиграфији насеобинских локалитета.

Културно окружење средњег бронзаног доба, у ком су живели носиоци ватинске културе и њихови суседи, данас се сагледава са много више поузданости него што је то био случај пре свега неколико деценија. Генерације археолога дале су свој допринос томе, а међу њима и они чији пројекти и даље трају. Захваљујући значајнијем броју радиокарбонских датума прецизније се износе хронолошки оквири за суседне регије и јасније дефинише природа интеррегионалних односа и контаката. Неке од вишедеценијских недоумица у вези са јужним, балканским суседима ватинске културе добиле су своје разрешење. Са већом извезношћу може тврдити које су трагове у материјалном запису оставили носиоци ватинске културе, и ко су заиста њихови суседи, а не њихови потомци или неке нове заједнице за које их везује само исти простор који користе, прилагођавајући га сопственим потребама.

Библиографија

- Alexandrov, S. 2018. *The Early and Middle Bronze Age in Bulgaria: Chronology, Periodization, Cultural Contacts and Precious Metal Finds*. Pp. 85–95 in: *Gold & Bronze: Metals, Technologies and Interregional Contacts in the Eastern Balkans during the Bronze Age* (eds. S. Alexandrov, Y. Dimitrova, H. Popov, B. Horejs, K. Chukalev). National Archaeological Institute with Museum, Sofia.
- Alexandrov, S., Ivanov, G., Hristova, T. 2016. *The Necropolis of Baley in Northwest Bulgaria and its significance for the end of the Bronze Age and the Beginning of the Iron Age in the Lower Danube Region*. Pp. 439–456 in: *Southeast Europe and Anatolia in Prehistory: Essays in Honor of Vassil Nikolov on His 65th Anniversary* (eds. K. Bacvarov, R. Gleser). Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.
- Александров, С., Иванов, Г., Христова, Т., Казашки, Н., Атанасова, Н. 2018. *Некропол оџи II хил. љр. Хр. љри с. Балей, обџина Бреџово*. Археологически откритија и разкопки през 2017 г., 88–90.
- Bălan, G., Quinn, C. P., Hodgins, G. 2016. *The Wietenberg culture: periodization and chronology*. *Dacia*, LX, 67–92.
- Балъ, Л. 2019. *Гроб бебе из бронзаноџ доба*. Стр. 24 у: *Гомолава – љрошлосџ, садашњосџ и будућносџ*. Завичајни музеј, Рума.
- Bándi, G., Zoffmann, Z. K. 1966. *Középső bronzkori hamvasztásos temetők Baranyában*. *Janus Pannonius Múzeum 1966 évi Évkönyve (Pécs)*, 43–56.
- Bankoff, H. A., Bulatović, A., Mitrović, S., Filipović, V., Boger, R., Powell, W., Huska, A., Kulkarni, Ch. 2013. *New Archaeological Research in the Jadar Region of West Serbia, 2010 and 2011*. Стр. 57–75 у: *Резултати нових археолошких истраживања у северозајадној Србији и суседним љириџоријама* (ур. В. Филиповић, Р. Арсић, Д. Антоновић). Српско археолошко друштво, Завод за заштиту споменика културе Ваљево, Београд, Ваљево.
- Berciu, D. 1961. *Die Verbicioara-Kultur. Vorbericht über eine neue, in Rumänien entdeckte bronzzeitliche Kultur*. *Dacia*, n. s., V, 123–161.
- Богдановић, М. 1986. *Љуљаџи. Насеље љроџоваџинске и ваџинске кулџуре*. Народни музеј, Крагујевац.

- Bolohan, N. 2010. "All in One". *Issues of Methodology, Paradigms and Radiocarbon Datings Concerning the Outer Eastern Carpathian Area*. Pp. 229–244 in: *Signa Praehistorica. Studia in honorem magistri Attilia László septuagesimo Anno* (eds. N. Bolohan, Fl. Măţău, F. A. Tencariu). Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi.
- Bolohan, N., Gafincu, A., Stoleriu, I. 2015. *Middle Bronze Age chronology east of the Carpathian area. A Bayesian model*. Pp. 131–146 in: *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin: proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş: 2–4 October 2014* (eds. R. E. Németh, B. Rezi). Editura Mega, Târgu Mureş.
- Bóna, I. 1961. *Geschichte der frühen und mittleren Bronzezeit in Ungarn und im mittleren Donauraum*. *Annales Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*, 3 (1961), 3–22.
- Bóna, I. 1975. *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstliche Beziehungen*. *Archaeologia Hungarica*, series nova, II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bóna, I. 1994. *Les cultures des tells de l'âge du bronze en Hongrie*. Pp. 9–41 in: *La bel age du bronze en Hongrie* (eds. J.-P. Guillaumet, J.-P. Thevenot). Centre Europeen d'Archeologie, Mont Beuvray, Dijon.
- Boroffka, N. 2013. *Romania, Moldova and Bulgaria*. Pp. 877–897 in: *The Oxford Handbook of the European Bronze Age* (eds. H. Fokkens, A. Harding). Oxford University Press, Oxford.
- Boroneanţ, V. 1976. *Descoperiri apartinând culturii Verbicioara din regiunea Porţile de Fier*. *Drobeta*, II, 14–29.
- Бояджиев, Я. 2003. За някои проблеми на хронологията и периодизацията на бронзовата епоха от територията на България. Стр. 20–26 у: *Studia Archaeologica – Годишник на Софийския университет, Исторически факултет, Supplementum I, Сборник в памет на д-р Петър Горбанов*. Университетско издателство Св. Климент Охридски, София.
- Bray, W., Trump, D. 1982. *The Penguin Dictionary of Archaeology*. Penguin Books Ltd., London.
- Brukner, B. 1974. *Vojvodina u bakarnom i ranom bronzanom dobu*. *Vojvođanski muzej*, Novi Sad.
- Brukner, B. 1978. *Äneolitische Elemente in den frühbronzezeitlichen Kulturen de Woiwodina*. *Istraživanja*, 6, 331–338.
- Bukvić, Lj. 2000. *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*. *Srpska akademija nauka i umetnosti – Ogranak u Novom Sadu*, Novi Sad.
- Bulatović, A. 2011. *Relations between Cultural Groups in the Early Bronze Age in Southeastern Serbia, Western Bulgaria and North-eastern Macedonia*. *Archaeologica Bulgarica*, XV, 2, 59–72.
- Bulatović, A. 2014. *New Finds as a contribution to the study of the Early Bronze Age in the southern part of the Central Balkans*. *Starinar*, n. s., LXIV, 57–75.
- Bulatović, A. 2021. *Beakers with trapezoidal mouth as one of the most specific type of Middle Bronze Age vessel in the Central Balkans*. Pp. 121–147 in: *Crafting*

- pottery in Bronze Age Europe: the archaeological background of the CRAFTER project* (eds. V. Vučković, V. Filipović, B. Stojanović, R. Risch). Regional Museum of Paraćin, Paraćin.
- Bulatović, A., Vander Linden, M. 2017. *Absolute Dating of Copper and Early Bronze Age Levels at the Eponymous Archaeological Site Bubanj (Southeastern Serbia)*. Radiocarbon, 59/4, 1047–1065.
- Bulatović, A., Gori, M., Vander Linden, M. 2018. *New Absolute Dates as a Contribution to the Study of the Late Bronze Age Chronology in the central Balkans*. Journal of the Serbian Archaeological Society, 34 (2018), 121–132.
- Bulatović, A., Gori, M., Vander Linden, M. 2020. *Radiocarbon Dating the 3rd Millennium BC in the Central Balkans: A Re-Examination of the Early Bronze Age Sequence*. Radiocarbon, Vol. 6, Nr 5, 2020, 1163–1191.
- Bulatović, A., Jovičić, M., Milovanović, B. 2019. *Horizont ranog bronzanog doba na lokalitetu Rit*. Str. 57–79 u: *Viminacijum u praistoriji: iskopavanja 2005–2015*. (ur. A. Kapuran, A. Bulatović, V. Filipović, S. Golubović). Arheološki institut, Beograd.
- Булатовић, А., Милановић, Д. 2015. *Велика хумска чука, истраживања 2009. године – прилози проучавању историографије неолита и бронзане доба у југоисточној Србији*. Гласник Српског археолошког друштва, 30, 163–188.
- Булатовић, А., Станковски, Ј. 2012. *Бронзано доба у басену Јужне Мораве и у долини Пчиње*. Археолошки институт, Н. У. Музеј, Београд, Куманово.
- Bulatović, A., Filipović, V., Gligorić, R. 2017. *Loznica. Cultural Stratigraphy of the Prehistoric Sites in Jadar, Rađevina and Azbukovica*. Archaeological institute, Centar za kulturu „Vuk Karadžić“, Jadar Museum, Belgrade, Loznica.
- Валтровић, М. 1890. *Бакрене и бронзане ствари из Србије*. Старинар, 7, 65–96.
- Валтровић, М. 1893. *Преисторијске стварине у ваљевском и догрињском округу*. Старинар, 10, 75–97.
- Vasileva, Z., Minkov, P. 2018. *Cultural Influences and Long Distance Contacts during the 3rd Millenium BC*. Pp. 97–103 in: *Gold & Bronze: Metals, Technologies and Interregional Contacts in the Eastern Balkans during the Bronze Age* (eds. S. Alexandrov, Y. Dimitrova, H. Popov, B. Horejs, K. Chukalev). National Archaeological Institute with Museum, Sofia.
- Васић, М. 1936. *Преисториска Винча IV*. Издање и штампа Државне штампарије Краљевине Југославије, Београд.
- Васић, Р. 1997. *Белешке о бронзаном добу у Србији*. Зборник радова Народног музеја (Чачак), XXVII, 37–47.
- Vasić, R. 2003. *Die Nadeln im Zentralbalkan*. Prähistorische Bronzefunde, XIII, 11. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Vasić, R. 2006. *Notes on the Bronze Age Vatin Culture in Serbia*. Pp. 449–453 in: *Homage to Milutin Garašanin* (ed. N. Tasić). Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade.
- Vasić, R. 2013. *Cremation burials in the Morava valley between 1300 and 750 BC*. Pp. 173–183 in: *Cremation Burials in the Region Between the Middle Danube*

- and the Aegean, 1300–750 BC* (eds. M. Lochner, F. Ruppenstein). Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Vasić, R. 2015. *Die Lanzen- und Pfeilspitzen im Zentralbalkan (Voivodina, Serbien, Kosovo, Mazedonien)*. Prähistorische Bronzefunde, V, 8. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Васић, Ч. 1993. *Царски маузолеји и консекрацијивни сјоменици на локалитетима Мајура (Караула)*. Стр. 148–163 у: *Римски царски градови и палате* (ур. Д. Срејовић). Српска академија наука и уметности, Београд.
- Vinski, Z. 1958. *Brončanodobne ostave Lovas i Vukovar*. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 1, 1–34.
- Vinski, Z. 1959. *O prehistorijskim zlatnim nalazima u Jugoslaviji*. Arheološki radovi i rasprave JAZU, 1, 207–236.
- Вранић, С. 2002. *Бележиш Сјојића ђумно – некропола сјаљених ђокојника*. Музеј града Београда, Београд.
- Vulić, N., Grbić, M. 1937. *Corpus vasorum antiquorum, Yugoslavie, fasc. 3*. Musée du Prince Paul, Belgrade.
- Vulpe, A. 1995. *Epoca bronzului în spațiul Carpato-dunărean – privire generală = The Bronze Age in the Carpato-Danubian Region – General View*. Pp. 17–30 in: *Comori ale epocii bronzului din România = Treasures of the Bronze Age in Romania* (eds. C. Stoica, M. Rotea, N. Boroffka). Muzeul Național de Istorie a României, București.
- Vulpe, A. 2001. *Perioada mijlocie a epocii bronzului*. Pp. 247–272 in: *Istoria românilor. Vol. I. Moștenirea timpurilor îndepărtate* (coord. M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe). Academia Română, Ed. Enciclopedică, București.
- Găvan, A., Kienlin, T. L. 2021. *Introduction: Bronze Age Settlements in North-Western Romania*. Pp. 9–20 in: *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania. Current Approaches and Recent Investigations* (eds. T. L. Kienlin, A. Găvan). Habelt, Bonn.
- Гавела, Б. 1952а. *Келтски оидум Жидовар*. Рад војвођанских музеја, 1, 48–59.
- Gavela, B. 1952b. *Keltski oppidum Židovar. Prilog kulturnoj istoriji naše zemlje protoistoriskog doba*. Naučna knjiga, Beograd.
- Гавела, Б. 1953. *Један ђрило ђињичкој и хронолошкој дејтерминацији ђанонске керамике у средњем Подунављу*. Рад војвођанских музеја, 2, 59–66.
- Gavela, B. 1964. *Židovar – Jasenovо, višeslojno naselje*. Arheološki pregled, 6, 39–45.
- Гавела, Б. 1970. *О ђињичким ђроблемима латенске културе Жидовара*. Старинар, н. с., XX/1969, 119–126.
- Гарашанин, Д. 1952. *Један ђреисториски суд у облику ђињице из Сјарчева*. Рад војвођанских музеја, 1, 64–68.
- Гарашанин, Д. 1954. *Прило ђроучавању бронзаног доба Србије и Војводине*. Рад војвођанских музеја, 3, 67–73.
- Garašanin, D. 1967. *Skica periodizacije bronzanog doba Srbije*. Str. 203–208 u: *Materijali IV. VII Kongres arheologa Jugoslavije Herceg-Novi 1966* (ur. N. Tasić). Arheološko društvo Jugoslavije, Zavičajni muzej, Beograd, Titograd.

- Гарашанин, Д. 1972. *Бронзано доба Србије*. Народни музеј, Београд.
- Гарашанин, Д. 1975. *Бронзано доба и његова улога у развоју културе у источном делу Југославије*. Зборник Народног музеја (Београд), VIII, 43–53.
- Garašanin, D. 1983. *Posebni nalazi na centralno-balkanskom području*. Str. 799–805 u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV. Bronzano doba* (ur. A. Benac). Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo.
- Гарашанин, М. 1951. *Једна скица хронологије металној доба Србије*. Историјски гласник, 45–69.
- Гарашанин, М. 1953. *Банати – Српско Подунавље – Керамеикос*. Рад војвођанских музеја, 2, 67–72.
- Гарашанин, М. 1954. *Један његов хронологији бронзаног доба у Банату*. Рад војвођанских музеја, 3, 57–65.
- Гарашанин, М. 1956. *О његов бронзаног добу судова са две гриме на југо-истоку Европе*. Рад војвођанских музеја, 5, 5–13.
- Garašanin, M. 1958. *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien*. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 39, 1–130.
- Гарашанин, М. 1973. *Праисторија на тлу СР Србије*. Српска књижевна заједница, Београд.
- Garašanin, M. 1983a. *Vatinska grupa*. Str. 504–519 u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV. Bronzano doba* (ur. A. Benac). Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo.
- Garašanin, M. 1983b. *Zapadnosrpska varijanta vatinske grupe*. Str. 736–753 u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV. Bronzano doba* (ur. A. Benac). Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo.
- Гарашанин, М., Гарашанин, Д. 1951. *Археолошка налазишта у Србији*. Просвета, Београд.
- Garašanin, M., Garašanin, D. 1958. *Sepultures de l'Age des me-taux en Serbie*. Inventaria archeologica Yugoslavie 2, Bonn.
- Гаџић, Д. 2005. *Муограђ Грбић (1901–1969): живој и дело*. Музеј града Новог Сада, Нови Сад.
- Гаџић, Ђ. 1985. *Jabuka, Leva obala Nadele – nalazište od praistorije do srednjeg veka*. Arheološki pregled, 24, 18–21.
- Гаџић, Ђ. 1987. *Нови налази Вербићоара његов у јужном Банату*. Грађа за проучавање споменика културе Војводине, XIV, 5–17.
- Гаџић, Ђ. 1995. *Локалитетни бакарној и бронзаног доба*. Стр. 51–63 у: *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*. Покрајински завод за заштиту споменика културе, Нови Сад.
- Gimbutas, M. 1965. *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*. Mouton, the Hague.
- Girić, M. 1984. *Die Maros (Moriš, Mures)-Kultur*. Pp. 33–58 in: *Kulturen der Früh-bronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans* (ed. N. Tasić). Balkanološki institut SANU, Beograd.

- Girić, M. 1995. *Pojava sahranjivanja dece u pitosima u srednjem bronzanom dobu u jugoistočnom delu Panonske nizije*. Гласник музеја Баната, 6, 43–57.
- Girić, M. 1996. *Erscheinung der Pythos-bestattungen der Kinder im südöstlichen Gebiet der pannonischen Ebene in der mittleren Bronzezeit*. Pp. 137–146 in: *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B. C.* (ed. N. Tasić). Serbian Academy of Sciences and Arts, Institute for Balkan Studies, Belgrade, Vršac.
- Gleba, M. 2009. *Textile tools and specialisation in Early Iron Age female burials*. Pp. 69–78 in: *Gender Identities in Italy in the First Millennium BC* (eds. E. Herring, K. Lomas). British Archaeological Reports IS-1983, Oxford.
- Gligorić, R., Filipović, V., Bulatović, A. 2016. *An AMS Dated Late Bronze Age Grave from Mound Necropolis at Paulje*. Старица, н. с., LXVI/2016, 103–109.
- Gogâltan, F. 1996. *About the Early Bronze Age in the Romanian Banat*. Pp. 43–67 in: *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B. C.* (ed. N. Tasić). Serbian Academy of Sciences and Arts, Institute for Balkan Studies, Belgrade, Vršac.
- Gogâltan, F. 1998. *The Cruceni–Belegiš Cemetery from Livezile (Tolvădia), Commune Banloc, District Timiș*. Pp.181–205 in: *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations. II. "Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology"*. Constanța–Mangalia–Tulcea 20–26 May 1996 (ed. P. Roman). Institutul Român de Tracologie, Bucharest.
- Gogâltan, F. 1999a. *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. I. Cronologia și descoperirile de metal*. Editura orizonturi universitare, Timișoara.
- Gogâltan, F. 1999b. *The Southern Border of the Otomani Culture*. *Studia Archaeologica*, V (1998), 51–76.
- Gogâltan, F. 2002. *Die Tells der Bronzezeit im Karpatenbecken. Terminologische Fragen*. Pp. 11–45 in: *Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahrtausend v. Chr.–1. Jahrtausend n. Chr.) = Interferențe etnice și culturale în milenii I a. Chr.–I. p. Chr. – Etnische und kulturelle Interferenzen im 1. Jahrtausend v. Chr.–1. Jahrtausend n. Chr.* (Hrsg. A. Rustoiu, A. Ursuțiu). Ed. Napoca Star, Ed. Mega, Cluj-Napoca.
- Gogâltan, F. 2003. *Apariția tell-urilor epocii bronzului în bazinul Carpatic. Probleme de cronologie*. *Ephemeris Napocensis*, XIII, 5–40.
- Gogâltan, F. 2004. *Bronzul mijlociu în Banat. Opinii privind grupul Cornești-Crivenka*. Pp. 79–153 in: *Festschrift für Florin Medeleț zum 60. Geburtstag. Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, XXXII* (eds. P. Rogozea, V. Cedica). Editura Mirton, Timișoara.
- Gogâltan, F. 2005. *Der Beginn der bronzezeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken: chronologische Probleme*. Pp. 161–179 in: *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schüler gewidmet* (eds. B. Horejs, R. Jung, E. Kaiser, B. Teržan). Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn.
- Gogâltan, F. 2008a. *Fortificațiile tell-urilor epocii bronzului din bazinul Carpatic. O privire generală*. *Analele Banatului*, s. n., Arheologie – istorie, XVI, 81–100.

- Gogăltan, F. 2008b. *Fortified Bronze Age Tell Settlements in the Carpathian Basin. A General Overview*. Pp. 39–56 in: *Defensive Structures from Central Europe to the Aegean in the 3rd and 2nd millennia BC. Stud. Arch. Ostmitteleuropa 5* (eds. J. Czebreszuk, S. Kadrow, J. Müller). Wydawnictwo Poznańskie, Rudolf Habelt, Poznań, Bonn.
- Gogăltan, F. 2010. *Die Tells und der Urbanisierungsprozess*. Pp. 13–46 in: *Siedlung und Handwerk – Studien zu sozialen Kontexten in der Bronzezeit. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 194* (eds. B. Horejs, T. L. Kienlin). Rudolf Habelt, Bonn.
- Gogăltan, F. 2015. *The Early and Middle Bronze Age Chronology on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin. Revisited after 15 Years*. Pp. 53–95 in: *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin: proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş: 2–4 October 2014* (eds. R. E. Németh, B. Rezi). Editura Mega, Târgu Mureş.
- Gómez-Gras, D., Risch, R., Mitrović, J., Đorđević, V., Vučković, V. 2021. *Vatin pottery: a petrographical approach*. Pp. 71–99 in: *Crafting pottery in Bronze Age Europe: the archaeological background of the CRAFTER project* (eds. V. Vučković, V. Filipović, B. Stojanović, R. Risch). Regional Museum of Paraćin, Paraćin.
- Грбић, М. 1939. *Преисторијско доба Војводине*. Стр. 47–60 у: *Војводина I* (ур. Д. Ј. Поповић). Матица српска, Нови Сад.
- Грбић, М. 1953. *Пићање џенеze вајинске и дубовачке њрчарије*. Рад војвођанских музеја, 2, 73–75.
- Грбић, М. 1956. *Прекласична њрчарија средњеј Балкана*. *Старинар*, н. с., V–VI/1954–1955, 1–27.
- Грбић, М. 1958. *Посјанаk вајинске њрчарије*. *Старинар*, н. с., VII–VIII/1956–1957, 35–38.
- Grčki-Stanimirov, S. 1996. *Pańčevo – „Donja varoš“ – Horizont der ersten siedlungen der frühen Bronzezeit im südlichen Banat*. Pp. 69–80 in: *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B. C.* (ed. N. Tasić). Serbian Academy of Sciences and Arts, Institute for Balkan Studies, Belgrade, Vršac.
- Грчки-Станимиров, С., Станимиров-Грчки, С. 1998. *Налази са насеља из бронзанеј доба Анка Сијеи у делуи Мориша (околина Новеј Кнежевца)*. Гласник музеја Баната, 8, 18–28.
- Gumă, M. 1997. *Epoca bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale = The Bronze Age in Banat. Chronological Levels and Cultural Entities*. Editura Mirton, Timișoara.
- Gyulai, F. 1994. *Environnement, agriculture et nourriture*. Pp. 66–68 in: *La bel age du bronze en Hongrie* (eds. J.-P. Guillaumet, J.-P. Thevenot). Centre Europeen d'Archeologie, Mont Beuvray, Dijon.
- Gyulai, F. 2003. *The Archaeology of Cultivated Plants*. Pp. 64–67 in: *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millenium* (eds. Z. Visy, M. Nagy). Ministry of National Cultural Heritage, Teleki László Foundation, Budapest.

- Gyulai, F. 2010. *Archaeobotany in Hungary: Seeds, Fruit, Food and Beverage Remains in the Carpathian Basin from the Neolithic to the Late Middle Ages*. Archaeolingua, Budapest.
- David, W. 1998. *Zum Ende der Bronzezeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken*. Pp. 231–267 in: *Archäologische Forschungen in urgeschichtlichen Siedlungslandschaften. Festschrift für Georg Kossack zum 75. Geburtstag. Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Archäologie 5* (eds. H. Küstler, A. Lang, P. Schauer). Universitätsverlag Regensburg GmbH, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.
- Daróci, T.-T., Ursuțiu, A. 2015. *Worship, Habitation, Refuge. Bronze and Iron Age Sites of the Lower Feneș Valley*. Mega Publishing House, Cluj-Napoca.
- Dizdar, M. 1996. *Brončanodobno naselje u Vinkovcima – Duga ulica br. 23*. *Opuscula archaeologica*, 20, 7–38.
- Дмитровић, К. 2009. *Насеље раної бронзаної доба на налазишћу Слајина у Горњој Горевници*. Зборник Народног музеја (Београд), XIX/1 – археологија, 103–117.
- Dmitrović, K. 2014. *Notes on the Urnfield Period in the Čačak Region, Serbia*. Pp. 262–271 in: *The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube. Proceedings of the International conference in Osijek, October 20–22, 2011* (eds. D. Ložnjak-Dizdar, M. Dizdar). Institut za arheologiju, Zagreb.
- Дмитровић, К. В. 2015. *Сахрањивање у културама бронзаної доба у Западном Поморављу – докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду*.
- Дмитровић, К. 2016. *Некрополе бронзаної доба у реџији Чачка*. Народни музеј, Чачак.
- Dmitrović, K. 2021. *Nakit iz bronzanog doba na području jugozapadne Srbije*. Str. 41–60 u: *Akta sa konferencije Nakit ostaje NAOS 2.0, Beograd, 24.-25. oktobar 2019* (ur. M. Ignjatović). Muzej grada Beograda, Beograd.
- Дмитровић, К., Лјуштина, М. 2007. *Керамика из бронзаної доба на локалитету Соколица у Осџри код Чачка*. Зборник радова Народног музеја (Чачак), XXXVII, 11–34.
- Dmitrović, K., Ljuština, M. 2013. *Some Observations on the Borders between the Bronze Age Cultural Groups in the Region of the West Morava Valley, Central Serbia*. Pp. 153–171 in: *The Thracians and their Neighbours in the Bronze and Iron Ages. Proceedings of the 12th International Congress of Thracology, Târgoviște 10th-14th September 2013 – Necropolises, Cult places, Religion, Mythology – Volume II* (eds. V. Sirbu, R. Ștefănescu). Muzeul Brăilei – Editura Istros, Brașov.
- Dmitrović, K., Ljuština, M. 2021. *Vatinska kultura u zapadnoj Srbiji: tradicionalne postavke i činjenice u XXI veku*. Pp. 149–161 in: *Crafting pottery in Bronze Age Europe: the archaeological background of the CRAFTER project* (eds. V. Vučković, V. Filipović, B. Stojanović, R. Risch). Regional Museum of Paraćin, Paraćin.
- Duffy, P. R. 2014. *Complexity and Autonomy in Bronze Age Europe. Assessing Cultural Developments in Eastern Hungary*. Archaeolingua, Budapest.

- Endrődi, A. 2013. *Recent Data on the Settlement History and Contact System of the Bell Beaker–Csepel Group*. Pp. 693–705 in: *Moments in Time: Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday* (eds. A. Anders, G. Kulcsár, G. Kalla, V. Kiss, G. V. Szabó). Ősrégészeti Társaság/Prehistoric Society, Eötvös Loránd University, L'Harmattan, Budapest.
- Erb-Satullo, N. L. 2020. *Archaeomaterials, Innovation, and Technological Change*. *Advances in Archaeomaterials* 1 (2020), 36–50.
- Ердељановић, Ј. 1902. *Доње Драичево. Насеља и порекло сџановнишиџва (књиџа 1)*. Српски етнографски зборник, књ. 4, 1–217.
- Ecsedy, I. 1994. *The Emergence of the Bronze Age in Hungary*. Pp. 17–21 in: *Treasures of the Hungarian Bronze Age* (ed. T. Kovács). Hungarian National Museum, Budapest.
- Zoffmann, Z. 2002. *Anthropological material from Mojsinje*. Pp. 63–65, 123–125 in: Nikitović, L., Stojić, M., Vasić, R. *Mojsinje – a Broze and Iron Age Mound Necropolis*. National Museum Čačak, Archaeological Institute Belgrade, Čačak.
- Ihde, C. 2001. *Die früh- und mittelbronzezeitliche Keramik von Feudvar, Gem. Mošorin, Vojvodina (Serbien) – doktorska disertacija odbranjena na Freie Universität, Berlin*.
- Jaeger, M. 2010. *Transkarpackie kontakty kultury Otomani–Füzesabony*. Pp. 313–329 in: *Transkarpackie kontakty kulturowe w epoce kamienia, brązu i wczesnej epoce żelaza* (ed. J. Gancarski). Muzeum Podkarpackie w Krośnie, Krosno.
- Jaeger, M., Kulcsár, G. 2013. *Kakucs-Balla-domb. A Case Study in the Absolute and Relative Chronology of the Vatya Culture*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 64 (2013), 289–320.
- Јанкулов, Б. 1936. *Преисџоријско доба Војводине. Бронзано доба*. Гласник Историског друштва у Новом Саду, књ. IX/3, св. 23, 1–18.
- Jarosz, P., Koledin, J., Podsiadło, M., Włodarczak, P. 2021. *Barrow of the Yantnaya Culture in Żabalj, District of South Bačka, Serbia*. Гласник Српског археолошког друштва, 37, 207–216.
- Jevtić, M. 1997. *Prehistoric Barrows at Gračani near Novi Pazar*. Pp. 303–314 in: *Antidoron. Uzdarje Dragoslavu Sreјoviću* (ed. M. Lazić). Faculty of Philosophy, Belgrade.
- Jovanović, B. 1961. *Pojava keramike vatinskog tipa na vinčanskom naselju*. *Vesnik muzejsko-konzervatorskog društva*, 1–2, 5–14.
- Jovanović, B. 1999. *Funerary Rites and Tomb Constructions in Necropoles of the Paraćin and Donja Brnjica Cultures*. Pp. 67–72 in: *Macedonia and the Neighbouring Regions from 3rd to 1st Millennium BC. Papers Presented at the International Symposium in Struga 1997* (ed. E. Petrova). Museum of Macedonia, Skopje.
- Jovanović, B., Janković, I. 1996. *Die Keramik der Nekropole der Paraćin-kultur – Trnjane bei Bor*. Pp. 185–201 in: *The Yugoslav Danube Basin and Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B. C.* (ed. N. Tasić). Serbian Academy of Science and Arts – Institute for Balcan Studies, Beograd.

- Jovanović, D. B., Grossman, D., Mušič, B., Novaković, P. 2012. *Revisionary research of the site Vatin – Bela Bara*. Pp. 49–58 in: *Proceedings of the Regional Conference “Research, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy”, Vršac, Serbia, 17–19 November 2011* (ed. I. Pantović). City Museum of Vršac, Vršac.
- Јовановић, Д. Б., Јевтић, М. 2006. *Остатава сребрних предмета са Жиговара*. Градски музеј Вршац, Вршац.
- Јовановић, Ђ. 1892. *Табље, шумули, јомиле буковачкој јоља и ћелиска њећина*. Старинар, 9 (књ. 2), 46–55.
- Jones, A. 2004. *Archaeological Theory and Scientific Practice*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kalicz, N. 1968. *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Каниц, Ф. 1985. *Србија, земља и савановништво*. Српска књижевна задруга, Београд.
- Капуран, А. 2009. *О ујинцајима Ватина и Вербичоаре на налазима тамзи-градске културне групе*. Старинар, н. с., LIX, 53–69.
- Капуран, А. 2011. *Relationship between Settlements and Necropolises of the Bronze Age in Eastern Serbia*. Pp. 9–20 in: *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin, Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mures* (eds. S. Berecki, R. E. Németh, B. Rezi). Editura Mega, Târgu Mures.
- Капуран, А. 2014a. *Praistorijski lokaliteti u severoistočnoj Srbiji od neolita do dolska Rimljana*. Arheološki institut, Beograd.
- Капуран, А. 2014b. *Settlements and necropolises from the Middle/Late Bronze Age in the Serbian part of Đerdap Hinterland*. Pp. 285–293 in: *The Beginning of the Late Bronze Age between Eastern Alps and the Danube, International Conference, Zbornik Instituta za arheologiju, vol. 1* (eds. D. Ložnjak-Dizdar, M. Dizdar). Institut za arheologiju, Zagreb.
- Капуран, А., Булатовић, А. 2020. *Similarities and Differences between Material Culture of the Belegiš II-Gava Group from the Southern Pannonian Plain and the Morava River Basin*. Pp. 37–52 in: *Spheres of Interaction. Contacts and Relationships between the Balkans and Adjacent Regions in the Late Bronze / Iron Age (13th-5th Centuries BCE). Proceedings of the Conference held at the Institute of Archaeology, Belgrade 15–17 September, 2017* (eds. M. Gavranović, D. Heilmann, A. Kapuran, M. Verčik). Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf.
- Капуран, А., Булатовић, А., Јовановић, И. 2014. *Бор и Мајганџек. Културна ситуација праисторијских локалитета између Ђердапа и Црној Тимока*. Археолошки институт, Музеј рударства и металургије, Београд, Бор.
- Капуран, А., Булатовић, А., Danković, I. 2019. *Horizonti bronzanog doba na lokalitetu Nad Klepečkom*. Str. 80–141 u: *Viminacijum u praistoriji: iskopavanja 2005–2015*. (ur. A. Kapuran, A. Bulatović, V. Filipović, S. Golubović). Arheološki institut, Beograd.
- Капуран, А., Gavranović, М., Mehofer, М. 2020. *Bronze Age Settlement and Necropolis of Trnjane, near Bor – Revision and New Research Results*. Старинар, н. с., LXX, 51–84.

- Kapuran, A., Živković, D., Štrbac, N. 2016. *New Evidence for Prehistoric Copper Metallurgy in the Vicinity of Bor*. Старинар, н. с., LXVI, 173–191.
- Kapuran, A., Jovanović, I. 2013. *Ružana – New Bronze Age Metallurgical Center in North Eastern Serbia*. Pp. 831–834 in: *Proceedings of 45th International October Conference on Mining and Metallurgy, 16–19 October on Bor Lake* (eds. N. Štrbac, D. Živković, S. Nestorović). University of Belgrade, Technical Faculty in Bor, Mining and Metallurgical Institute in Bor, Belgrade, Bor.
- Капуран, А., Миладиновић–Радмиловић, Н. 2011. *Некропола на Борском језеру – нови њрилози о сахрањивању у бронзаном добу*. Старинар, н. с., LXI, 141–153.
- Kapuran, A., Miladinović-Radmilović, N., Vuković, N. 2017. *Funerary Traditions of the Bronze Age Metallurgical Communities in the Iron Gates Hinterland*. Pp. 133–143 in: *The Late Urnfield Culture between the Eastern Alps and the Danube. Proceedings of the International Conference in Zagreb, November 7–8, 2013* (eds. D. Ložnjak Dizdar, M. Dizdar). Institut za arheologiju, Zagreb.
- Капуран, А., Миладиновић–Радмиловић, Н., Јовановић, И. 2013. *Кривељски камен – Бунар. Некропола урненфелдер културе у околини Бора*. Зборник Народног музеја (Београд), XXI/1, 145–156.
- Kapuran, A., Milojević, P. 2021. *Vatin culture pottery in settlements and necropolises of Northeastern Serbia*. Pp. 101–119 in: *Crafting pottery in Bronze Age Europe: the archaeological background of the CRAFTER project* (eds. V. Vučković, V. Filipović, B. Stojanović, R. Risch). Regional Museum of Paraćin, Paraćin.
- Karavanić, S. 2007. *Middle to Late Bronze Age in Northern Croatia*. Pp. 37–49 in: *Studien zur Mittel- und Spätbronzezeit am Rande der Südostalpen. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 148* (ed. G. Tiefengraber). Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.
- Карић, В. 1887. *Србија, опис земље, народа и државе*. Краљевско-српска државна штампарија, Београд.
- Kienlin, T. L. 2018. *Borsod Region Bronze Age Settlement: 'Diversity in Uniformity'*. Pp. 11–91 in: *Borsod Region Bronze Age Settlement (BORBAS). Catalogue of the Early to Middle Bronze Age Tell Sites Covered by Magnetometry and Surface Survey* (eds. T. L. Kienlin, K. P. Fischl, T. Pusztai). Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.
- Kienlin, T. L. 2021a. *Diversity rather than Uniformity: Bronze Age Tell Settlement in North-Western Romania. Part I*. Pp. 21–78 in: *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania. Current Approaches and Recent Investigations* (eds. T. L. Kienlin, A. Găvan). Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.
- Kienlin, T. L. 2021b. *Diversity rather than Uniformity: Bronze Age Tell Settlement in North-Western Romania. Part II: Catalogue of Sites Covered by Magnetometry*. Pp. 79–216 in: *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania. Current Approaches and Recent Investigations* (eds. T. L. Kienlin, A. Găvan). Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.
- Kovács, T. 1994a. *Bronzesmiths, Warriors, Hoards*. Pp. 45–52 in: *Treasures of the Hungarian Bronze Age* (ed. T. Kovács). Hungarian National Museum, Budapest.

- Kovács, T. 1994b. *The Middle Bronze Age: Florescence*. Pp. 22–29 in: *Treasures of the Hungarian Bronze Age* (ed. T. Kovács). Hungarian National Museum, Budapest.
- Koledin, J., Bugaj, U., Jarosz, P., Novak, M., Przybyła, M. M., Podsiadło, M., Szczepanek, A., Spasić, M., Włodarczak, P. 2020. *First archaeological investigations of barrows in the Bačka region and the question of the Eneolithic/Early Bronze Age barrows in Vojvodina*. *Præhistorische Zeitschrift*, 95 (2), 350–375.
- Krauß, R. 2018. *The Middle Bronze Age on the Lower Danube*. Pp. 151–159 in: *Gold & Bronze: Metals, Technologies and Interregional Contacts in the Eastern Balkans during the Bronze Age* (eds. S. Alexandrov, Y. Dimitrova, H. Popov, B. Horejs, K. Chukalev). National Archaeological Institute with Museum, Sofia.
- Kristiansen, K. 1998. *Europe before History*. Cambridge University press, Cambridge.
- Kristiansen, K., Larsson, T. B. 2005. *The Rise of Bronze Age Society: Travels, Transmissions and Transformations*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lazarovici, G. 1977. *Gornea. Preistorie. Caiete Banatica – seria arheologie 5*. Muzeul de Istorie al Județului Caraș-Severin, Reșița.
- Lazarovici, G., Săcărin, C. 1979. *Epoca bronzului în „Clisura Dunării“*. Banatica, 5, 71–105.
- Лазих, М. 1997. *Жиговар у бронзано доба*. Стр. 21–35 у: Узелац, Ј., Лазих, М., Јевтић, М., Сладић, М., Јовановић, А. *Жиговар: насеља бронзаној и њеној доба*. Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања, Народни музеј у Вршцу, Београд, Вршац.
- Лазих, М. 1998. *Гамзиградска култура – њеној доба Драгослава Срејовића*. Стр. 147–158 у: *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централној Балкана* (ур. Н. Тасић). Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности, Универзитет у Крагујевцу, Београд.
- Лазих, М. 2004. *Бор и околина у бронзаном добу*. Стр. 102–128 у: *Бор и околина у праисторији, антици и средњем веку* (ур. М. Лазих). Музеј рударства и металургије, Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, Бор, Београд.
- Лазих, М. 2007. *Хумка из бронзаној доба на локалитету Савин лакај код Пријепоља*. Архаика, 1, 109–132.
- Лазих, М. 2010. *Праисторијска насеља и некрополе у Гамзиграду и њеној околини*. Стр. 21–28 у: *Felix Romuliana – Гамзиград* (ур. И. Поповић). Археолошки институт, Београд.
- Lazić, M. 2016. *Magura – la Nécropole de l'Âge du Bronze à Gamzigrad à l'Est de la Serbie*. Pp. 29–42 in: *Funerary Practices during the Bronze and Iron Ages in Central and Southeast Europe. Proceedings of the 14th International Colloquium of Funerary Archaeology in Čačak, Serbia, 24th – 27th September 2015* (eds. V. Sirbu, M. Jevtić, K. Dmitrović, M. Ljuština). Faculty of Philosophy, National Museum Čačak, Belgrade, Čačak.
- Лазих, М. Д. 2019. *Грбови инхумираних њокојника у некрополама брњичке културе*. Стр. 187–199 у: *Зборник радова у часопису 80. њ. живојња Расјика*

- Васића (ур. В. Филиповић, А. Булатовић, А. Капуран). Археолошки институт, Београд.
- Лазих, М., Љуштина, М. 2017. *Поље у селу Глојовац – вишеслојно праисторијско налазиште*. Стр. 126–157 у: *Археолошка истраживања на ауто-утију Е80* (ур. И. Продановић Ранковић). Републички завод за заштиту споменика културе – Београд, Београд.
- Лучић, Б. 2019. *Резултати заштитних археолошких истраживања локалитета Гомолава – некропола у Хршковцима 2017–2018. године*. Стр. 9–19 у: *Гомолава – прошлости, садашњости и будућности*. Завичајни музеј, Рума.
- Ljuština, M. 2011. *Well Defined or Taken for Granted – the Bronze Age Vatin Culture a Century after*. Pp. 103–113 in: *Archaeology: making of and practice. Studies in honor of Mircea Babeş at his 70th anniversary* (eds. D. Măgureanu, D. Măndescu, S. Matei). Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” Bucureşti – Editura Ordessos Muzeul Judeţean Argeş, Piteşti.
- Ljuština, M. Đ. 2012. *Stratigrafija naselja i periodizacija vatinске kulture u Vojvodini – doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu*.
- Ljuština, M. 2013. *Sudul Câmpiei Panonice în prima jumătate a mileniului II î.Hr. Studii de caz: Židovar, Banatul de sud, Serbia = Southern Border of the Pannonian Plain in 1st half of 2nd Millennium BC: Case Study of Židovar, South Banat District, Serbia*. Istros, XIX, 79–117.
- Ljuština, M. 2014. *The Beginning of the Late Bronze Age in Southern Banat and the End of the Vatin Culture: Case Study of Židovar*. Pp. 273–283 in: *The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube. Proceedings of the International Conference in Osijek, October 20–22, 2011* (eds. D. Ložnjak Dizdar, M. Dizdar). Institute of Archaeology Zagreb, Zagreb.
- Ljuština, M. 2015. *Dunărea conectează: aşezările din epoca de mijloc a bronzului de la Omoljica-Zlatica și Pančevo-Ciglana vs. vecinii lor de la Vinča-Belo Brdo, nordul Serbiei = The Danube Connects: Middle Bronze Age Settlements at Omoljica-Zlatica and Pančevo-Ciglana vs. their Neighbours from Vinča-Belo Brdo, North Serbia*. Istros, XXI, 57–106.
- Ljuština, M. Đ. 2017a. *Vatin Culture in Scientific Opus of Miodrag Grbić*. Pp. 23–44 in: ANTE PORTAM AUREAM: Studia in Honorem Professoris Aleksandar Jovanović (ed. M. B. Vujović). Faculty of Philosophy, Belgrade.
- Ljuština, M. 2017b. *Living with a View of Carpathian Basin: Vinča-Belo Brdo, Serbia, in the Middle Bronze Age*. Acta Archaeologica Carpathica LII (Kraków), 39–63.
- Ljuština, M. 2019a. *Amber in the Bronze Age of Serbia: Old Finds and New Discoveries*. Pp. 87–100 in: *Contribuții la preistoria și istoria antică a spațiului carpatodanubiano-pontic: In honorem professoris Ion Niculiță natalia sua octogesima celebrantis* (eds. A. Zanoci, M. Băț). Cartdidact, Chișinău.
- Ljuština, M. Đ. 2019b. *Rame uz rame: zajednice vatinске kulture u Banatu*. Стр. 125–135 у: *Зборник радова у часопису 80. ј. животова Рацика Васића* (ур. В. Филиповић, А. Булатовић, А. Капуран). Археолошки институт, Београд.

- Ljuština, M. 2019v. *Rediscovering Old Finds? Notes on the Bronze Age Graves with Amber in Western Serbia*. *Analele Banatului, S.N., Arheologie – Istorie XXVII* (2019), 81–88.
- Ljuština, M. 2020. *Eternal Thread of Life: Notes on Spindle Whorls in the Bronze Age Grave Inventory in Western Serbia*. Pp. 283–295 in: *Tracii și vecinii lor în Antichitate: arheologie și istorie = The Thracians and Their Neighbours in Antiquity: Archaeology and History. Studies in Honor of Valeriu Sîrbu at his 70th Anniversary* (ed. I. Cîndea). Editura Istros a Muzeul Brăilei “Carol I”, Brăila.
- Ljuština, M., Dmitrović, K. 2009. *The Bronze Age Vatin Culture in the West Morava Basin – Case Study of Sokolica in Ostra*. Pp. 53–63 in: *Studia Archaeologiae et Historiae Antiquae: Doctissimo viro Scientiarum Archaeologiae et Historiae Ion Niculiță, anno septuagesimo aetatis suae, dedicatur* (eds. A. Zanoci, T. Arnaut, M. Băț). Universitatea de Stat din Moldova – Casa Editorial-Poligrafică „Bons Offices”, Chișinău.
- Ljuština, M., Dmitrović, K. 2015. *Core vs. Periphery: Some Stratigraphical and Chronological Remarks on the Vatin Culture in Banat and Western Serbia*. Pp. 37–46 in: *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin: proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș: 2–4 October 2014* (eds. R. E. Németh, B. Rezi). Editura Mega, Târgu Mureș.
- Ljuština, M., Dmitrović, K. 2016. *Between Everyday Life and Eternal Rest: Middle Bronze Age in Western Morava Basin, Central Serbia*. Pp. 43–52 in: *Funerary Practices during the Bronze and Iron Ages in Central and Southeast Europe. Proceedings of the 14th International Colloquium of Funerary Archaeology in Čačak, Serbia, 24th – 27th September 2015* (eds. V. Sîrbu, M. Jevtić, K. Dmitrović, M. Ljuština). Faculty of Philosophy, National Museum Čačak, Belgrade, Čačak.
- Ljuština, M., Dmitrović, K. 2020. *The Role of Amber in Forming the Social Identity of the Bronze Age Communities in Western Serbia Revealed through Funerary Practices*. *Musaios, XXIII. Bronze and Iron Ages in Eurasia: Rituals and Grave Goods as Possible Markers of the Social Identity of the Dead. Proceedings of the 18th International Colloquium of Funerary Archaeology, Buzău (Romania), 17th-20th October 2019* (ed. S. Matei), 159–172.
- Majnarić-Pandžić, N. 1984. *Srednje brončano doba u istočnoj Slavoniji*. Str. 63–90 u: *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji. Znanstveni skup Vukovar 6–9. X 1981* (ur. N. Majnarić-Pandžić). Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb.
- Majnarić– Pandžić, N. 1998. *Brončano i željezno doba*. Str. 161–369 u: Dimitrijević, S., Težak-Gregl, T., Majnarić-Pandžić, N. *Prapovijest*. Naprijed, Zagreb.
- Manning, S. W. 2010. *Chronology and Terminology*. Pp. 11–28 in: *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000–1000 BC)* (Ed. E. H. Cline). Oxford University Press, Oxford.
- Маријански, М. 1957. *Гробље урни код Иланце*. Рад војвођанских музеја, 6, 5–26.
- Marinković, S. 2007. *Zaštitna arheološka iskopavanja na lokalitetu Podumka kod Orlovata 2005*. Rad muzeja Vojvodine, 49, 43–48.

- Marković, Z. 2003. *O genezi i počecima licenskokeramičke kulture u sjevernoj Hrvatskoj*. *Opuscula Archaeologica*, 27, 117–150.
- Martîş, F. 2008. *Locuirea de epoca bronzului de la Peciu Nou*. *Banatica*, 18, 37–46.
- Mason, A., Powell, W., Bankoff, H. A., Mathur, R., Price, M., Bulatović, A., Filipović, V. 2020. *Provenance of tin in the Late Bronze Age Balkans based on probabilistic and spatial analysis of Sn isotopes*. *Journal of Archaeological Science*, 122 (2020), 1–13.
- Медовић, П. 1992. *Праисторијска археологија Војводине на крају 21. века*. Рад војвођанских музеја, 34, 7–17.
- Medović, P. 2007. *Stubarlija – nekropola naselja Feudvar kod Mošorina* (Bačka). *Muzej Vojvodine, Novi Sad*.
- Медовић, П., Hänsel, В. 1988–1989. *Феудвар код Мошорина. Насеље њезденој и бронзаној доба*. Рад војвођанских музеја, 31, 21–36.
- Menghin, O. 1928. *Ка њреисторију вршачке обласџи*. *Старинар, трећа серија, књига 4/1926–1927*, 15–29.
- Milleker, B. 1905. *A vattinai őstelep*. *Verseci Városi Múzeum, Temesvár*.
- Milleker, F. 1942. *Vorgeschichte des Banats*. *Старинар, трећа серија, књига 15/1940*, 3–42.
- Morintz, S. 1978. *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpuriu, vol. I, Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*. Editura Academiei Republicii Socialiste România, București.
- Morintz, S., Șerbănescu, D. 1985. *Rezultatele cercetărilor de la Radovanu, punctul „Gorgana a doua” (jud. Călărași). I. Așezarea din epoca bronzului. II. Așzarea geto-dacică – Studii preliminare*. *Thrace-dacica*, VI, 1–2, 5–30.
- Nebelsick, L. D. 2016. *Drinking against death. Studies on the materiality and iconography of ritual, sacrifice and transcendence in later prehistoric Europe*. Wydawnictwo Naukowe UKSW, Warszawa.
- Nessel, B., Pernicka, E. 2018. *The Rise of Tin Bronze in Southeastern Europe in the 3rd and 2nd Millennia BC*. Pp. 133–140 in: *Gold & Bronze: Metals, Technologies and Interregional Contacts in the Eastern Balkans during the Bronze Age* (eds. S. Alexandrov, Y. Dimitrova, H. Popov, B. Horejs, K. Chukalev). National Archaeological Institute with Museum, Sofia.
- Nestor, I. 1960. *Începuturile societății gentilice patriarhale și ale destrămării orânduirii comunei primitive. Epoca bronzului*. Pp. 90–132 in: *Istoria României, I*. Editura Academiei Republicii Populare Romîne, București.
- Nikitović, L., Stojić, M., Vasić, R. 2002. *Mojsinje – a Broze and Iron Age Mound Necropolis*. National Museum Čačak, Archaeological Institute Belgrade, Čačak.
- Nicodemus, A., Motta, L., O’Shea, J. M. 2015. *Archaeological Investigations at Pecica “Șanțul Mare” 2013–2014*. *Ziridava*, 29, 105–118.
- Nicodemus, A., O’Shea, J. M. 2015. *From Relative to Absolute: The Radiometric Dating of Mureș Culture Ceramics at Pecica-Șanțul Mare*. Pp. 691–702 in: *In Memoriam Florin Medeleț, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 28 noiembrie 2015, ArheoVest, Nr. III* (eds. S. Forțiu, A. Stavilă). JATEPress Kiadó, Szeged.

- O'Shea, J. 1991. *A radiocarbon-based chronology for the Maros Group of southeast Hungary*. *Antiquity*, 65, 97–102.
- O'Shea, J. 1996. *Villagers of the Maros. A Portrait of an Early Bronze Age Society*. Plenum Press, New York, London.
- O'Shea, J., Barker, A. W., Sherwood, S., Szentmiklosi, A. 2005. *New Archaeological Investigations at Pecica-Şanţul Mare*. *Analele Banatului*, XII–XIII (2004–2005), 81–109.
- O'Shea, J. M., Parditka, Gy., Nicodemus, A., Kristiansen, K., Sjögren, K.-G., Paja, L., Pálfi, Gy, Milašinović, L. 2019. *Social formation and collapse in the Tisza-Maros region: dating the Maros Group and its Late Bronze Age successors*. *Antiquity* 93, 369, (2019), 604–623.
- Палавестра, А., Крстић, В. 2006. *Маџија ћилибара*. Народни музеј, Београд.
- Palincaş, N. 2014. *Body and Social order in Middle Bronze Age Transylvania (Central Romania, c. 1900–1450 BC)*. *The European Journal of Archaeology*, 17, 2, 301–328.
- Palincaş, N. 2015. *Artefact Form and Embodied Knowledge. An archaeological Perspective*. Pp. 190–203 in: *On form and pattern: Humboldt Symposium* (edc. C. Vasilescu, M.-L. Flonta, I. Craciun). Editura Academiei Române, Bucureşti.
- Панайотов, И. 2003. *Проблеми на њериодизацијата на бронзовата њоха в българските земи*. Стр. 27–31 у: *Studia Archaeologica – Годишник на Софийския универзитет, Исторически факултет, Supplementum I, Сборник в њамет на д-р Петър Горбанов*. Универзитетско издателство Св. Климент Охридски, Софија.
- Peković, M. 2007. *Paraćinska kulturna grupa. Zadužbina Andrejević*, Beograd.
- Popa, C. I. 2005. *Modificări culturale la finalul Bronzului timpuriu și începutul Bronzului mijlociu în Transilvania*. Pp. 51–183 in: *Omagiu profesorului Ioan Andrişoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani. Studii și Cercetări Arheologice* (eds. C. I. Popa, G. Rustoiu). Altip, Alba Iulia.
- Popa, C. I., Totoianu, R. 2010. *Aspecte ale epocii bronzului în Transilvania (între vechile și noile cercetări)*. Editura Altip, Sebeş.
- Popescu, A.-D. 2013. *Contextele, cronologia și analogiile unor piese de os decorative din Moldova*. Pp. 179–203 in: *In Honorem Nicu Mircea Septuagenarii. Studii și cercetări privind arheologia spațiului nord-vest pontic, Danubius, XXXI, Supplement* (eds. P. Ciubotaru, O.-C. Nedu). Editura Muzeului de Istorie Galați, Galați.
- Popescu, A.-D., Băjenaru, R. 2015. *From the Middle Danube to Anatolia: Contacts During the Second Millennium BC. A Case Study*. Pp. 35–43 in: *SOMA 2011. Proceedings of the 15th Symposium on Mediterranean Archaeology, held at the University of Catania, 3–5 March 2011, Vol. I, British Archaeological Reports, International Series, 2695 (I)* (eds. P. M. Militello, H. Öniz). Archaeopress, Oxford.
- Премовић-Алексић, Д. 2014. *Археолошка карта Нової Пазара, Тушина и Сјенице*. Музеј „Рас“, Нови Пазар.

- Rašajski, R., Gačić, Đ. 1985. *Pančevo, Vatrogasni dom – višeslojno praistorijsko naselje*. Arheološki pregled, 24, 14–18.
- Rebay-Salisbury, K. 2010. *Cremations: fragmented bodies in the Bronze and Iron Ages*. Pp. 64–71 in: *Body Parts and Bodies Whole: Changing Relations and Meanings* (eds. K. Rebay-Salisbury, M. L. S. Sørensen, J. Hughes). Oxbow Books, Oxford.
- Rebay-Salisbury, K. 2012. *Inhumation and cremation: how burial practices are linked to beliefs*. Pp. 15–26 in: *Embodied knowledge: Historical perspectives on technology and belief, Embodied Knowledge: Historical Perspectives on Technology and Belief* (eds. K. Rebay-Salisbury, M. L. S. Sørensen). Oxbow Books, Oxford.
- Renfrew, C., Bahn, P. 2004. *Archaeology: Theories, Methods and Practice*. Thames and Hudson, London.
- Rice, P. M. 2005. *Pottery Analysis – a Sourcebook*. University of Chicago Press, Chicago, London.
- Roberts, B. W., Vander Linden, M. 2011. *Investigating Archaeological Cultures: Material Culture, Variability, and Transmission*. Pp. 1–21 in: *Investigating Archaeological Cultures: Material Culture, Variability, and Transmission* (eds. B. W. Roberts, M. Vander Linden). Springer, New York.
- Rotea, M. 1995. *Cultura Vatina = The Vatina Culture*. Pp. 262–267 in: *Comori ale epocii bronzului din România = Treasures of the Bronze Age in Romania* (eds. C. Stoica, M. Rotea, N. Boroffka). Muzeul Național de Istorie a României, București.
- Sava V., Andreica L. 2013. *Social Identity in the Lower Mureș Valley During the Late Bronze Age: Two Seal-Headed Pins from Pecica “Site 14” Cemetery*. Pp. 49–76 in: *Archaeological Small Finds and Their Significance. Proceedings of the Symposion: Costume as an Identity Expression* (eds. I. V. Ferencz, N. C. Rîșcuța, O.T. Bărbat). Editura Mega, Cluj-Napoca.
- Sava, V., Ignat, A. 2014. *Acquiring significance. Constructing warrior’s identity at the Lower Mureș Basin*. Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archéologie et d’Histoire, XVI/1, 7–35.
- Szenthmiklosi, A. 2006. *The Relations of the Cruceni-Beleghiș Culture with the Žuto Brdo-Gârla Mare Culture*. Analele Banatului, s. n., Arheologie – istorie, XIV/1, 229–270.
- Szenthmiklosi, A. 2009. *Așezările culturii Cruceni-Beleghiș în Banat – doktorska disertacija odbranjena na Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia*.
- Szenthmiklosi, A., Tincu, S. 2010. *Verbicioara Discoveries in Hunedoara*. Analele Banatului, s. n., Arheologie – istorie, XVIII, 11–21.
- Soroceanu, T. 1982. *Pecica – eine bronzezeitliche Siedlung in Westrumänien*. Pp. 353–369 in: *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.* (ed. B. Hänsel). Morland Editions, Berlin.
- Soroceanu, T. 1991. *Studien zur Mureș-Kultur*. Internationale Archäologie 7. Leidorf, Buch am Erlbach.
- Sofaer, J. 2011. *Human Ontogeny and Material Change at the Bronze Age Tell of Százhalombatta, Hungary*. Cambridge Archaeological Journal, 2 (2011), 217–227.

- Срејовић, Д. 1983. *Гамзиџраг у њаисџорији*. Стр. 18–21 у: *Гамзиџраг: касно-антички царски двораци* (ур. Д. Срејовић). Галерија Српске академије наука и уметности, Београд.
- Срејовић, Д., Лазић, М. 1997. *Насеља и некрополе бронзаног доба у Тимочкој крајини*. Стр. 225–247 у: *Археологија источне Србије* (ур. М. Лазић). Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања, Београд.
- Staniuk, R. 2021. *Early and Middle Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin Revisited: Questions Answered or Persistent Challenges?* *Radiocarbon* (2021), 1–22.
- Stig Sørensen, M. L., Rebay, K. C. 2007. *Changing Social Practices of Death in Later European Prehistory*. Pp. 119–123 in: *Interpretierte Eisenzeiten. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 16* (eds. R. Karl, J. Leskovar). Oberösterreichisches Landesmuseum, Linz.
- Stig Sørensen, M. L., Rebay, K. C. 2014. *From substantial bodies to the substance of bodies: analysis of the transition from inhumation to cremation during the Middle Bronze Age in central Europe*. Pp. 59–68 in: *Past Bodies: Body-Centered Research in Archaeology* (eds. D. Borić, J. Robb). Oxbow Books, Oxford.
- Стојић, М. 1992. *Налазишта вајинске културне групе у средњем Поморављу*. Зборник Народног музеја (Београд), XIV-1, 213–220.
- Стојић, М. 1998а. *Културни хоризонти вајинске културне групе у Србији јужно од Саве и Дунава: Мојсиње – Добрача*. Стр. 133–146 у: *Раг Драјослава Срејовића на истраживању њаисџорије централног Балкана. Меморијал Драјослава Срејовића. Зборник радова I* (ур. Н. Тасић). Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности, Универзитет у Крагујевцу, Крагујевац.
- Stojić, M. 1998b. *Lieux de trouvaille de la céramique de type Vatin en Serbie au sud de la Save et du Danube*. Pp. 81–104 in: *Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores – Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (November 1997)* (ed. C. Schuster). Bukarest.
- Стојић, М. 2000. *Праисџоријска керамика са локалитета Соколица у Осџри*. Зборник радова Народног музеја (Чачак), XXX, 15–20.
- Стојић, М. 2004. *Нови налази са њаисџоријских локалитета у околини Лесковца*. Старинар, н. с., LIII-LIV/2004, 193–215.
- Стојић, М., Јацановић, Д. 2008. *Пожаревац. Културна сџрајџиграфија њаисџоријских локалитета у Браничеву*. Археолошки институт, Народни музеј (Пожаревац), Београд, Пожаревац.
- Стојић, М., Чађеновић, Г. 2006. *Крушевац. Археолошка сџраја Србије II. Културна сџрајџиграфија њаисџоријских локалитета у зони сџаве Зајадне и Јужне Мораве*. Археолошки институт, Народни музеј, Београд, Крушевац.
- Тасић, Н. 1962. *Насеља културе њоља са урнама у источном делу Срема*. Рад војвођанских музеја, 11, 127–144.
- Tasić, N. 1971. *Pregled praistorijskih kultura na tlu Vojvodine*. Стр. 11–15 у: *Praistorijska nalazišta Vojvodine* (ur. N. Tasić, B. Belić). Novi Sad.

- Tasić, N. 1974. *Bronzano doba*. Str. 185–256 u: B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić. *Praistorija Vojvodine*. Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Novi Sad.
- Tasić, N. 1976. *Die Verbindungen Westpannoniens und des Sarmisch-Slawonischen Raumes in der Früh- und Mittelbronzezeit*. *Archaeologia Jugoslavica*, XVII, 8–12.
- Tasić, N. 1977. *Neue Funde der vaterländischen Kultur aus dem jugoslawischen Donaauraum*. *Archaeologia Jugoslavica*, 18, 17–24.
- Тасић, Н. 1983. *Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до њородора Скиџа*. Матица српска, Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, Нови Сад, Београд.
- Tasić, N. 1984a. *Die Vatin-Kultur*. Pp. 59–81 in: *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans* (ed. N. Tasić). Balkanološki institut SANU, Beograd.
- Tasić, N. 1984b. *Die Verbicioara-Kultur*. Pp. 83–92 in: *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans* (ed. N. Tasić). Balkanološki institut SANU, Beograd.
- Тасић, Н. 1984в. *Насеље вајинске културе*. Стр. 76–83 у: *Винча у праисторији и средњем веку* (ур. С. Телић). Српска академија наука и уметности, Београд.
- Tasić, N. 1989. *Mittlere Bronzezeit im jugoslawischen Donaauraum*. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XXVII, 91–102.
- Tasić, N. 1995. *Die Zone Südpannoniens und der Donauniederung in der frühen Bronzezeit: Kulturgeschichtliches Aussehen*. *Балканика*, XXVI, 7–33.
- Тасић, Н. 2002. *Некропола у Белешицу и проблем белешичке културе*. Стр. 168–184 у: Вранић, С. *Белешица Стојића ђумно – некропола сјаљених ђокојника*. Музеј града Београда, Београд.
- Tasić, N. 2004. *Historical Picture of Development of Bronze Age Cultures in Vojvodina*. *Старинар*, н. с., LIII-LIV/2004, 23–34.
- Tasić, N. N., Tasić, N. 2003. *Serbian Prehistoric Archaeology in the 1990s*. Pp. 73–128 in: *Recent Research in the Prehistory of the Balkans* (ed. D. V. Grammenos). Archaeological Institute of Northern Greece, Archaeological Receipts Fund, Thessaloniki.
- Terteci, C. 2016. *Din nou despre cultura Verbicioara pe teritoriul oraşului Râmnicu Vâlcea şi un nou sit de Epoca Bronzului*. *Litua: Studii şi cercetări*, XVIII, 126–138.
- Teržan, B. 2013. *The Western Balkans in the Bronze Age*. Pp. 837–863 in: *The Oxford Handbook of the European Bronze Age* (eds. H. Fokkens, A. Harding). Oxford University Press, Oxford.
- Трбуховић, В. 1959. *Прилој ђроучавању халиџајске културе у средњем Подунављу*. *Старинар*, н. с., IX-X/1958–1959, 197–201.
- Трбуховић, В. 1968а. *Нека разматрања о сџрајџиџаџији на насељима бронзане доба у Војводини*. *Старинар*, н. с., XVIII/1967, 175–180.
- Truhović, V. B. 1968b. *Problemi porekla i datovanja bronzanog doba u Srbiji*. *Археолошки институт*, Београд.

- Тројановић, С. 1890. *Преисторијске стјарине из рудничкој округа*. Старинар, 7, 101–107.
- Тројановић, С. 1892. *Преисторијске стјарине из рудничкој округа*. Старинар, 9, 1–23.
- Узелац, Ј. 1991. *Бакарно, бронзано и њовдено доба*. Стр. 21–27 у: *Археолошки налази јуџоисточној Банайа* (ур. Г. Милетић). Народни музеј, Вршац.
- Uzelac, J. 1996. *Bronze Age in the South of the Yugoslavian Banat – History and the Present State of Research*. Pp. 23–42 in: *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B. C.* (ed. N. Tasić). Serbian Academy of Sciences and Arts, Institute for Balkan Studies, Belgrade, Vršac.
- Uzelac, J. 1997. *History of Research*. Pp. 11–18 in: *Židovar: Bronze Age and Iron Age Settlement* (ed. M. Lazić). Faculty of Philosophy, National Museum Vršac, Belgrade, Vršac.
- Uhnér, C. 2010. *Makt och samhälle. Politisk ekonomi under bronsåldern i Karpaterbäckenet*. Göteborgs universitet, Institutionen för historiska studier, Göteborg.
- Falkenstein, F. 1998. *Feudvar II: Die Siedlungsgeschichte des Titeler Plateaus*. Verlag Oetker/Voges, Kiel.
- Филиповић, В. 2013. *Нова исџираживања некројола развијеној бронзаној доба у северозајадној Србији, хронолошка и џерминолошка џишњања*. Гласник Српског археолошког друштва, 29, 51–84.
- Fischl, K. P., Reményi, L. 2013. *Interpretation Possibilities of the Bronze Age Tell Sites in the Carpathian Basin*. Pp. 725–738 in: *Moments in Time: Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday* (eds. A. Anders, G. Kulcsár, G. Kalla, V. Kiss, G. V. Szabó). Ósrégészeti Társaság / Prehistoric Society, Eötvös Loránd University, L'Harmattan, Budapest.
- Fischl, K. P., Krauß, R. 2016. *Entstehung und Ende der Tellsiedlungen im Karpatenbecken und im Ostbalkanraum – ökologische und gesellschaftliche Dynamiken im Vergleich*. Pp. 321–338 in: *Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Frühheisenzeit (6000–600 v. Chr.)*. Kulturelle Inerferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten (eds. V. Nikolov, W. Schier). Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf.
- Furmánek, V. 2004. *Zlatý vek v Karpatoch. Keramika a kov doby bronzovej na Slovensku (2300–800 pred n. l.)*. Slovenská akadémia vied, Archeologický ústav, Nitra.
- Hänsel, B. 1968. *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*. Rudolf Habelt Verlag, Bonn.
- Hänsel, B., Medović, P. 1991a. *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986–1990*. Sonderdruck aus der Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 72. Mainz.
- Hänsel, B., Medović, P. 1991b. *Zur Stellung des bronzezeitlichen Pančevo-Omoljica Stils innerhalb der Keramikenentwicklung der Vattina-Kultur*. Старинар, н. с., XL-XLI/1989–1990, 113–120.

- Hänsel, B., Medović, P. 1992. *C-14-Datierung aus den früh- und mittelbronzezeitlichen Schichten der Siedlung von Feudvar bei Mošorin in der Vojvodina*. Germania 70 (Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts), 251–257.
- Harding, A. F. 2000. *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Heeb, B. S., Szentmiklosi, A., Harding, A., Krause, R. 2012. *Die spätbronzezeitliche Befestigungsanlage Cornești-Iarcuri im rumänischen Banat – ein kurzer Forschungsbericht der Jahre 2010 und 2011*. Acta Praehistorica et Archaeologica, 44, 47–58.
- Holste, F. 1939. *Zur chronologischen Stellung der Vinča-Keramik*. Wiener Zeitschrift 1939, 1–21.
- Huska, A., Powell, W., Mitrović, S., Bankoff, H. A., Bulatović, A., Filipović, V., Boger, R. 2014. *Placer Tin Ores from Mt. Cer, West Serbia, and Their Potential Exploitation during the Bronze Age*. Geoarchaeology: An International Journal, 29 (2014), 477–493
- Crăciunescu, G. 2004. *Cultura Verbicioara în jumătatea vestică a Olteniei*. Bibliotheca Thracologica XLI, Craiova.
- Crăciunescu, G. 2007. *Sfârșitul epocii bronzului în sud-vestul României. Cultura Gârla Mare*. Catalog de expoziție. Craiova.
- Crewe, L. 1998. *Spindle Whorls. A study of form, function and decoration of prehistoric Bronze Age Cyprus*. Paul Åströms förlag, Jonsered.
- Csányi, M. 2003. *The Tumulus Culture: Invaders from the West*. Pp. 161–163 in: *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium* (eds. Zs. Visy, M. Nagy). Ministry of National Cultural Heritage, Teleki László Foundation, Budapest.
- Csányi, M., Tárnoki, J. 1994. *Catalogue des objets exposés – exposition »Lage du bronze en Hongrie« fouilles des tells des régions du Danube et de la Tisza*. Pp. 175–216 in: *La bel age du bronze en Hongrie* (eds. J.-P. Guillaumet, J.-P. Thevenot). Centre Europeen d'Archeologie, Mont Beuvray, Dijon.
- Childe, V. G. 1928. *О значају Србије за њреусџорију Европе*. Старинар, трећа серија, књига 4/1926–1927, 45–53.
- Childe, V. G. 1929. *The Danube in Prehistory*. Clarendon Press, New York, Oxford University Press, Oxford.
- Šimić, J. 2000. *Kulturne skupine s inkrustiranom keramikom u brončanom dobu sjeveroistočne Hrvatske*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad Osijek, Muzej Slavonije Osijek, Zagreb, Osijek.
- Włodarczak, P. 2021. *Eneolithic and Early Bronze Age barrows in Vojvodina*. Pp. 215–255 in: *Danubian Route of the Yamnaya Culture. The Barrows of Vojvodina* (eds. P. Jarosz, J. Koledin, P. Włodarczak). Archaeolingua, Budapest.
- Woidich, M. 2009. *Uivar und der Beginn der Bronzezeit im rumänischen Banat*. Analele Banatului, s. n., Arheologie – istorie, XVII, 355–363.

Challenges of the Middle Bronze Age: The Vatin Culture and Balkan Neighbours

Summary

The generation of researchers to which I belong has contributed to the struggle for a better knowledge of the overall cultural milieu of the Middle Bronze Age, in which the bearers of the Vatin culture lived. Thanks to the growing number of radiocarbon dates, we can provide more precise chronological frameworks for the neighbouring regions and define more clearly the nature of interregional relations and contacts. Some of the decades-long doubts about the southern, Balkan neighbours of the Vatin culture have been resolved. As a result, new doubts have opened up, but the chronological consensus that has been reached has significantly facilitated professional communication. One gets the impression that today we can confirm with more confidence which traces in the material record were left by the bearers of the Vatin culture, and who were really their neighbours and not the generations that lived years after the Vatin culture no longer existed. This work is dedicated to the challenges of the Middle Bronze Age in Serbia and the answers that archaeologists have

today, although a significant part of it refers to a wider region that has allowed us to set the knowledge of local manifestations of the Middle Bronze Age on a more solid basis. Some regions have taken the lead thanks to a multidisciplinary approach to the study of metal finds and sources of raw materials, some lead with the number of absolute dates for individual sites, so the contribution made to the common good is undeniable.

Despite attempts to reconcile several different but matching types of data available today, the Vatin culture, like many other archaeological cultures of late prehistory, is largely defined on the basis of one category of archaeological evidence – pottery. The finds according to which the Vatin culture has been defined, primarily pottery material with its specific style, in its native south Pannonian territory, originate mostly from settlement type sites. Three regional groups of the Vatin culture have been recognized in that territory: Pančevo-Omoljica, Cornești-Crvenka and Sarmia-Slavonia. So far, this approach, according to which regional variants are recognized, has proven to be the most relevant and has been accepted in scientific circles. Of course, once the satisfactory series of radiocarbon dates are available, this method will be checked and only then will we be able to assess its degree of reliability. When it comes to the problems of formal differences, especially regarding pottery styles, the priority has been given to regional specificities, which are due to differences in substrates or later external influences, rather than to chronological differences.

The sites with the most instructive stratigraphic sequence for the development of the Vatin culture are the tell-type settlements on Feudvar and Židovar. When considering the social and economic function of tells in the Carpathian basin, tells are regarded as central places. The Bronze Age settlement on Feudvar has been defined as proto-urban. It has been concluded that during the classical phase of development of the Vatin culture, the settlement on Feudvar was located on the northern edge of a wider system of central Vatin settlements. These settlements were set at such a distance from each other that prehistoric means of transport (horse, oxcart, boat) could cross in one day. Local activity of a settlement was limited to smaller areas surrounding the central settlement, which were separated by larger uninhabited zones. The settlement structure of the Vatin culture was obviously based on a network of autonomous communities, which refers to the segmentary organization of tribal communities of the Early Bronze Age, which did not include a higher central power. In contrast to the segmentary organization at the level of the region, the communities themselves had a clearly defined hierarchical organisation with a representative central settlement and short-term

subordinate settlements in its surroundings. Although Židovar and its surroundings have not been subject to such a detailed prospection as in the case of Feudvar, according to the data available at the moment, we can assume a similar model of settlement.

So far, the image of the funeral practice of the Vatin culture has been created exclusively on the basis of individual graves, such as the grave from Stubarlija near Mošorin or the child's grave from Gomolava. The tomb from Gomolava does not allow us to get a clearer picture of the standard funeral practice of the bearers of the Vatin culture, but rather suggests the possibility that the burial of children in these populations deserves special treatment. The task of the future research should be to verify this assumption, but first of all to discover the sites that can be claimed to be common Vatin necropolises. With enough luck in researching, such sites would contribute to illuminating many aspects of knowledge of the Vatin culture, including the process of its formation. The data that would be obtained thanks to specialized analyses of burials would help to overcome the limitations of the settlement archaeology.

Provided that we adopt the principles of absolute chronology based on the existing calibrated radiocarbon dates and the relative chronology for the Vatin culture, according to which its duration is linked to the Middle Bronze Age and goes through three stages of development, we would obtain a solid basis to create a common chronological language for the Bronze Age of the Carpathian basin. The new research phase, with a focus on specific research issues within wider scientific projects, also results in new radiocarbon dates that strengthen the settings from the beginning of the 21st century. In the nearest future, we expect the publication of dates from Židovar related to the stratigraphic sequence of the Vatin culture, as well as a methodological phase including analyses of pottery that will additionally confirm interregional contacts between the Middle Bronze Age populations of southern Pannonia and the central Balkans and chronological limits set in the 21st century.

The definition of the cultural group Bubanj-Hum IV-Ljuljaci was the most important for the study of the relations between the bearers of the Vatin culture and their neighbours from central Serbia. Analysis of absolute dates, stylistic and typological characteristics of beakers with trapezoidal rim and accompanying pottery, as well as their distribution, concluded that they represent one of the most distinctive forms of material culture of the Middle Bronze Age of the central Balkans, named Bubanj-Hum IV-Ljuljaci after the eponymous sites and because of the fact that it developed from the previous Bubanj-Hum III culture with almost no chronological hiatus. The distribution of beakers with trapezoidal rim showed that they

were present mostly in the Morava Valley, Šumadija and Timočka Krajina, and sporadically in southern Banat. Exceptions are numerous specimens recorded in the area of the confluence of the Mureş and Tisza, which seem to be younger and are the result of intensive contacts, the process of cultural transmission between the populations of the central Balkans and this part of Pannonia during the Middle Bronze Age.

The earliest finds of beakers with trapezoidal rim were found in Šumadija, the Morava Valley and Timočka Krajina and they date from the 19th / 18th century BC, so we can assume with some reservation that this group was formed in the area of Šumadija, the upper flow of the South Morava, central Morava Valley and possibly Timočka Krajina, and that it spread all the way to the Danube basin in the north. The development of this group in the border area was somewhat different due to the presence of elements of various cultures from the neighbourhood (Vatin, Verbicioara). It developed independently of the Vatin culture, although certain elements of the Vatin and Verbicioara culture, formed through contacts of this group with the populations from the Danube basin and eastern parts of the central Balkans, were recognized in its central territory during the later phases.

The Bubanj-Hum IV-Ljuljaci group ceased to exist at the end of the Middle Bronze Age, during the 15th / 14th century BC when it was replaced by younger cultures that developed in its tradition. Accordingly, the Paraćin group was formed in the wider zone of the central Morava Valley and the Brnjica culture in the South Morava Valley. Both groups retain numerous stylistic and typological pottery elements from the previous period and testify to a certain cultural continuity in the central Balkans throughout the Bronze Age. As we can now more reliably confirm, its northern neighbours, the founders of the Vatin culture, experienced a similar fate at the same time.

When it comes to the territory of western Serbia, pottery from a few non-settlement sites speaks in favour of the fact that, under the evident influence of the Vatin ceramic production, it was made by the bearers of the cultural group Bubanj-Hum IV-Ljuljaci. The pottery from the necropolis with tumuli is younger and could have been influenced by the ceramic production of the Belegiš culture. It follows from the above that the culture from the end of the Middle and Late Bronze Ages in western Serbia should not be linked to the Vatin culture and its regional groups and local variations, but rather regarded as a special cultural entity whose genesis includes autochthonous components and influences from the north. Therefore, the traditional name of the western Serbian variant of the Vatin culture should be changed to one that does not insist on

a direct parallel with the Vatin in the southern part of the Carpathian basin. There have already been proposals to rename this specific culture, of which we should mention the syntagms Brezjak group and the western Serbian group of the Middle Bronze Age. Until a consensus is reached and a single name is adopted, the fact is that it is unequivocally recognized and accepted that the Vatin and western Serbian cultures have no direct points of contact, starting with chronological ones, since the Vatin culture is a proven cultural phenomenon of the first half of the second millennium BC.

Although, terminologically speaking, the western Serbian Middle Bronze Age group seems to be a more neutral solution, as the number of radiocarbon dates for the western Serbian region increases, there are growing arguments that lead to the conclusion that this group should not be defined as a Middle Bronze Age, but Late Bronze Age group. It seems justified that the disappearance of distinctive cultural phenomena such as the Vatin culture and Bubanj-Hum IV-Ljuljaci group should mark the end of the Middle Bronze Age. New cultural patterns, especially those clearly recognizable through funeral practices, speak in favour of the fact that populations that buried their dead in the necropolises of Paulje or Dubac lived in the Late Bronze Age. In the absolute chronological sense, the transition from the Middle to the Late Bronze Age probably took place as early as in the 15th century BC.

Along the flow of the Danube, which in the Middle Bronze Age was a factor of cohesion among people rather than an insurmountable natural barrier, the bearers of the Vatin culture came into contact with the population of today's northeastern Serbia. The designation of necropolises in northeastern Serbia as a manifestation of an autochthonous phenomenon defined as the Gamzigrad culture is partially justified in terms of specific funeral customs (urn and circular stone structures), but the current amount of material is not enough for a substantial regional classification. Our current knowledge about the level of organization and mutual relations between the different Bronze Age communities and their necropolises in northeastern Serbia is too fragmented and far from providing a complete picture of the internal dynamics and development of that particular society. Nevertheless, the proposed name of the Gamzigrad group is justified if it is used as a temporary technical term, until the time when the picture of the Middle Bronze Age will be more complete. In the same scope and with similar achievements, we can accept that the same cultural manifestation is defined as the Timok group, which is related to the phase Bubanj – Hum IV of the developed Bronze Age in the Morava Valley.

The results of research of several sites near Bor (Ružana 1 and 2, Trnjane and Hajdučka Česma), as well as new absolute dates from closed units, provide enough data to set the chronological framework of settling during the Bronze Age in the vicinity of Bor in the interval between the 19th and 17th century BC. Radiocarbon dates obtained from new research in Trnjani bring the first absolute dates for the Bronze Age necropolises in northeastern Serbia and therefore deserve special attention both in terms of methodology and interpretation. Samples from settlements and graves with urns set the period between 1900 and 1600 BC as the most probable for chronological determination. It is possible that two traditions in pottery manufacture – the Vatin and Paraćin – reflect chronological differences, which remained “elusive” in the stratigraphy of the sites.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
903:564/569“637.5“(497.113)
903.23“637“(4-12)

ЉУШТИНА, Марија, 1975–

Изазови средњег бронзаног доба : ватинска
култура и балкански суседи / Марија Љуштина. –
Београд : Филозофски факултет Универзитета, 2022
(Београд : Досије студио). – 202 стр. : илустр. ; 24 cm
Тираж 200. – Библиографија. стр. 175–195. – Summary:
Challenges of the Middle Bronze Age : the Vatin Culture
and Balkan Neighbours.

ISBN 978-86-6427-209-4

а) Ватинска култура б) Археолошки налази --
Југоисточна Европа -- Средње бронзано доба в)
Керамика -- Средње бронзано доба

COBISS.SR-ID 66989833

У својој књизи Марија Љуштина поред старијих података о ватинској култури, доноси и нове информације о овој култури, које су резултат њених сопствених ископавања реализованих претходних година. Она се веома храбро осврће, осим на одавно признате научне теорије у вези ватинске културе, и на савремене научне хипотезе које тек чекају на пуну научну афирмацију.

(из рецензије др Александра Булатовића)

„Изазови средњег бронзаног доба: ватинска култура и балкански суседи“ представља корисно штиво за разумевање проблематике бронзаног доба на територији Србије. Огроман труд аутора да усклади најзначајније и најктуелније хронолошке системе, сам по себи представља изузетно важан подухват, будући да указује колики напор је потребан заинтересованом читаоцу да би разумео колико тешкоћа стоји пред истраживачем који почиње да се бави проблемима бронзаног доба у Карпатском басену.

(из рецензије др Александра Капурана)

Од 1983. године и поглавља М. Гарашанина у „Праисторији југославенских земаља“ у домаћој археологији није изашла адекватна и обимна публикација на тему ватинске културе. Монографије „Изазови средњег бронзаног доба: ватинска култура и балкански суседи“ представља нешто што је било потребно српској археологији последњих неколико деценија.

(из рецензије др Војислава Филиповића)

Дјело је примарно намијењено стручној публици археолога, али и ширем знанственом кругу претповјесничара (повијест, етнологија, антропологија, зоологија, геологија) којима је (знанствени или стручни) интерес усмјерен на раздобља брончано доба наведеног земљописног подручја. Особиту примјену доживјети ће код млађе публике, студената и теренских археолога, јер се дјело уистину може сматрати уџбеником или енциклопедијом ватинске културе. С тиме ће постати и незаобилазна полазна точка за сва будућа истраживања како саме културне манифестације тако и повијесне вертикале географског простора. Управо вишезначност претповијесне археологије брончаног доба, која на неки начин спаја и премошћује тренутачне геополитичке околности, додјељује монографији респектабилну надрегионалну вриједност.

(из рецензије проф. др Мартине Блечић Кавур)

